

MAGYAR NYELVŐR

136. ÉVF.

*

2012. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei*

1. Bevezetés

A kiváló nyelvfilozófus, H. Paul Grice (1913–1988) implikátúraelméletének méltatói ki szokták emelni, hogy Grice volt az első tudós, aki vizsgálatnak vetette alá az olyan megnyilatkozásokat, amelyekkel a beszélő mást vagy többet szándékozik közölni, mint amit azok mondatként önmagukban jelentenek (Chierchia–McConnell-Ginet 1990: 188, Davis 1998: 5, 2005, Horn 1999: 391, 2004: 3). Hogy mit értsünk szisztematikus vizsgálaton, arról persze lehet vitatkozni, de a tudománytörténeti előzményeket mindenképpen illik számba venni. Azt már az ókori retorika feltárta, hogy az érvelés során a szónokok gyakran alkalmaznak rejtett premisszákat (sőt Arisztotelész például kifejezetten ajánlja is nekik), és hogy a kimondott szavak időnként a szokásostól eltérő jelentésben szerepelnek, nem beszélve az olyan szándékokról, gondolatokról, amelyeket a megszólaló valamiért nem a legegyszerűbb, legdirektebb formában akar kifejezésre juttatni. Grice vagy nem tartotta fontosnak a retorikával való párhuzamok kibontását, vagy ezek egyszerűen elkerülték a figyelmét. Az utóbbira gyanakodhatunk abból a teljesen megalapozatlan kijelentéséből – amelybe a munkásságának legjavát összegyűjtő, több mint húsz év után nemrég magyarul is megjelent *Studies in the Way of Words* visszatekintő utószavában botlunk –, hogy „[a]z igazi monológok mentesek a beszélő implikációitól” (1989/2011: 324). Márpedig a retorika jellemzően monologikus szövegekkel foglalkozik, míg ő az „összehangolt társalgási cselekvésekkel” (uo.).

Mivel a Grice inspirálta pragmatikai szakirodalom máig sem látszik pótolni a hiányt (két filozófus, Dascal és Gross [1999], akikhez itt csatlakozom, részben igen), ezt a dolgot az implikátúra antikvitásból örökölt rokonfogalmainak: az enthümémának, a trópusnak és a gondolatalakzatnak szentelem a feltételezett rokonság mibenlétét kutatva. Előljáróban áttekintem, hogyan látják a pragmatika művelői szakterületük retorikához való viszonyát, majd röviden bemutatom az implikátúra grice-i értelmezését. A témafölvetés aktualitását az adja, hogy nemcsak Grice tanulmánykötetének fordítása jelent meg nálunk a közelmúltban, hanem két hiánypótló kézikönyv is elkészült: a Szathmári István vezette Stíluskutató

* Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával.

csoport *Alakzatlexikonja* (Szathmári 2008; a továbbiakban: *AL*) és a *Retorikai lexikon* (Adamik 2010; a továbbiakban: *RL*), amelynek munkálataiban – számos felismeréssel gazdagodva – nekem is szerencsém volt részt venni. Mindkét kézikönyv szócikkeire sűrűn fogok hivatkozni.

2. Elképzelések a retorika és a pragmatika viszonyáról

Általános meghatározásként elfogadhatjuk, hogy a retorika a hatásos, egyszersmind erkölcsös nyilvános beszéd (és nyilvánosságra szánt írás) tudománya, a pragmatika pedig azt vizsgálja, hogyan használják az emberek a nyelvet céljaik elérésére különböző kontextusokban, illetőleg hogyan értelmezik egymás megnyilatkozásait. Leech (1983) szerint nincs semmi akadálya a retorikai megközelítés alkalmazásának a pragmatikában, hiszen a hatásosság (hatékonyság) a mindennapi társalgásra is érvényes szempont. A kommunikáció célorientált problémamegoldó tevékenység: a beszélőnek végig kell gondolnia, milyen kifejezési forma szolgálja leginkább céljai elérését, a hallgatónak pedig rá kell jönnie, mit szeretne a partner megértetni vele. A megnyilatkozások „pragmatikai ereje” (pragmatic force) a beszédaktus-elmélettől átvett illokúciós erő és a „retorikai erő” (rhetorical force) együttese, ez utóbbi a különböző retorikainak mondott elvek betartásából vagy be nem tartásából származó jelentéstöbblet. A „személyközi retorika” társalgási elvek és alájuk rendelt maximák készlete. Egyik pillére a grice-i együttműködési alapelv és annak mennyiségi, minőségi, viszony- és módmaximái, másik pillére a Leech bevezette udvariassági alapelv és az ahhoz tartozó maximák (tapintat, nagylelkűség, jóváhagyás, szerénység, egyetértés, rokonszenv). További tényezői a fatikus maxima (tartsuk szóval a partnert, ne legyen kínos hallgatás), az irónia-, az ugratás-, az érdekesség- és a Pollyanna-elv („Kerüld a kellemetlen témákat!”). Ezeket az elveket és maximákat a társalgók rugalmasan kezelik az egyezkedő megértés során; gyakori, hogy versengenek egymással (pl. kérjek vagy utasítsak?), de akár feloldhatatlan konfliktus is adódhat közöttük (pl. „kegyes hazugság”). Társadalmi szabályozó, egymást kiegyensúlyozó szerepet töltenek be, biztosítva az interakció zavartalan menetét a nemritkán ellentmondó illokúciós és társas célok összehangolása révén. A személyközi retorikához képest csak futólag említett szövegretorika alapelvei a feldolgozhatóság, a világosság, a gazdaságosság és a kifejezhetőség (Leech 1983: 15–7, 131–51; magyarul: Nemesi 2009: 65–72).

Nemcsak Leech, hanem még sok más szerző foglalkozik az irónia, a túlzás és mindenekelőtt a metafora, a metonímia pragmatikai funkciójával. Tudományos közhely, hogy ezek a társalgásban éppúgy jelen vannak, mint a szónoki beszédekben és az irodalmi alkotásokban. A kutatás egyik iránya az interpretáció modellezése: hogyan értjük meg a figuratív nyelvet, mi a szerepe (sőt van-e kihagyhatatlan szerepe) a folyamatban a szó szerinti vagy a konvencionális jelentésnek, miként ismerjük fel a trópusokat, és találjuk meg szándékolt jelentésüket, egyáltalán miben áll a szándékolt jelentésük stb. A másik, elhanyagoltabb irány a produkcióé: a gyakoriság, az együttes előfordulás (pl. túlzó metaforák, ironikus litotészek) és a használat céljainak, motívumainak tanulmányozása tartozik ide

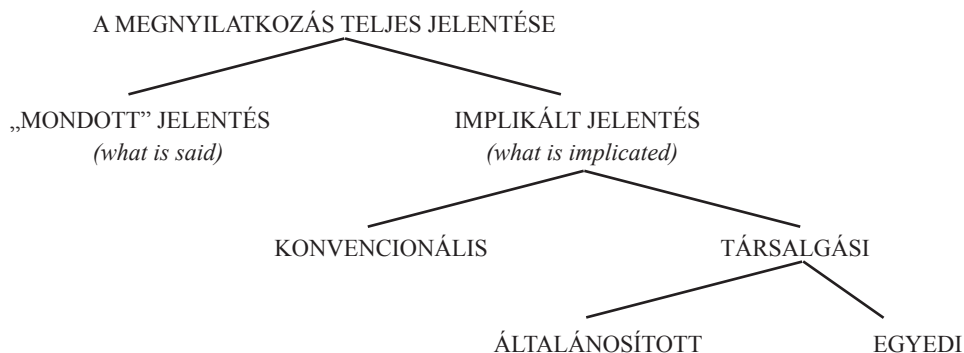
(l. bővebben: Nemesi 2009). Különösen a kognitív iskolák, például a relevanciaelmélet képviselői (Sperber–Wilson 1990/2006, Reboul–Moeschler 1998/2000: 195–217, Song 1998) hajlamosak élesen szembeállítani saját felfogásukat a retorikáéval, mint azt a Lakoff–Johnsoni (1980) metaforaelmélet is teszi (vö. Kövecses 2002/2005: 13–7), azt állítva például, hogy a klasszikus retorikára épülő nyelvészeti hagyomány szerint világosan elválaszthatók egymástól a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentések, ezért nem ugyanúgy interpretáljuk őket, vagy hogy a szó szerinti parafrázis ekvivalens a figuratív jelentéssel. Sperber és Wilson (1990/2006: 337) a retorika két és félezer éves történetét úgy „foglalja össze”, hogy a tanárok nyolcvan nemzedéke lényegében ugyanazt az anyagot adta tovább a diákok nyolcvan nemzedékének, más szóval az intézményi siker nem járt együtt intellektuális elmélyüléssel. Ebből számukra nem az következik, hogy az ókori retorika alaptézisei többé-kevésbé időtállóan bizonyultak, hanem az, hogy az általa rendszerezett jelenségeket saját elméleti keretükben újra kell értelmezni. Az újraértelmezés lényege a retorika tropológiára való leszűkítése, majd a trópus fogalmának dekonstrukciója: megkísérlik a metaforáról és az iróniáról kimutatni, hogy kevesebb közük van egymáshoz, mint előbbinek az úgynevezett közelítő vagy „laza” (pl. 11:58-kor: „Dél van”), utóbbinak pedig az úgynevezett visszhangoztatott megnyilatkozásokhoz (pl. mások szavainak szó szerinti idézéséhez, a függő beszédhez, a szállóigékhez, az intertextuális utalásokhoz). Ha a trópus össze nem tartozó jelenségek gyűjtőfogalma, jobb megszabadulni tőle – ami annyit tesz, hogy a retorikának nem marad kutatandó és oktatandó tárgya (i. m. 350; a relevanciaelmélet érvelésének kritikája magyarul: Nemesi 2009: 87–100).

Nem mindenki ért azonban egyet a retorika „megszüntetésével” még a kognitív paradigmán belül sem. A bevezetésben említett Dascal és Gross (1999) úgy „házasítaná össze” a grice-i pragmatikát az arisztotelészi retorikával, hogy valamennyi közönségreakciót (beleértve a fölkeltezt érzelmeket, a jellemből, stílusból, sőt az elrendezésből eredő hatásokat is) következtetés eredményeként írná le. A retorikának ebből a kognitív újragondolásából szerintük mindkét tudományág nyerhet: a retorika annak felismerését, hogy nem szónoki technikák heterogén készlete, hanem mint elmélet valódi hermeneutikává fejleszthető, a pragmatika pedig kiterjesztheti magyarázatait a befolyásolásra, a stílusra, az érzelmekre és a beszélői jellemvonásokra. Grice nyitva is hagyja az ajtót a pragmatika és a retorika egyesítése előtt, de ő maga nem lépi át a küszöböt: „[m]aximáimat úgy állapítottam meg, hogy feltettem: a társalgás célja a lehető leghatékonyabb információcsere. Ez a meghatározás persze túl szűk, és ezért a sémát általánosabbá kell tennünk, hogy olyan általános célok is szerepet kaphassanak benne, mint mások viselkedésének befolyásolása vagy irányítása” (1975: 47, 1989/2011: 32).

3. Az implikátúra fogalma

Az *implikátúra* szót mint az *implikál* ige főnévi származékát Grice (1975, 1989/2011: 27–42) alkotta meg, nevet adva annak a jelenségnek, hogy a társalgók ki nem mondott gondolatokat is közölni tudnak partnereikkel az együttműködő interak-

ció során. Az *implikátúra* eredetileg az így felfogott implikálásnak a folyamatára vonatkozik, az *implikátum* kifejezés pedig ennek eredményére utalna (1975: 43–4, 1989/2011: 29). Am, mint ahogy a *megnyilatkozás* terminus esetében látjuk, a folyamat és a produktum nyelvileg összemosódik: a legtöbb szerző mára az implikátúrán jobbra az implikátumot érti (Davis 2005). Grice tehát különbséget tesz a között, amit valaki mond, és amit implikál, majd az implikátúrák két fő osztályát különíti el: a konvencionális és a nem konvencionális (vagy társalgási) implikátúrákat. A társalgási implikátúrák tovább bonthatók az általánosított és az egyedi (alkalmi) implikátúrák részosztályára. Levinson (2000: 13) ábráját kölcsönvéve mindez így szemléltethető:

A konvencionális implikátúrák esetében valamely használt szó konvencionális jelentése nemcsak ahhoz járul hozzá, amit mondunk, hanem azt is meghatározza, hogy mit implikálunk. A társalgási implikátúrák viszont a racionális viselkedés jellegzetességeivel vannak összefüggésben. Grice fogalmi meghatározása a következő: „[a]mikor valaki azt mondja (vagy úgy tesz, mintha azt mondaná), hogy p , és ezzel (ennek során, eközben) azt implikálja, hogy q , akkor társalgási implikátúrát hajtott végre, feltéve, hogy (1) feltételezhetően betartja a társalgási maximákat, de legalább az együttműködési alapelvet; (2) csak akkor tudja összhangba hozni viselkedését [...] az iménti feltevessel, ha azt is feltesszük, hogy tudatában van q -nak, vagy úgy gondolja, hogy q ; végül (3) a beszélő úgy gondolja (és a hallgatótól azt várja, hogy úgy gondolja, a beszélő úgy gondolja), hogy a hallgató képes levezetni vagy intuitíve megérteni, hogy szükség van ez utóbbi feltevésre” (1975: 49–50, 1989/2011: 34–5).

Az általánosított társalgási implikátúrák (vagy implikátumok) olyan sztereotipikus következtetések, amelyeket az események normális menetét feltételezve vonunk le. Ha azonban egy további információ cáfolja őket, akkor felülíródnak, „elpárolognak”. Két fő tulajdonságuk eszerint (1) a „default”, azaz „más híján” jelleg és (2) a megtámadhatóság, törölhetőség (l. Levinson 2000). A (2) az egyedi társalgási implikátúráknak is tulajdonsága, míg az (1) nem. Az egyedi implikátúrák megértéséhez ismerni kell az adott megnyilatkozás szélesebb kontextusát. A konvencionális implikátúrákról azt tartják, hogy leválaszthatók és nem törölhetők, ellentétben a társalgási implikátúrákkal (l. Bach 1999: 330). A leválaszthatatlanság

azt jelentené, hogy ha ugyanazt a dolgot másképpen mondjuk, a kifejezésmódtól függetlenül létrejön ugyanaz az implikátúra. Az egyedi társalgási implikátúrák közül a mód maximájához kapcsolódók természetesen szintén leválaszthatók. Nézzünk egy-egy példát Grice-tól:

- (1a) *Ő angol, tehát bátor.*
(Konvencionális implikátúra: az angolok bátrak)
- (1b) *János egy nővel találkozik ma este.*
(Általánosított társalgási implikátúra: 'az illető nő Jánosnak nem a felesége, édesanyja, nővére vagy közeli barátnője'.)
- (1c) *Józsi tegnap egy kicsit becsípett.*
(Miután a társalgó felek tudják, hogy Józsi előző nap ittasan összetörte a berendezést, az egyedi társalgási implikátúra: 'Józsi nagyon részeg volt'.)

Az elmúlt négy évtized kutatásai számos problémát hoztak felszínre az implikátúra fogalmával, fajtáival, illetőleg általában az együttműködési elvvel és a maximákkal kapcsolatban (Harnish 1976, Kiefer 1979, Koutoupis-Kitis 1982, Davis 1998, 2005, Bach 1999, 2006, Sperber–Wilson 1986/1995, Levinson 2000, Horn 2004, Borg 2009). A jelen dolgozat még csak felszínes áttekintést sem tud nyújtani ezekről a monográfiákat megtöltő okfejtésekről (bár helyenként szükség-szerűen utal egy-egy szempontra), mert más a célja, és kötik a terjedelmi korlátok, de az érdeklődők átfogó képet kaphatnak róluk a hivatkozott munkákból.

4. Az enthümémák mint implikátúrák

Aligha van alapvetőbb és egyben vitatottabb elgondolása az arisztotelészi retorikának, mint az enthümémákkal való bizonyítás. A görög *enthüméma* (vö. *en thümó* 'az elmében lévő') fogalom értelmezése az ókori szerzőknél és későbbi idézőiknél önmagában is kimagasló filológiai felkészültséget igényel (l. pl. McBurney 1936, Burnyeat 1994). Adamikot (2002: 22, 2004a: 67) szakirodalmi szemléje arra a megállapításra juttatja, hogy „az enthüméma retorikai szillogizmus, amely a logikai szillogizmustól két lényeges pontban különbözik: *a*) formailag hiányos, elliptikus: egyik vagy mindkét premisszája el van hallgatva, nincs kifejezve, ezért csonka szillogizmusnak nevezik; *b*) premisszái nem biztosak, hanem csak valószínűek, ezért a konklúzió is csak valószínűség alapján bizonyít” (vö. Walton 2001: 97–9).² A legfontosabb Arisztotelész-szöveghelyek: „[a]z enthüméma valószínű tételekből és jelekből való következtetés” (*Első analitika*, 70a); „a szillogizmus egyik fajtája” (*Rétorika*, 1355a); „[m]indenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b);

² Egy másik, az enthümémával gyakran együtt emlegetett retorikai fogalom az *epikheiréma*, amelynél „nem egyetlen hiányos szillogizmussal állunk szemben, mert az enthüméma volna, hanem több, egymással összefüggő, egymást bizonyító szillogizmus elliptikus alakjával” (Bencze 2002: 32).

„[a]z enthümémának kevés állításból kell állnia [...], mert ha valamelyik közülük ismeretes, nem kell megemlíteni, a hallgató maga hozzáteszi” (1357a); „[a]z enthümémának két fajtája van. Az egyik a bizonyító [...]; a másik a cáfoló” (1396b); „[m]ivel lehetséges egyrészt igazi szillogizmus, másrészt nem igazi, hanem látszatszillogizmus, szükségszerűen kell lennie egyrészt igazi enthümémának, másrészt nem igazi, hanem látszatenthümémának, hiszen az enthüméma egyfajta szillogizmus” (1401a); „[a]z enthümémákat négy forrásból merítjük; ez a négy: a valószínű, a példa, a szükségszerű jel és a jel” (1402b).

Ha Adamik jól foglalja össze az enthüméma lényegét, keresve sem találhatnánk frappánsabb példát rá, mint éppen Grice-tól a konvencionális implikatúrát illusztráló *Ő angol, tehát bátor*-t (1a). Koutoupis-Kitis (1982: 21–3) vette észre talán először a megnyilatkozás enthüematikus formáját. Szerinte a kimondatlanul hagyott premissza az, hogy *Minden angol bátor* (vö. van Eemeren–Grootendorst 1984: 132–49). Ezt az univerzális általánosítást, amely egy ily módon rekonstruált deduktív szillogizmus nagyobb premisszája lenne, Walton (2008: 364) nem tartja helyénvalónak, mert túlzás, ilyet senki sem gondolna. Inkább *Az angolok általában hajlamosak bátran viselkedni* beillesztése életszerű, amely tükrözi az enthüméma premisszáinak és konklúzióinak valószínűségi jellegét, hiszen megtámadható (vannak kivételek, azaz olyan angolok, akikből hiányzik a bátorság). Igazat adva Waltonnak, Grice példája egyaránt felmutatja az enthüméma Adamik által rögzített *a)* és *b)* jellemzőjét. A kérdés ezek után az, hogy minden konvencionális implikatúra enthüméma-e, vagy még radikálisabban: vajon minden implikatúra (a társalgási is) enthüméma? És fordítva: minden enthüméma implikatúrát feltételez? Vagyis a klasszikus retorika és a pragmatika e két emblematis fogalma tulajdonképpen megfeleltethető egymásnak?

A válasz azért nem egyszerű az iménti fölvetésekre, mert az enthüméma definíciója elég homályos. Érthető tehát Aczél Petra (2004a: 323; 2004b: 76) óvatossága, amikor azt írja: „[a]z enthüméma hiányzó állítása pragmatikai szempontból hasonlít a társalgási implikatúrára” (pl. abban, hogy kontradikció nélkül törölhető, vö. Dascal–Gross 1999: 119; a „társalgási” jelző a föntiek alapján fölösleges). A *RL* „pragmatika” szócikkében az indoklást mellőzve úgy foglaltam állást – „közeli rokonoknak” nevezve az implikatúrát és az enthümémát –, hogy „míg az utóbbiban (legalább) az egyik premissza van rejtve, addig az előbbiben a sugallt konklúzióra kell következtetnünk explicit és implicit premisszákból a társalgási maximák valamelyikének megsértését felismerve” (Adamik 2010: 960; l. még: Nemesi 2008: 55). Ez a kevésbé óvatos kijelentés azonban, tegyük máris nyilvánvalóvá, szűkíti mindkét terminus használatát úgy, hogy azt bizonyára sok kutató nem fogadná el. Erénye, hogy kölcsönösen átjárhatóvá teszi a klasszikus retorikát és a pragmatikát egy lényeges ponton azzal, hogy szétválasztja az enthüméma és az implikatúra fogalmát (az enthüméma nem implikatúra, ahogyan az implikatúra sem enthüméma), beemelve mindkettőt a másik diszciplínába. Ugyanakkor egyrészt az következik belőle, hogy a konvencionális „implikatúrák” igazából nem implikatúrák³ (vagy legalábbis Grice példája nem az), hanem enthümémák, másrészt

³ Bach (1999) szintén vitatja a konvencionális implikatúra státusát Grice elméletében. *A tehát* (pl. *Ő angol, tehát bátor*), a *de* (pl. *Ő angol, de nem szereti a teniszt*) vagy a *mégis* (pl. *Ő angol, mégis beszél idegen nyelveket*)

Adamik *a*) kritériumát fogadja el az enthüméma definitív jegyeként. Így azok, akik azt vallják, hogy a *b*) kritérium a meghatározó, az *a*) csupán tipikus, de nem kötelező (pl. McBurney 1936; l. még az *AL* „entiméma” szócikkének utolsó bekezdését: Szathmári 2008: 197), illetőleg akik az *a*) kritériumot kiegészíté-
nék azzal, hogy nemcsak a premissza vagy premisszák hagyhatók el az enthü-
mémában, hanem a konklúzió is (pl. Walton 2001, 2008), elutasítanak *RL*-beli
álláspontomat. A pragmatikával foglalkozók fölvetették, ki kell-e zárni az impli-
katúra fogalmából az implicit premisszákra való következtetést, ha a konklú-
zió explicit, valamint a retorikusokkal együtt azt is firtathatják, hogy az emberi
gondolkodás „logikája” élesen megkülönbözteti-e az implicit premisszákat és
az implicit konklúziókat. E téren további alapos, a jelen dolgozat keretein
jócskán túlmutató vizsgálódások szükségesek. Ami viszont itt is kimondható,
hogy nem alkalmazva a fönti szűkítést az enthüméma és az implikátúra fogalmi-
lag többé-kevésbé fedni fogja egymást, sőt elég tágan értelmezve mindkettőt azon
sem lepődhetünk meg, ha kiderül: voltaképpen ugyanarról a jelenségről beszé-
lünk, csak a retorika a bizonyításra koncentrál, a pragmatika pedig a mindennapi
társalgásra.

Feltűnő, hogy mind a neo- (pl. Levinson 2000), mind a poszt-grice-i (pl.
Sperber–Wilson 1986/1995) pragmatika – Grice-szal együtt – tartózkodik az
enthüméma fogalmának használatától.⁴ Pedig egyik is, másik is úgy tekint az elme
következtetőképességére, mint amely premisszákból konklúziókat tud levonni, pótol-
ván a nyelvhasználat természetes információs hézagait. Sperber és Wilson (i. m.),
a relevanciaelmélet megalapozói kifogásolják, hogy a társalgási implikátúrák le-
vezetésének szabályai Grice-nál nem explicitek; homályban marad, miképpen tör-
ténik a premisszák kiválasztása, honnan származnak ezek a premisszák, és mi
teszi lehetővé, hogy egy adott ponton leállhasson a következtetési folyamat, eljutva
a megnyilatkozás legrelevánsabbnak ítélt interpretációjához (Reboul–Moeschler
1998/2000: 73, 95).⁵ Szerintük a következtetési művelet sor deduktív: az ember
a deduktív logika törvényeit könnyebben alkalmazza, mivel ezen alapul intellektu-
sunk. A deduktív okoskodás biztosítja, hogy igaz premisszák esetén igaz konklú-
ziót, hamis premisszák esetén pedig hamis konklúziót kapjunk. Sperber és Wilson
tehát nem számol azzal, hogy olykor esetleg maga a következtetési séma nem
igazságmegőrző (pl. induktív, abduktív), és emiatt igaz premisszákból is előáll-
hat hamis konklúzió (Levinson 2000: 42–63, Nemesi 2008: 55–63). A társalgási
implikátúrák félreértésekre adhatnak okot (l. a megtámadhatóság, törölhetőség tu-
lajdonságát): kikövetkeztethetünk egészen mást valakinek a megnyilatkozásából,
mint amit közölni szándékol. Ez a deduktív szillogizmusoknál (modus ponens,

kötőszók szerinte olyan „megőrző” operátorként működnek, amelyek a mondott jelentést gazdagítják egy pro-
pozícióval (mi azt mondanánk, az enthüméma elhallgatott premisszájával), mégpedig úgy, hogy megőrzik az
eredeti proposíciót. Vagyis a jelenség a szemantikához (*what is said*) tartozik (vö. Zvolenszky 2011: 353–9),
nem a pragmatikához (*what is implicated*). Egy mondat tudniillik – érvel Bach – egynél több proposíciót is
magába sűrítet.

⁴ Egy jellemző idézet: „We will distinguish two kinds of implicatures: *implicated premises* and *implicated
conclusions*” (Sperber–Wilson 1986/1995: 195).

⁵ Az enthümémát tárgyaló argumentációs elméleteknek is ez az egyik legfőbb kihívása (l. pl. Walton
2001, 2008).

modus tollens stb.) nem történhet meg. A relevanciaelmélet azzal magyarázza az implikátúra félreértését, hogy a hallgató nem ugyanazokat a premisszákat vette figyelembe, mint amelyekre a beszélő épített.

Hogy mik alkotják a nyelvi következtetések premisszáit, arról Sperber és Wilson kétségtől világosabban fogalmaz, mint Grice: (1) a megnyilatkozás nyelvi alapinterpretációja (ha tetszik, konvencionális jelentése), amelyet ők „logikai formának” neveznek, automatikusan hozzárendelődik a hallott vagy olvasott szó-sorhoz mint a nyelv szabályainak megfelelően szerkesztett mondatához; (2) a nyelvi alapinterpretáció hozzárendelése során aktívvá vált fogalmakon keresztül elérhető enciklopédikus feltevés-halmaz (hagyományosabb terminológiájával: világtudás); (3) a szituációból nyert, közvetlenül észlelt információk; valamint (4) a megelőző megnyilatkozások ugyanilyen elvű interpretációjából szerzett, még aktív feltevések (1986/1995: 137–42). A logikai formán kívüli három forrás együtt alkotja az egyén „kognitív környezetét”: ez „mindannak összessége, amit az egyén tud és tudhat, azon információk összessége, amihez hozzájut, illetve hozzájuthat egy adott pillanatban” (Reboul–Moeschler 1998/2000: 85). A kognitív környezet hatalmas ismerethalmaz lehet; a megnyilatkozás kontextusa ennek csupán kicsiny része. De hogyan válogatódnak ki – tehető fel a kérdés – a kontextust alkotó premisszákat az egyén kognitív környezetéből? Az elmélet válasza a relevanciakeresés: mivel minden kommunikatív megnyilatkozásról okkal vélelmezhető, hogy relevánsnak szánták, a hallgató megpróbálja felépíteni azt a kontextust, amely ezt a várakozást igazolja. Azok az információk kerülnek be a kontextusba, amelyeknek a legnagyobb az esélyük rá, hogy hozzájárulnak a megnyilatkozás relevánsságának alátámasztásához. A társalgási implikátúra, amelyet egy megnyilatkozásból kikövetkeztethetünk, akkor és annyira lesz releváns, amikor és amennyire nagy a kontextuális hatása, illetőleg kicsi az a műveleti erőfeszítés, amely a levezetéséhez szükséges. Ezt a kognitív „haszonelvet” Sperber és Wilson evolúciós törvényszerűségként mutatja be. Kontextuális hatás háromféleképpen keletkezhet: (1) vadonatúj információt nyerünk; (2) megerősödik egy korábban is meglévő feltevésünk, amelynek az igazoltsági értéke alacsonyabb volt (például sejtettük, de nem voltunk biztosak benne); (3) kontradikciót old fel a feltevés, amelyet a hallott megnyilatkozásból kikövetkeztetünk (a korábbi kontradikció hamisnak bizonyult tagját elvetjük). A műveleti erőfeszítés pedig az a mentális munka, amelyet a megnyilatkozás interpretációja igényel. Ezért van, hogy nem mindjárt a legbonyolultabb implikátúrát következtetjük ki egy hallott megnyilatkozásból: túl nagy műveleti erőfeszítést venne ugyanis igénybe, amelyet nem kompenzál rendkívüli kontextuális hatás. Mivel a kontextust megnyilatkozásról megnyilatkozásra konstruáljuk, az nem előre meghatározott, hanem dinamikus természetű.

A monotonitás a logikában azt jelenti, hogy ha a premisszákat halmazához új elemet adunk, az nem érvényteleníti az eredeti premisszahalmazból következő konklúziókat. Mivel az implikátúrák törölhetőek, Levinson (2000) szerint eléggé valószínűtlen, hogy deduktív következtetéssel (monoton logikával) fejtenénk meg őket, mint ahogy ezt a relevanciaelmélet sugallja. Inkább az a valószínű, hogy a dedukció viszonylag kis szerepet játszik az emberi gondolkodásban. Meg kell ezért először is vizsgálni – mondja Levinson – a nem monoton szillogizmusok

jellemzőit, mennyire alkalmasak az implikátúrák levezetése mögött álló gondolkodási folyamat modellezésére. Egész monográfiáját az addig meglehetősen elhanyagolt általánosított társalgási implikátúráknak szenteli, amelyek megértése – szillogizmusok helyett – szerinte három, a grice-i maximákból képzett heurisztikán alapul:

1. heurisztika: „Ami nincs kimondva, azt úgy kell venni, hogy nincs.”

(2a) *Néhány fiú eljött.* → 'Nem minden fiú jött el.'

(2b) *János próbálkozott a csúcs megdöntésével.* → 'Nem sikerült neki.'

Ez a heurisztika Grice első mennyiségi maximájára megy vissza. Lényege, hogy azt várjuk a partnertől, ne tegyen olyan állítást, amely információs szempontból gyengébb annál, mint amit a világtudása alapján mondhatna.

2. heurisztika: „Ami egyszerűen van kifejezve, azt sztereotipikusan kell elképzelni.”

(3a) *Mária elfordította a kapcsolót, és a motor beindult.* → 'A kapcsoló elfordításától indult be a motor; Mária azért fordította el a kapcsolót, hogy a motor beinduljon.'

(3b) *János és Mária vettek egy zongorát.* → 'Együtt vették, nem külön-külön.'

Ez a heurisztika Grice második mennyiségi maximájából ered. Lényege, hogy azt várjuk a partnertől, ne legyen a szükségesnél informatívabb.⁶

3. heurisztika: „Ami a normálistól eltérően (jelölt módon) van kifejezve, az nem sztereotipikus szituációra utal.”

(4a) *Cortés Montezuma halálát okozta.* → 'Nem megölve őt, hanem közvetett úton.'

(4b) *János bejött, és a férfit elnevette magát.* → 'Valaki más nevetett, nem János.'

Ez a heurisztika Grice első és harmadik módmaximájából vezethető le. Lényege, hogy azt várjuk a partnertől, kerülje a homályos fogalmazást és a fölösleges bőbeszédűséget.

Levinson fő tézise tehát az, hogy az emberi gondolkodásba beépültek az előbb felsorolt heurisztikák, amelyek lehetővé teszik az általánosított társalgási implikátúrák szinte azonnali kikövetkeztetését. A megértés nemcsak szillogisztikus

⁶ A párhuzam kedvéért említtem meg, hogy Jackson és Jacobs (1980) a két mennyiségi maxima kölcsönhatásának rendeli alá az enthümémát, amely szerintük a címzett kérdéseihez és kifogásaihoz illesztett optimálisan informatív érv az egyetértésre törekvő argumentatív társalgásban.

sémákra támaszkodik, hanem kognitív heurisztikákra is. Mivel nincs szillogizmus, természetesen enthümémákról sem beszélhetünk a (2a)–(4b) esetében (kivéve talán a [3a]-t, amelynek rejtett premisszája, hogy a kapcsoló elfordítása beindítja a motort). A *RL*-ből idézett összevetés így az enthümémákra és az alkalmi társalgási implikatúrákra (nem a társalgási implikatúrákra általában) értendő – hacsak további alapos indokkal ki nem zárjuk a társalgási implikatúra fogalmából az úgynevezett általánosított társalgási implikatúrákat.

Láthatjuk, hogy mind az enthüméma, mind az implikatúra fogalma túl képlekeny ahhoz, hogy viszonyukat könnyen tisztázni lehessen. Ezért amit állítok, az pusztán annyi, hogy (1) a konvencionális implikatúra grice-i példája enthüméma, (2) az alkalmi társalgási implikatúrák és az enthümémák közös tulajdonsága a szillogisztikus szerkezet, (3) ez a szillogizmus hiányos, implicit elemét/elemeit ki kell egészíteni, és (4) premisszáik, konklúziójuk nem feltétlenül biztos (logikai-lag igaz), hanem inkább valószínű, emiatt törölhető, megtámadható.

5. A trópusok mint implikatúrák

A stílus ékítményeit, a trópusokat és az alakzatokat a retorika görög mesterei fedezték föl, és a római szónoklattanírók rendszerezték az utókor számára. Arisztotelésznek már árnyalt mondanivalója van a metaforáról a *Rétorika* 3. könyvében (Bencze 1996: 269–71, Adamik 1998: 53–73, Leezenberg 2001: 31–43). Cornificius nem hívja ugyan még nevükön⁷ a trópusokat, de jó érzékkel elkülöníti őket a szóalakzatok csoportján belül, mondván: „bennük a szavak eltérnek köznapri jelentésüktől, és bizonyos bájjal más értelemben szerepelnek a beszédben” (4.31.42). Tíz ilyen speciális szóalakzatot említ: *neologizmus* (nominatio), *névcsere* (pronominatio), *metonímia* (denominatio), *körülírás* (circumitio), *hiperbaton* (transgressio), *hiperbola* (superlatio), *szinekdoché* (intellectio), *képzavar* (abusio), *metafora* (translatio), *allegória* (permutatio). Mintegy 200 évvel később Quintilianusnál „[a] szókép valamely szónak vagy kifejezésnek saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele”.⁸ Úgy látja, se vége, se hossza a vitának, amelyet a grammatikusok egyfelől egymással, másfelől a filozófusokkal folytatnak arról, hányfélék a trópusok: mennyi a számuk, mi a meghatározásuk, és hogyan érdemes osztályozni őket (a Kr. u. 1. század 90-es éveiben járunk!). A maga részéről nem kíván bekapcsolódni ezekbe a „csatározásokba” – meggyőződése, hogy a szónok nem sokat okulna belőle –, csak „a legszükségesebb” trópus- és alakzatfajtákat szándékozik tárgyalni. Gyakorlatilag azonban továbbfejleszti azt az aprólékos nyelvi elemzésmódot, amely a retorikai hagyomány sajátja, és amelyet többek között Gérard Genette, a francia strukturalista irodalomkritika egyik vezéralakja híres Fontanier-előszavában „elnevezési mániája” miatt bírál, miköz-

⁷ Cicero *Brutus* című dialógusában (Kr. e. 46) bukkan föl először a görög *troposz* (τρόπος) főnév ’szókép’ jelentésben, a ma ismert legkorábbi tanulmányt pedig az alexandriai Trüphón írta a trópusokról (*Peri tropón*) a Kr. e. 1. század második felében (Adamik 2005: 25–6, 2010: 1140–1).

⁸ „Tropos est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio” (*Institutio oratoria*, 8.6.1).

ben őszinte csodálattal adózik a „taxonomikus intelligencia” fontanier-i mes-terműve előtt (Fontanier 1968: 13). Összesen 13 trópust, 26 gondolatalakzatot és 28 szóalakzatot találunk Quintilianusnál (8.6.–9.3.). Tőle ered az a Heinrich Lausberg (1973²/1998) 20. századi szintézisében is változatlan kategorizálási elv, hogy a trópusok és a figurák vagy egyes szavakban (*in verbis singulis*) nyilvánulnak meg, vagy szókapcsolatokban (*in verbis coniunctis*). Kis túlzással egyébként azt lehet mondani, ahány jelentős szerző, lényegében annyiféle felosztás létezik Cornificiustól Fontanier-ig.⁹ Ha Lausbergre (i. m. 552–98. §) hagyatkozunk, 9 trópust (*in verbis singulis*) kell említenünk: a metaforát (*bedőlt lakáshitelek* – ’fizetésképtelenség miatt nem törlesztett lakáshitelek’), a metonímiát (*Moszkva kész megállapodni...* – ’a szovjet/országi kormány kész megállapodni...’), a szinekdochét (*jó lélek* – ’jó ember’), az emfázist (*Légy férfi!* – ’Légy határozott!’), a hiperbolát (*végtelenül türelmes* – ’nagyon türelmes’), az antonomáziát (*az ezer tó országa* – ’Finnország’), az iróniát (*Szép kis meglepetés...* – ’kellemetlen meglepetés’), a litotészt (*Nem ügyetlen* – ’nagyon ügyes’) és a perifrázist (*a világot jelentő deszkák* – ’a színpad’).¹⁰ A szinekdoché, az emfázis, a hiperbola és az irónia – az allegóriával kiegészülve – egyúttal immutációs gondolatalakzat (893–910. §), az oximoron pedig speciális antiteton (807. §; l. alább, a 6. pontban).

Az alakzatokkal és a trópusokkal az ókori retorika az elokúció tanának keretében, a díszítés (ornátus) címszava alatt foglalkozott. Innen ered, hogy az alakzatok „díszek”, a beszéd „ékszerei”, amelyek révén változatosabbá, szebbé, hatásosabbá lehet tenni az előadást. Legegyszerűbb meghatározásuk szerint valamilyen átalakító eljárás eredményei a megszokott nyelvi formákhoz képest. A négy művelet, amellyel létrehozhatók, a *hozzátoldás* (adjekció), az *elhagyás* (detrakció), a *sorrendcsere* (transzmutáció) és a *helyettesítés* (immutáció). A csoportosítási kísérletek később is egyrészt ezeket a műveleteket vették alapul, másrészt a nyelvi szintek szerinti bontásban hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat különítettek el (Bencze 1996, Adamik 2004b, 2005, 2010: 33–44, Szathmári 2008: 23–62). Nincs azonban olyan osztályozás, amelynek ne lenne buktatója. Ennek oka egyrészt a műveletek közötti átjárhatóság, variabilitás, másrészt a nyelvi szintek főnti modelljének következetlensége: a hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatok sora – mutat rá Tolcsvai Nagy (2003: 219) – nem homológ sor. A gondolat nem nyelvi jelenség, ezért maga is értelmezésre szorul, a hang pedig nem azonos jellegű tényezője a nyelvnek, mint a szó és a mondat. A klasszifikációk többségében összekeverednek a strukturális (formai), jelentéstani, pszichológiai és ismeretelméleti szempontok.

A szóképek (vagy nyelvi képek, l. Kemény 2002) és az alakzatok viszonyát nem sikerült az évszázadok során egységesíteni. Háromféle értelmezéssel találkozunk: (1) az alakzatok és a trópusok szinonimák; (2) a kettőt, amennyire lehet, gondosan el kell határolni egymástól: az alakzatok nem trópusok, a trópusok nem alakzatok; (3) az alakzat szélesebb kategória, a trópusok ennek (precízen körül-

⁹ Szemléletes egybevetését találjuk ezek közül többnek Bencze (1996: 248–68) tanulmányában, a magyar nyelvű adaptációkat pedig Vihg Árpádnál (1981: 186–203) tekinthetjük át.

¹⁰ Fogalommeghatározás és további példák: Szabó G.–Szörényi 1988/1997, Szathmári 2008, Adamik 2010.

írandó) részzhalmazát képezik. Elterjedtnek mindig is a (2) és a (3) felfogás számított. Régi vita, hogy trópus és alakzat eltérés, „rendellenesség” vagy „szabályszerűség” a nyelvben (l. Kemény 2002: 55–80). A négy fő trópusnak a metaforát, a metonimiát, a szinekdochét és az iróniát (vagy a szinesztéziát) szokták tekinteni. Ma a kognitív nyelvészet és a pragmatika a gondolkodásban, illetőleg a hétköznapi nyelvhasználatban betöltött szerepüket kutatja (Kövecses 2002/2005, Nemesi 2009).

A nem konvencionális jelentésű trópusokat Grice (1975, 1989/2011) egyedi társalgási implikaturaként értelmezi (l. Nemesi 2006: 35–7, 2009: 55–65).¹¹ Az irónia, a metafora (és így nyilván a külön nem említett metonímia, szinekdoché), a hiperbola és a hiperbola ellentétéként felfogott, litotésszel rokon meiózis (‘kicsinyítés, kisebbités’) a minőség, míg a tautológia – amelyet a klasszikus retorika adjekciós szolecizmusnak tart (Lausberg 1973²/1998: 502. §) – a mennyiség első maximájának kihasználására vezethető vissza (1975: 52–3, 1989/2011: 37–8). A *Logika és társalgás* folytatása, a *További megjegyzések a társalgás és a logika viszonyáról* (1989/2011: 43–57) annyiban finomítja az irónia fogalmát, hogy rámutat a mindig vele járó negatív (kritikus, lekicsinylő, megvető, nemritkán ellenséges) érzelmi, értékelő, attitűdkifejező szándéokra.¹² Kérdés azonban, hogyan ismerjük fel ezt a bizonyos érzelmi-értékelő viszonyulást vagy attitűdöt, más szóval: mi alapján tudjuk megkülönböztetni az iróniát a metaforától, a túlzástól és a meiózistól, valamint az utóbbiakat egymástól (hiszen mind a négy trópus a minőség első maximájának megsértésével magyarázzák). Azt kell mondanunk, hogy a minőségi maxima kihasználásának feltételezése nem elégséges a trópusfajták identifikálásához (Levinson 1983: 157, Leezenberg 2001: 105). Szükséges feltételről sem lehet szó, tudniillik vannak szó szerint is igaz figuratív kijelentések (pl. *Révbe értünk* – a vitorlásunkkal a Balatonon, és egyébként megvalósultak a terveink, jól megy a sorunk), és vannak tagadott metaforikus állítások (pl. *Az élet nem habostorta*), amelyek a tagadás miatt logikailag igazak, nem látszanak sérteni az első minőségi maximát.

Grice elméletének efféle buktatóit idézett munkáimban (Nemesi 2006, 2009) részletesen tárgyalom, és a bírálókkal szemben – bizonyos változtatásokkal, kiegészítésekkel – az implikaturamodell érvényessége mellett érvelek. A legfontosabb kiegészítés a trópusok gyenge implikaturáinak feltárása és tipologizálása. Általános vélemény, hogy a nyelvi képek figuratív jelentése tartalmi veszteség nélkül nem parafrázálható, ám sokáig nem volt megoldási javaslat arra a problémára, hogyan férhetnének hozzá minél egzaktabb terminológiával a szó szerinti parafrázison túlmutató jelentésrétegekhez. A konnotáció fogalma nem nyújthatott valódi megoldást, hiszen maga is éppen olyan képlékeny, mint azok a nyelvhasználat révén keletkező asszociációk, amelyeket kutatók nemzedékei szerettek volna vele leírni (vagy metaforikusan fogalmazva: mint egy „lomtárba” beledobálni, vö. Dubois et al. 1973: 115). Új perspektívát nyitott viszont a relevanciaelmélet

¹¹ Onnan tudjuk, hogy csak a nem konvencionális jelentésű trópusokat, hogy az implikatura meghatározásában a konvencionális jelentés a kiindulópont.

¹² „[A]z irónia szorosan kötődik egy érzés, egy hozzáállás [attitűd] vagy egy értékelés kifejezéséhez. Csak akkor mondhatok valamit ironikusan, ha ezzel kedvezőtlen vagy negatív ítéletemnek kívánok hangot adni, vagy olyan érzéseket akarok kifejezni, mint a felháborodás vagy a megvetés” (i. m. 54).

azon meglátása, amely szerint az, amit hagyományosan „poétikai hatásnak” nevezünk, nem más, mint gyenge implikátúrák együttese (Sperber–Wilson 1986/1995: 222, 1990/2006). Gyenge implikátúrán a megnyilatkozás beszélő által szándékolt jelentésének pontosan azokat az alkotóelemeit kell értenünk, amelyek kognitív reprezentációja nem hozható proposíciós formára, azaz nem parafrázálható. Könyvemben (Nemesi 2009: 137–49) a gyenge implikátúrák három fajtáját különböztetem meg, kimutatva mindegyiket a trópusok figuratív jelentésében: fogalmi implikátúrákat, attitűdimplikátúrákat és énimplikátúrákat. Az alábbi példák közül az (5a)-ban egy képszerű KIPURCAN *ad hoc* fogalom keletkezik, az (5b) kurzivált kifejezéseinek a fogalmi mellett markáns attitűdimplikátúrájuk is van, az (5c) hiperbolái pedig az uralkodó iránti hódolatot fejezik ki az én lealacsonyításával és a császár felmagasztalásával:

- (5a) Az idény elején még Šimić volt a jobbátvéd. [...] Ám fizikailag – az orvosi stáb, az erőnléti edző és Ancelotti szerint is – *kipurcant* Šimić. Most, ugye, a cserepadon sincs.
(A világbajnoki bronzérmes horvát válogatott labdarúgó, Dario Šimić kikerült a Milan kezdőcsapatából. Ennek magyarázatát adja az idézett futballkommentátor. Ancelotti az olasz AC Milan együttesének edzője.)
- (5b) Van egyszer egy könyvkiadó, aki nem kap támogatást, jól megél a piacon. Van egy *pióca*, egy *élősködő*, aki nem él meg, és akkor itt a saját tehetetlenségét úgy próbálja kompenzálni, ugye, hogy ilyen [...] *tőgyeket fejt*, ilyen állami meg – nem sok van azért – de mégis, ami van, azt megpróbálja.
(Könyvkiadók vezetői beszélgetnek a *Záróra* című tévéműsorban.)
- (5c) A *legmélyebb* hódolattal üdvözljük itt Felsőgedet azon *legalázatosabb* esedezéssel, hogy a szellemi kincsek e gazdag tárházát *legkegyelmesebben* megnyitni s azt a Felsőged szolgálatára mindenkor kész ezen város és nagy vidéke lakosságának javára *legkegyelmesebben* átadni méltóztassék.
(Reizner János igazgató köszönti Ferenc József császárt a Somogyi-könyvtár ünnepélyes átadásán Szegeden, 1883. október 16-án.)

6. A gondolatalakzatok mint implikátúrák

Ha az alakzatok rendszerén belül a gondolatalakzatok *differentia specificá*ját keressük, hamar zavarba jövünk. A Cornificiusnak tulajdonított retorika (Kr. e. 82–86) tesz először különbséget szóalakzat (*verborum exornatio*) és gondolatalakzat (*sententiarum exornatio*) között: a szóalakzat „magának a beszédnek finom csi-szaltságában áll. A gondolatalakzat fensége nem a szavakban, hanem magukban a gondolatokban rejlik” (4.13.18). Az ezután következő felsorolás azonban nem következetes: 35 „szóalakzatának” elég nagy hányada inkább gondolatalakzat (pl. a felkiáltás, az okoskodás, a szentencia, a szubjekció, a helyesbítés, a mellőzés, a megengedés vagy a kételkedés). Cicero tetszetős megfogalmazásából (*De*

oratore, Kr. e. 55; idézi: Adamik 2004b: 45, 2010: 34), amely szerint a „szóalakzatok és a gondolatalakzatok között az a különbség, hogy ha a szavakat megváltoztatod, a szóalakzat megszűnik, a gondolatalakzat viszont megmarad, akárhogy is változtatod meg benne a szavakat” (3.52.201; vö. a „leválaszthatatlanság” grice-i kritériumával), szintén nem kerekedik ki világos definíció. Quintilianus *Szónoklattan*a (Kr. u. 93–95) elődeihez hasonlóan úgy fogalmaz, hogy a gondolatalakzat „a gondolat megfogolásában, a szóalakzat a nyelvi megformálásban áll, de igen gyakran együtt fordulnak elő” (9.1.16). Az *AL* sem tud okosabbat mondani, mint hogy (a) a gondolatalakzat lényege a tartalom „bizonyos szabályok szerinti”, az egyszerűtől eltérő átrendezése a hatás érdekében, (b) a mondatnál nagyobb szövegegységre kiterjedő adjekciós, detrakciós, immutációs vagy transzmutációs alakzat, és hogy (c) a gondolatalakzatoknak a szó- és mondatalakzatoktól való elhatárolása sokszor nehézséget okoz, „mert mindegyikkel vannak (lehetnek) közös jellemzőik, és általában az alakzat kiterjedése határozza meg, hogy melyik csoportba sorolják őket” (Szathmári 2008: 251–2; Eöry Vilma szócikke). A retorikai munkákból tehát az tetszik ki, könnyebb felsorolni őket, mint pontosan meghatározni magát a fogalmat. Adamik (2004b: 64–5, 2010: 43–4) mindenesetre felhívja a figyelmet arra, hogy a *figura sententiae* gondolatalakzatnak fordítandó, nem mondatalakzatnak, azaz téves a *Világirodalmi lexikon* azon megállapítása, hogy „[a]z ókori szerzők az egy szóra korlátozódó szóalakzatokat, trópusokat és a több szóra vonatkozó mondatalakzatokat (*conformatio sententiae*, *figura sententiae*) állítják csak világosan szembe egymással. A gondolatalakzatok fogalma csak homályosan, sejtésszerűen merül fel olykor” (Fónagy 1975: 637).

Lausberg (1973²/1998) grandiózus műve az alábbi felosztásban tárgyalja a gondolatalakzatokat (755–910. §):¹³

1. A közönség felé irányuló alakzatok

- 1.1. A megszólítás alakzatai: *obszkráció*, *licencia*, *aposztrofé*
- 1.2. Kérdésalakzatok: *interrogáció*, *szubjekció*, *dubitáció*, *kommunikáció*

2. A tárgyra irányuló alakzatok

- 1.1. Szemantikai alakzatok: *finíció*, *konciliáció*, *korrekció*, *antiteton*
 - 1.1.1. Speciális antitetonok: *regresszió*, *kommutáció*, *distinkció*, *szubjekció*, *oximoron*
- 2.2. Érzelmi alakzatok: *exklamáció*, *evidencia*, *szermocináció*, *fictio personae*, *expolició*, *hasonlat*, *averzió*
- 2.3. Dialektikus alakzatok: *konciliáció*, *preparáció*, *koncesszió*, *permisszió*
- 2.4. A négy modifikációs kategória szerinti alakzatok:
 - 2.4.1. Adjekciós alakzatok: *interpozíció*, *szubnexió*, *aetiológia*, *szentencia*
 - 2.4.2. Detrakciós alakzatok: *perkurzió*, *préteríció*, *reticencia*

¹³ Lausberg latin és görög terminusait az *Alakzatlexikon* (Szathmári 2008) magyaros írásmódja szerint idézem.

2.4.3. Transzmutációs alakzat: *hiszterológia*

2.4.4. Immutációs alakzatok: *allegória, irónia, emfázis, szinekdoché, hiperbola*

Ez szám szerint 40 alakzat. Közülük a szubjekció, mint látjuk, két helyen is felbukkan (kérdésalakzat és speciális antiteton), az irónia, az emfázis, a szinekdoché és a hiperbola pedig egyes megvalósulásaiiban trópus (i. m. 552–98. §), más megvalósulásaiiban gondolatalkzat. Lausberg nyomdokain halad nálunk Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikája*, de gondolatalkzatok helyett „pragmatikus alakzatok”-ról és a fenti (2.4.) négy változáskategória „mondatalakzatai”-ról ír (1988/1997: 147–67).

Az *AL* 196 szócikket tartalmaz, amelyek közül 157 taglal egy-egy trópusként vagy alakzatként értelmezhető jelenséget (beleértve a versszerkezeti alakzatokat is), és ebből 77-et minősítenek a szerzők – legalább részben – gondolatalkzatnak. További öt esetben (deviza, dubitáció, emendáció, evidencia, konciliáció) világos, hogy gondolatalkzattal állunk szemben, csak ez nincs a bemutatásban *expressis verbis* kimondva; helyette például „pragmatikai alakzat” szerepel. Az lehet az olvasó érzése, hogy nem egységes a kötet terminológiája. Néhány közreműködő kutató – talán némiképp Gáspári (2003) hatására – egészen tágan értelmezi a gondolatalkzat fogalmát: számukra belefér abba az anadiploszis, az aszindeton, a diafóra, a diszjunkció, az epanodosz, a hendiadisz stb. is, holott ezeket a klasszikus retorika inkább szóalakzatként tartotta számon. Gyakori a vegyes besorolás (pl. az akumen gondolatalkzat és szókép, az antiklimax szó- vagy gondolatalkzat, a hiperbola szó-, mondat- és gondolatalkzat). „Tiszta” gondolatalkzat az allúzió, az anagógé, a digresszió, az expolició, a hasonlat, a hipokrizis, a korrekció, a licencia, a perkurzió, a préteríció, a szentencia stb. Érdekesség az enthüzméma, a szillogizmus és a kettős szillogizmus gondolatalkzatként való említése. Ezek azonban gondolatilag „üres” következtetési sémák (akárcsak az implikátúra), amelyekkel modellezhető ugyan egyes gondolatalkzatok megértése, ám maguk nem gondolatalkzatok.

A másik nemrégiben megjelent hazai kézikönyv, a *RL* 33 gondolatalkzat-szócikkből 29-et magam állíthattam össze a főszerkesztő, Adamik Tamás és szerkesztőtársa, A. Jászó Anna megtisztelő felkérésére (a négy kivétel a hasonlat, az irónia, az okoskodás és az összehasonlítás). A *RL*-ban kifejezetten törekedtünk arra, hogy magyar terminusokat használjunk – ha kell, alkossunk.¹⁴ Szándékunkhoz híven alább is a *RL* elnevezéseit fogom használni a diáknak, tanárnak egyaránt nehezebben megjegyezhető latin és görög formák helyett: *áldialógus* (szubjekció), *beszéltetés* (szermocináció), *célzás* (allúzió), *elfordulás* (apoztrophé, averzió), *előkészítés* (preparáció), *engedmény* (koncesszió), *érvkölcsonzés* (konciliáció), *esdek-lés* (obszegráció), *félbeszakítás* (apozziopézis), *felkiáltás* (exklamáció), *finomítás* (expolició), *hasonlat*, *helyesbítés* (korrekció), *hozzáillesztés* (szubnexió), *irónia*, *jellemrajz* (imitáció), *kétkedés* (dubitáció), *költői kérdés* (interrogáció), *közbeszúrás*

¹⁴ Indoklásul I. A. Jászó 2011, előzményként pedig Adamik Tamás Cornificius-fordítását (1987) és az új Quintilianus-kiadást (2008).

(parentézis), *megelőzés* (anticipáció), *megengedés* (permisszió), *mellőzés* (préteríció), *mondás* (szentencia), *nyomaték* (emfázis), *okoskodás* (raciocináció), *összehasonlítás* (komparáció), *rövidség* (perkurzió), *szabadosság* (licencia), *szembeállítás* (antiteton, antitézis), *szemléletesség* (evidencia), *színlelés* (hipokrizis), *szónoki meghatározás* (finíció), *tanakodás* (kommunikáció). A *RL* határozottan szétválasztja a trópusokat, a szóalakzatokat és a gondolatalakzatokat. Csak az ironia és a nyomaték trópus és gondolatalakzat is (vö. Lausberg osztályozásával). Ezenkívül a célzásnak és a helyesbítésnek szentel még – fölöslegesen – egy külön szóalakzatszócikket (az allúzió semmiképp sem szóalakzat, a helyesbítéseknél pedig a szegmentum mérete a döntő: szóhelyesbítés-e vagy nagyobb egységé, a lényeg ugyanaz).

A listázott gondolatalakzatokat grice-i szemmel két csoportra lehet osztani. Az egyikbe tartozók *eo ipso* implikatúrát vagy implikatúrákat hívnak elő a befordító(k)ban (vö. Dascal–Gross 1999: 122–5). A másik tagjai viszont, ahogyan az *AL* fogalmaz, pusztán „a tartalom bizonyos szabályok szerinti elrendezésén alapuló” narratív vagy argumentatív stratégiák. Ez utóbbi csoport némely alakzata olykor sugallhat valamilyen (többnyire érzelmi jellegű vagy a beszélő énjére, sőt néha a tárgyra is vonatkozó) implicit információt, de nem szükségképpen. Nézzük először az implikatúratermészetű gondolatalakzatokat.

Amennyiben az allegóriát, az ironiát, a nyomatékot, a túlzást, a litotészt és a hasonlatot gondolatalakzatnak (is) tekintjük, nem (csak) trópusnak, máris implikatúráként könyvelhetjük el őket. Az allegóriában az *AL* szerint „egymással szembesül és egyaránt megőrződik mindkét értelem: a valós szöveg értelme és a vele együtt értett, belőle megfejthető, rejtett értelem” (Szathmári 2008: 63; Kocsány Piroska szócikke). Már a feltételezett eredeti jelentés is sokat elárul: az allegória ’képletes magyarázat’, az ironia pedig ’színlelés, tettetés’. A hipokrizis magyar megfelelőjeként használt színlelés (6a), valamint az „enyelgés” (6b) a *RL*-ből vagy alfaja, vagy igen közeli rokona az ironiának, így ezek is implikatúrák:

- (6a) A nemes Brutus mondá, hogy Caesar nagyra vágyott: ha ez való, úgy súlyos bűne volt, és Caesar érte súlyosan lakolt meg. Most Brutus engedvén s a többiek (*s Brutus derék, becsületes férfiú, s a többi is mind, mind becsületes*), jövök beszélni holt Caesar fölött. Barátom volt ő, hozám hű s igaz. De Brutus mondja, hogy nagyokra tört, *s Brutus derék, becsületes férfiú*.
(Shakespeare: *Julius Caesar*, Antonius beszéde)
- (6b) „Toldi”-t most olvasom hatodszor. *Csakugyan nyomorú fércmű*. Még vagy hatszor elolvasom az idén, hogy *silányságát minél jobban felfogjam*.
(Petőfi levele Aranyhoz)

A nyomaték (emfázis) mint gondolatalakzat példajaként az *AL* (Lőrincz Julianna és V. Raisz Rózsa) Örkény egyik, *Klimax* című egypérfes novelláját idézi:

- (7a) A házmester vette észre a gázzzagot. Betörte az ajtót. A búcsúlevél a konyha köpadlóján hevert, rajta egy kis kerámia hamutartó, benne az utolsó cigaretta csutkája.

„Ma van az ötvennegyedik születésnapom – olvasta a házmaster. A házban nem szeret senki. A KIK nem hajlandó rendbe hozni a plafont, mely beázik. Meg akarok halni. Özv. Berger Mihályné.”

A cigarettacsutka rúzsos volt.

A kommentár szerint „[a] cím és a kontextus alapján a kiemelt utolsó mondatnak lehetséges értelmezése: az asszony nem igazán akart meghalni, a változás korának ingadozó kedélyállapota okozta a hirtelen elhatározást; vagy: az idősödő nő halálában is nőnek akart látszani” (Szathmári 2008: 175). A *RL*-ban egy másik Örkény-szöveggel (*Minden külön értesítés helyett*) illusztráltam a nyomatékot. A dőlt betűvel kiemelt rész azt implikálja, hogy özv. Varga Domokosné gyerekei mind kivándoroltak:

- (7b) Fájdalomtól megtört szívvel tudatjuk, hogy jóságos életének 89. évében elhunyt özv. Varga Domokosné, szül. Krása Johanna. Gyászolják leányai, vejei, unokája, *úgy mint Mrs. Jack Kaye, Dorothy, Christopher, Allan és Jack jr., valamint Frau Magda Rüdiger, Horst, Annemarie, Walter, Joana Esculidos Perez és a dedunoka: Pepe.*

A túlzás és a litotész implicit jelentésrétegeivel másutt részletesen foglalkoztam (Nemesi 2003, 2004, 2009, 2010). A hasonlatnál a következtetés a tertium comparationis megtalálását célozza. Nem mellesleg az előbbieket mintájára a metafora (8a), a metonímia (8b) és a szinekdoché (8c) is lehet immutációs gondolatalkizat:

- (8a) *Technikai nehézségek merültek fel, mérnök úr...*
(Hyppolit szavai a *Hyppolit, a lakáj* című játékfilmből: a sármos Benedek mérnököt azért hívják a Schneider-villába, hogy segítsen a ház urának elkerülni a botrányt egy táncosnővel.)
- (8b) *A kispadon ott is egy olyan ember ül, aki 11 vébémecset nyert zsinórban.*
(Azaz ’olyan szövetségi kapitányuk van, aki...’; a *Zuhanyhíradó* című sportműsor 2006. június 29-i adásából.)
- (8c) Apukám, ezentúl *felemelt fejvel járhat*sz az irodába.
(A *Lovagias ügy* című játékfilmből.)

Az oximoron és a paradoxon szemantikai ellentétét ugyancsak implikátúra oldhatja fel: például *élő halott* az, aki ’nagyon rosszul néz ki’ (amely egyébként erősen konvencionalizálódott jelentés), a „Lassan járj, tovább érsz” közmondás pedig annyit tesz, ’többre megy az ember, ha megfontolt, óvatos és alapos, mint ha elhamarkodottan vagy nem elég kitartóan cselekszik’. Implikátúra ad értelmet a látzólag információtartalom nélküli tautológiának is (pl. *Lesz, ami lesz*: ’nem számít, mi lesz, történjen bármi’; *A tizenegyes az tizenegyes*: ’be kell löni’). A költői kérdés pragmatikáját pedig a következő meghatározással igyekeztem megragadni a *RL*-ban: „kérdés formájú, de a kontextus fényében a közlő egyértelmű állásfoglalását sugalmazó, így explicit választ nem váró indirekt beszédaktus, amely érzelmi ráhatással igyekszik meggyőzni a hallgatóságot a sugallt állásfoglalás,

attitűd nyilvánvalóságáról” (Adamik 2010: 637). A *Kinek képzeled magad?* ennek megfelelően azt implikálja, hogy ’túl sokat képzelsz magadról’, illetőleg van még egy határozottan negatív attitűdimplikatúrája.

Nagyon beszédes az allúzió gondolatalakzatának magyar elnevezése, a *célzás*. Annyiban az eddig tárgyaltaknál mindenképpen összetettebb jelenség, hogy nem csupán egy sugallt jelentést, hanem az intertextuális utalás egész eredeti kontextusát eleveníti föl (ha ráismer a hallgató/olvasó), majd annak az aktuális kontextussal való összevetéséből keletkezhet valamilyen implikátúra. A célzás bonyolultabb formája az enigma (talány) és az anagógé (vallásos, misztikus enigma). Gyakran kombinálódik más gondolatalakzatokkal, például iróniával (9a) vagy kétkedéssel (9b):

- (9a) Lord Palmerston azt mondja, hogy „Austriára Európának szüksége van”, és a nemes lord „*derék férfit*”.
(Kossuth: *Felolvasások Angliában IX.*; az *AL* és a *RL* is idézi, vö. a [6a]-val.)
- (9b) Bár láthatnánk majd 1848–49 kétszázadik évfordulóján, kik és milyenek leszünk mi, kényszerűen szétszórt magyarok. *Leborulnak-e majd sírunknál az unokák? Lesz-e áldó imádság, és maradnak-e szent nevek, vagy „átkozott ősapákká”* merevülünk mi is?
(Jókai Anna: *Ember és forradalom. Gondolatok az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulóján*; Petőfi-allúzió)

A detrakciós gondolatalakzatok vetik még fel nyilvánvaló módon az implikátúramagyarozatot. A félbeszakításnál (10a) a beszélő/író „belekezd egy megnyilatkozásba, de nem fejezi be, hanem jelentőségteljesen elhallgat” (*RL*), vagyis sejteni engedi, mi a félbeszakított gondolat. A mellőzés (10b) tipikus retorikai-pragmatikai funkciója, hogy fölkeltsse a figyelmet a látszólag mellőzni kívánt dolog iránt (Szabó G.–Szörényi 1988/1997: 161, Domonkosi 2006, Szathmári 2008: 476–83), sőt esetleg a gyanút, hogy az „udvarias” közlő rejtetten céloz valamire, ami kényes, erkölcsileg, ideológiailag vagy egyéb okból kifogásolható, és még rosszabb színben mutatná be azt, akiről/amiről szó van (*RL*). A rövidség (10c) esetében pedig utalásszerű, mégis sokatmondó felsorolását kapjuk olyan fogalmaknak, történeseknek, amelyek sugallt élménytöbbletét a képzeletünkre (világtudásunkra) és a kontextusra hagyatkozva kell a megnyilatkozáshoz hozzákapcsolnunk:

- (10a) Az ebéd alatt mellette ültem, a bal oldalán, s így állandóan láttam az aszalterítő alatt csenevész bal kezét, mely oly elsatnyult és rózsaszínes, mint egy csecsemőé. Ezt a kezét ösztönösen rejtegette, nem használta az étkezésnél sem, csak akkor, amikor dohányszelencéjéből kivett egy cigarettát. Végtelen megható volt ez a mozdulata. Sokat szenvedhetett testi hibája miatt. Állítólag ez ösztökélte arra, hogy szilaj lovasrohamokban vegyen részt, és túltegyen társain, csak azért, hogy gyarlóságát elleplezze a világ előtt. Gyakran gondoltam itt

- Pascal mondására, hogy ha Kleopátra orra egy centiméterrel kurtább, akkor másképp alakul a világtörténelem. *Ki tudja, hogyha ez a kéz...* (Kosztolányi: *Vilmos császárról*)
- (10b) A szovjet irodalmat, valamint a kisebb népek irodalmát ismertető fejezetet, illetve függelékét elhagytuk a kötetből, *túl messzire vezetne itt részletesen megmagyarázni, hogy Szerb Antal világszemléletének polgári korlátai, az egész akkori politikai légkör s hiányos tájékozottsága hogyan vezettek helytelen megállapításokra.* (Előszó Szerb Antal *A világirodalom története* című könyvének 1957. évi kiadásához)
- (10c) Még Firenzében vagyok, még itt fogok valamit maradni, de minden beteges nyugtalanságomat már naponként győzve veri egy új, nagy-nagy, titkos nyugtalanság, jóleső, mint a boldog halál lehet. Rómát[,] érzem, hogy Rómát látom nemsokára, hogy *élet, Budapest, Párizs, játék, emlékezés, siker, bukás* pár hétre kitörlődnek zavart, szomorú lelkemből: a Földnek és Időnek öröme, legszebb szimbóluma, Róma, üzeni, hogy vár.
(Ady: *Utak és csalódások*)

Ha a gyenge implikátúrákat is tekintetbe vesszük, felismerhetjük az erőteljes érzelmet kifejező gondolatalakzatok attitűdimplikátúráit. A (11a) felkiáltás, a (11b) esdeklés, a (11c) szabadosság:

- (11a) Nemzeti életet nemzeti nyelv nélkül gondolni lehetetlen. *Jaj a nemzetnek, mely lakhelyeiből kiüldöztetett! Jajabb annak, mely ősi nyelvéből fosztatott meg!* A mi őseink bujdosók valának; de nyelv által összetartván, szerezhettek vérrrel új hazát, s az idegen föld általok magyar lett.
(Kölcsey: *Magyar játékszín*)
- (11b) Én vagyok a hibás. Gyere haza, ki kell magyarázkodnom. *Az Isten szerelmére, gyere, rettenetesen érzem magam.*
(Tolsztoj: *Anna Karenina*)
- (11c) Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahonnan jön reánk, prédájává. *Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétünkért.*
(Zrínyi: *Az török áfium ellen való orvosság*; Szabó G.–Szörényi 1988/1997 és az *AL* is idézi.)

A többi gondolatalakzat (szembeállítás, szemléletesség, szónoki meghatározás, közbeszúrás, áldialógus, engedmény, érvkölcsozás, finomítás, tanakodás stb.) olyan narratív vagy argumentatív stratégia, amely járhat ugyan implikátúrával, de ez nem meghatározó jegye. A helyesbítésnél például adott esetben – mint a (12a)-ban is – implikálhatja a közlő, miért helyesbít. A mondás (szentencia) „általános igazságából” – amely sokszor metaforikus – rendszerint le lehet vonni a konkrét

témára vonatkozó tanulságot (12b). A (12c) jellemrajza pedig azt sugallja, hogy akikről szó van a beszédben, képmutatók:

- (12a) Az eseményre az elektro-popdívá annak rendje és módja szerint *döggösen felöltözött, helyesebben mondva levelekőzött*, ahogy azt már tőle megszokhatták a rajongói.
(www.femina.hu)
- (12b) Természetesen az ideális az lenne, ha az európai cégek annyira jól mennének, hogy nem lenne szükségük harmadik országból érkező forrásokra, befektetőkre. Úgy tűnik, nem ez a helyzet, így a bajban lévő cégek választhatnak a folyamatos visszaszorulás, a csőd és elbocsátások, illetve a kínai pénz között. Szerintem *pecunia non olet (a pénznek nincs szaga)*, különösen, ha arra gondolunk, hogy Kína anélkül is megszerezheti a számára fontos technológiák egy jelentős részét, hogy befektetne európai cégekbe, mivel eddig is kreatívan kezelte a szellemi tulajdonhoz kapcsolódó jogokat.
(Matura Tamás: *Dől a kínai pénz Európába*)
- (12c) Mi, fiatalok, sok mindent nem értünk, ami talán természetes az idősebb generációk számára. Mi értetlenül állunk az előtt, hogy *a forradalmat és annak miniszterelnökét nemrég még kórusban gyalázók ma váratlanul ráébrednek, hogy ők Nagy Imre reformpolitikájának folytatói*. Azt sem értjük, hogy *azok a párt- és állami vezetők, akik elrendelték, hogy bennünket a forradalmat meghamisító tankönyvekből oktassanak, ma szinte tülekednek, hogy – mintegy szerencsehozó talizmánként – megérinthessék ezeket a koporsókat*.
(Orbán Viktor beszéde Nagy Imrének és mártírtársainak újratemetésén)

Az esetleges énimplikatúrák fölfejtése mindig az egyedi szituációba ágyazott megnyilatkozás évnatkozásainak aprólékos, szociálpszichológiai alapon megalapozott elemzését igényli (Nemesi 2003, 2004, 2009: 145–9, 172–3). Ezért itt röviden utalok csupán arra, hogy a szabadosság például a határozott, bátor szókimondás, a kétkedés a belső töprengés, az érvkölcsonzés, a megelőzés a felkészültség benyomását keltheti a hallgatókban/olvasókban, az engedmény (koncesszió) és a megengedés (permisszió) pedig a vitapartner, illetőleg a közönség arculatának tett szimbolikus gesztus (l. az *AL* és a *RL* megfelelő szócikkeit).

7. Összegzés

Eredeti formájában a grice-i implikátúraelmélet a társalgásnak is csupán egy eléggé behatárolt típusát tudja magyarázni: az együttműködőt (szemben a nem együttműködővel), amelyben a kommunikáció kizárólag a maximálisan hatékony információcserét szolgálja, és az egyenrangú résztvevők a közös cél elérésében egyformán érdekeltek (Kiefer 1979: 60). A klasszikus retorika hasonlóképpen műfajfüggő:

a görög városállam praktikus igényei hívták életre, majd hamarosan a kommunikációs és azon belül a nyelvhasználati ismeretek első rendszerezett tudománya lett. Leech (1983), valamint Dascal és Gross (1999) nyomán kijelenthetjük: nincs ok arra, hogy Grice követői és a nagy múltú szónoklattan művelői idegenkedve tekintsenek egymás törekvéseire. Ellenkezőleg, mindkettőt megtermékenyítheti a másik nézőpontja, tudásanyaga. Vannak témák, amelyek eleve megkívánják az elemzési apparátusok együttes alkalmazását (l. pl. Árvay Anett [2003, 2004] tanulmányait az írott reklámszövegek meggyőzési és manipulációs módszereiről).

A pragmatikakutatóknak tisztában kell lenniük azzal, hogy a retorika empirikus alapon egy sor olyan jelenséget leírt, amely a társalgásban is megfigyelhető – például a trópusokat és a gondolatalakzatokat. A trópusok nagy részével terjedelmes pragmatikai irodalom foglalkozik, ellenben a gondolatalakzatokat eddig – egy-két kivételtől eltekintve – alig vizsgálták. Kiderült a dolgozatból, hogy nem kis hányaduk implikátúraként értelmezhető, de a többi is tanulmányozandó volna a leechi „személyközi retorika” kiterjesztésével. Az enthüméma kapcsán ugyancsak megfigyeltük az implikátúrával való rokonságot, bár a definíciós bizonytalanság miatt ennek mélységét nem lehetett biztosan megállapítani. A modern retorika és a pragmatika közötti átjárhatóság érdekében javasoltam, hogy a két fogalmat tegyük kognitív keretben egymás kiegészítőivé: az enthümémánál legalább az egyik premissza, az implikátúrájánál pedig a konklúzió hiányzik. Ha ezt elfogadjuk, aprólékosan tovább kell vizsgálni a különböző implicit jelentésfajták összefüggéseit, hogy a mondott és az implikált jelentés, illetőleg a szemantika és a pragmatika közötti határvonal újra élesebbnek látszon.

SZAKIRODALOM

- Aczél Petra 2004a. Retorika és meggyőzés. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest, 251–429.
- Aczél Petra 2004b. Négyszögből kör: logika, szemantika és pragmatika az enthümémában. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A szónoki beszéd kidolgozása*. Trezor Kiadó, Budapest, 71–9.
- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiástól Augustinusig*. Seneca Kiadó, Budapest.
- Adamik Tamás 2002. A példa és az enthüméma Arisztotelész szerint. In: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra (szerk.): *A klasszikus retorikai bizonyítás*. Trezor Kiadó, Budapest, 15–28.
- Adamik Tamás 2004a. Az ókori retorika. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest, 15–122.
- Adamik Tamás 2004b. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A szónoki beszéd kidolgozása*. Trezor Kiadó, Budapest, 43–69.
- Adamik Tamás 2005. A szóképek rendszere az antik retorikában. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest, 19–32.
- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- A. Jászó Anna 2011. Az alakzatok és a szóképek magyar elnevezéseihez. *Magyar Nyelvőr* 135: 113–7.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. (Ford. Adamik Tamás.) Telosz Kiadó, Budapest.
- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- Árvay Anett 2004. Pragmatic Aspects of Persuasion and Manipulation in Written Advertisements. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 231–63.
- Bach, Kent 1999. The Myth of Conventional Implicature. *Linguistics and Philosophy* 22: 327–66.

- Bach, Kent 2006. The Top Ten Misconceptions about Implicature. In: Betty J. Birner–Gregory Ward (eds.): *Drawing the Boundaries of Meaning: Neo-Gricean Studies in Pragmatics and Semantics in Honor of Laurence R. Horn*. John Benjamins, Amsterdam, 21–30.
- Bencze Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás: trópusok és figurák. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 234–309.
- Bencze Lóránt 2002. *Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg...* Az epikheirémáról, különös tekintettel ókori és koraközépkori fogalomtörténeti alakulására. In: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra (szerk.): *A klasszikus retorikai bizonyítás*. Trezor Kiadó, Budapest, 29–44.
- Borg, Emma 2009. On Three Theories of Implicature: Default Theory, Relevance Theory and Minimalism. *International Review of Pragmatics* 1: 63–83.
- Burnyeat, M. F. 1994. Enthymeme: Aristotle on the Logic of Persuasion. In: David J. Furley–Alexander Nehamas (eds.): *Aristotle's Rhetoric*. Princeton University Press, Princeton, 3–55.
- Chierchia, Gennaro–McConnell-Ginet, Sally 1990. *Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics*. MIT Press, Cambridge (MA).
- Cicero, Marcus Tullius 2011. *De Oratore*. (Ed. by David Mankin.) Cambridge University Press, Cambridge.
- Cornificius 1987. *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. (Ford. Adamik Tamás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dascal, Marcelo–Gross, Alan G. 1999. The Marriage of Pragmatics and Rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* 32: 107–30.
- Davis, Wayne 1998. *Implicature: Intention, Convention, and Principle in the Failure of Gricean Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Davis, Wayne 2005. Implicature. In: Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2005 Edition)*. <http://plato.stanford.edu/entries/implicature>.
- Domonkosi Ágnes 2006. Az elhallgatva kimondás változatai: nyelvi megformáltság, működés és funkció a praeteritio alakzatában. In: Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Kiadó, Budapest, 199–205.
- Dubois, Jean et al. 1973. *Dictionnaire de linguistique*. Larousse, Párizs.
- Eemeren, Frans H. van–Grootendorst, Rob 1984. *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Floris, Dordrecht.
- Fónagy Iván 1975. [A] gondolatalkozat. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon, 3*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 637–41.
- Fontanier, Paul 1968. *Les figures du discours*. Flammarion, Párizs.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlatja*. PPKE Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- Grice, Herbert Paul 1975. Logic and Conversation. In: Peter Cole–Jerry L. Morgan (eds.): *Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts*. Academic Press, New York, 41–58. [Magyarul: Társalgás és logika. In: Grice 1989/2011: 27–42.]
- Grice, Herbert Paul 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat, Budapest. (Eredeti megjelenés: *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge [MA]).
- Harnish, Robert M. 1976. Logical Form and Implicature. In: Thomas G. Bever–Jerrold J. Katz–D. Terence Langendoen (eds.): *An Integrated Theory of Linguistic Ability*. Crowell, New York, 313–92.
- Horn, Laurence R. 1999. Implicature. In: Robert A. Wilson–Frank C. Keil (eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences*. MIT Press, Cambridge (MA), 391–4.
- Horn, Laurence R. 2004. Implicature. In: Laurence R. Horn–Gregory Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford, 3–28.
- Jackson, Sally–Jacobs, Scott 1980. Structure of Conversational Argument: Pragmatic Bases for the Enthymeme. *Quarterly Journal of Speech* 66: 251–65.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1979. What do Conversational Maxims Explain? *Linguistic Investigations* 3: 57–74.
- Koutoupis-Kitis, Elizabeth 1982. *Problems Connected with the Notion of Implicature*. PhD-disszertáció. University of Warwick. <http://www.enl.auth.gr/staff/EKitisThesis82.pdf>.
- Kövecses Zoltán 2002/2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.

- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lausberg, Heinrich 1973²/1998. *Handbook of Literary Rhetoric: A Foundation for Literary Study*. Brill, Leiden.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Leezenberg, Michiel 2001. *Contexts of Metaphor*. Elsevier, Amsterdam.
- Levinson, Stephen 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, Stephen 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. MIT Press, Cambridge (MA).
- McBurney, James H. 1936. The Place of the Enthymeme in Rhetorical Theory. *Speech Monographs* 3: 49–74.
- Nemesi Attila László 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 195–219.
- Nemesi Attila László 2004. What Discourse Goals Can Be Accomplished by the Use of Hyperbole? *Acta Linguistica Hungarica* 51: 351–78.
- Nemesi Attila László 2006. Szó szerinti jelentés, konvencionális jelentés, vezérjelentés. *Világosság* 47: 31–43.
- Nemesi Attila László 2008. Abdukció és implikátúra: az informális következtetések logikája. In: Balázs Géza–H. Varga Gyula (szerk.): *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája*. Magyar Szemiotikai Társaság–Líceum, Budapest–Eger, 52–64.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László 2010. **Data-gathering Methods in Research on Hyperbole Production and Interpretation**. In: Enikő Németh T.–Károly Bibok (eds.): *The Role of Data at the Semantics–Pragmatics Interface*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 381–417.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Song, Nam Sun 1998. Metaphor and Metonymy. In: Robyn Carston–Seiji Uchida (eds.): *Relevance Theory: Applications and Implications*. John Benjamins, Amsterdam, 87–104.
- Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford.
- Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 1990/2006. Retorika és relevancia. *Helikon* 52: 337–50. [Eredeti megjelenés: Rhetoric and Relevance. In: John Bender–David Wellbery (eds.): *The Ends of Rhetoric: History, Theory, Practice*. Stanford University Press, Stanford (CA), 140–56.]
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988/1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Kiadó, Budapest, 218–27.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Walton, Douglas 2001. Enthymemes, Common Knowledge, and Plausible Inference. *Philosophy and Rhetoric* 34: 93–112.
- Walton, Douglas 2008. The Three Bases for the Enthymeme: A Dialogical Theory. *Journal of Applied Logic* 6: 361–79.
- Zvolenszky Zsófia 2011. „Társalgás és logika” kétszer két évtized távlatából. In: Grice 1989/2011: 338–59.

Nemesi Attila László

egyetemi adjunktus

PPKE

Kommunikációtudományi

Tanszék

SUMMARY

Nemesi, Attila László

Rhetoric and pragmatics: the classical roots of the notion of implicature

Three basic terms of ancient rhetoric – enthymeme, trope, and figure of thought – are examined in this article as being in close connection with Gricean implicature. The discussion starts by reviewing some conceptions on the relationship between pragmatics and rhetoric, followed by an outline of Grice's notion. It is emphasized that pragmaticists need to be aware that classical rhetoric described a good many phenomena on empirical grounds which manifest themselves not only in public speeches but in naturally occurring discourse as well. Although tropes have been commented on extensively, figures of thought are definitely understudied in pragmatic theories (with a few exceptions such as simile and interrogation). The author demonstrates that many figures of thought can be reconsidered as conveying a conversational implicature, either a thought or an attitude towards the hearers, while the rest of them seem to be simple narrative or argumentative strategies. It is difficult to assess, however, the similarity of enthymeme to implicature because of the uncertain definition of the former inherited from Aristotle. As a link between rhetoric and pragmatics, the two notions are proposed to complement each other: enthymemes have one or more missing premises, whereas in case of an implicature it is the conclusion which remains unexpressed. Taking this view, all types of implicit meanings (e.g., presuppositions, implicatures, generalized conversational implicatures) require a thorough investigation in order to make clearer the distinction between what is said by a sentence and what is implicated by an utterance of that sentence, that is, between semantics and pragmatics.

Keywords: pragmatics, Grice, implicature, rhetoric, enthymeme, trope, figures of speech, figures of thought.

Metaforaértés és/vagy mondatértés

A metafora lírai szerepe

„mégis a legfontosabb a metaforák használata, mert ez a tehetség jele. A jó metaforák használata a hasonló vonások felismerésén alapul.”

(Arisztotelész: Poétika)

1. Bevezetés

A metafora mind a nyelvészeti, mind az irodalmi diskurzusok egyik fontos vizsgálati tárgya. Jelen dolgozat a metaforát értelmezi kognitív nyelvészeti keretben, próbálva magyarázatot találni arra, hogy a versmondatokban megjelenő metaforák miképpen változtatnak a mondat „konkrét értelmezésén”. A blend, a metafora és a versmondat alakulását vizsgálom, így egy rövid metafora- és mondatértelmezés után egy konkrét verspéldát vizsgálok meg.

A kognitív nyelvészet kiindulópontja az emberi tapasztalat, azt vizsgálja, hogy az ember milyen módon, hogyan ismeri meg a világot, és ez hogyan reprezentálódik a nyelvben. A metafora esetében is a tapasztalat részét képezi a közösségi hagyomány, illetve a fizikai világ (embodiment). Metaforáink nagy része begyakorlottá, konvencionálissá vált, ez használatukkor fel sem tűnik. A nyelv, a tudás, és a kultúra szoros összefüggésben áll egymással, amelyek megjelenési formái a különböző szemantikai szerkezetek, jelen esetben a versmondatokban megjelenő metaforák. Az univerzálék a kultúrák közti hasonló gondolkodást jellemzik, amelyek a metaforák között is megtalálhatóak: például: fent – pozitív tulajdonság (Lakoff–Johnson 1980: 22–5). Már kora gyermekkorban – a „nyelv szocializációs folyamata” során – megismerkedünk a metaforákkal, ám csak később kezdjük el használni őket. Az elvont fogalmakat analogikus, illetve sematikus úton rendezzük el (Tomasello 2002: 168).

A kognitív nyelvészet a mondat jelentését vizsgálja elsődlegesen a grammatikai szerkezetekkel szemben, illetve azzal párhuzamosan. A mondat szerkezete így a tudás olyan reprezentációja, amely térbeli, időbeli és képi sémákat érint. Ha a szintaktikai szerkezet változik, akkor szemantikailag is változás történik, például így változik a figyelem fókusza. A mondatok nem önmagukban állnak, hanem egy szövegvilágnak mint mentális térnek a részei. Ám a mondatok is egy-egy mentális teret képviselnek, így ezek a terek érintkezési pontjai, részei és alakítói az adott szövegvilágnak.

A mondat és a metafora kapcsolatát figuratív oldalról érdemes először megnézni. A figuratív nyelvezet két szemantikai struktúra kapcsolatából alakul ki

(Langacker 1987: 142–3), komplex konceptualizáció jegyeit viselve. A figuratív nyelv megértésének különböző szintjeit különíthetjük el, így vannak olyan egyszerű szemantikai struktúráink, amelyek feldolgozása nem igényel „nagy erőfeszítést” (pl. *asztal lába*). A komplexebb szerkezetek szemantikai alkotóelemeinek kategorikus feldolgozása heterogénabb. A „figuratív” mondatban a szemantikai elemek kategóriáit és a kontextus vizsgálatát kell szem előtt tartanunk. Azt, hogy mi a metaforakezdeményező a mondatban: az ige vagy a főnév, ennek megállapításában segít a szemantikai elemek kategóriáinak a vizsgálata.

A metaforák megjelennek a nyelv különböző szintjein, így a mindennapokban és az irodalmi szövegeinkben is. Elemzésem a metaforák irodalmi megjelenésére irányul, azon belül is a versekre. A „versmondatokban” megjelenő metaforák értelmezése komplex szemantikai tereket reprezentál, amelyek szoros összefüggésben állnak a versmondat szerkezetével, szemantikai jellemzőivel. Jelen esetben a versmondatok alkotják az összetett metaforarendszereket, ezek kognitív kibontása hozzásegít a szemantikai szerkezetek megértéséhez. A metafora versmondatbeli viselkedését elemzem tehát, arra próbálva válaszokat találni, hogy a mondatban az ige vagy a főnév kezdeményezi a metaforát, illetve milyen ezek hatóköre, és meddig terjed. Az irodalmi szövegek megértéséhez a metaforák feldolgozása elengedhetetlen. Egy részük kiindulási alapja a mindennapi nyelv, míg más részük új metaforákat alakít ki.

A metaforikus mondaton belül is a versmondatokat vizsgálom, kiemelve Emily Dickinson egy versét. Emily Dickinson verseit átszövik a metaforák, amelyek nyelvi „kitörést” jelentenek a valós világból. Verseiben a metaforák a közösségi tudáson túl egyéni aspektussal kombinálódnak (Semino–Steen 2008: 239). Minden mondatában jelen van a metafora, amely szinte „szétfeszíti” a verset, és csak akkor értjük meg minden apró részletében, ha a mélyükre látunk.

2. A metafora a kognitív nyelvészetben

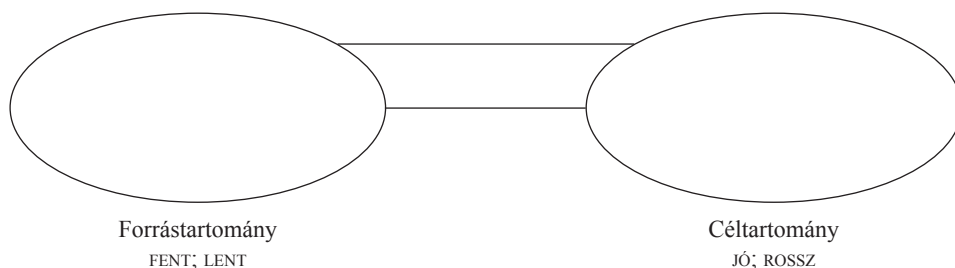
A metafora értelmezéséhez a kognitív nyelvészet a szemantika oldaláról közelített, a világról való tapasztalati tudás és az elvont fogalmak közti kapcsolatra ad magyarázatot. A metafora reprezentálja a gondolkodás összetett rendszerét és nem csak a „nyelvet” (Lakoff–Johnson 1980: 6). Segít megérteni a világ elvont fogalmait, amelyeket az emberi tapasztalat egy konkrét, fizikai tapasztalattal von párhuzamba. A metafora szerepe elsődleges a két „entitás” közti megértésében. (Lakoff–Johnson 1980: 36). A nyelv szimbolizáló mivoltát jeleníti meg, illetve a megismeréssel áll szoros összefüggésben. A kognitív nyelvészetben belül több elmélet született a metaforaértelmezéssel kapcsolatban (Kövecses 2009: 271–2).¹

A metafora alapesetben reprezentálja a konkrét, másrészről az elvont tudást, amelyek közt reláció alakul ki. Az analogikus kapcsolat alakulása attól a két

¹ Vö. Kövecses (2009: 271–2): Gluckberg–Keysar kategóriákon alapuló elméletét, Lakoff–Johnson forrás-cél tartományú elméletét, Fauconnier–Turner blendelméletét és Kövecses jelentésfókuszon alapuló elméletét különíthetjük el. Érdemes kiemelni Max Black metaforatanulmányát is, amelyben három csoportra különíti el a metaforákat: helyettesítésen, hasonlításon és interakción alapuló metaforákra.

fogalmi tartománytól függ, amelyek jelentésmátrixai bizonyos megfelelésben vannak egymással. A konceptuális tartomány két részről reprezentálódik: a forrás- és a céltartományban; az előbbi tartalmazza a kiinduló fogalmat, utóbbi pedig a „végfogalmat”. A két konceptuális tartomány közt részleges megfelelés van, amely a szemantikai szerkezetek közti leképezés alapján profilálódik. Ennek a leképezésnek a kiindulópontja a mindennapi tapasztalat, amely a legtöbb esetben képi séma. Metaforáink jelentős részét képezik azok, amelyek a mindennapi beszédünket áthatják, és annyira konvencionálisakká váltak, hogy nem is érezzük egyes esetben az átvitt értelmüket, ilyen például a *szék lába*. Ezek azok az „elsődleges” metaforák, amelyeket kora gyerekkorban megismertünk (Lakoff 2008: 26).

A metafora alapja két jelentésmátrix, amelyek mentális terei egy fogalmat profilálnak. A két tér jelentés-összetevői közül egy-egy összetevő kerül előtérbe, érintkezésbe. A forrás- és a céltartomány közt nincs mindig szoros reláció. A reláció alapja a megfelelés (leképezés) (Kövecses 2005: 22), amely reprezentálja a jelentés érintkezési pontjait. Észertint a forrástartomány és a céltartomány bizonyos elemei megfeleltethetők egymásnak (Kövecses 2009: 272). Erre példa a JÓ és a ROSSZ, illetve a FENT és a LENT párosa (vö. Lakoff–Johnson 1980: 14–7).

1. ábra

A metafora forrás- és céltartománya

A forrás- és a céltartomány² közt részleges megfelelés van, az elsőt közvetlenül fizikailag tapasztaljuk, így könnyen érthetővé válik. A céltartomány elvont dolgot tartalmaz, amelyhez nehezen férünk hozzá. A két tartomány összefüggése alapján alakulnak kifejezéseink, például: *felmagasztal, lenéz, lealacsonyít*.

Fent/jó	Lefelé/rossz
<i>felmagasztal</i>	<i>lealacsonyít</i>
<i>felnéz</i>	<i>lenéz</i>
<i>felemelkedik</i>	<i>leesik</i>

2. ábra

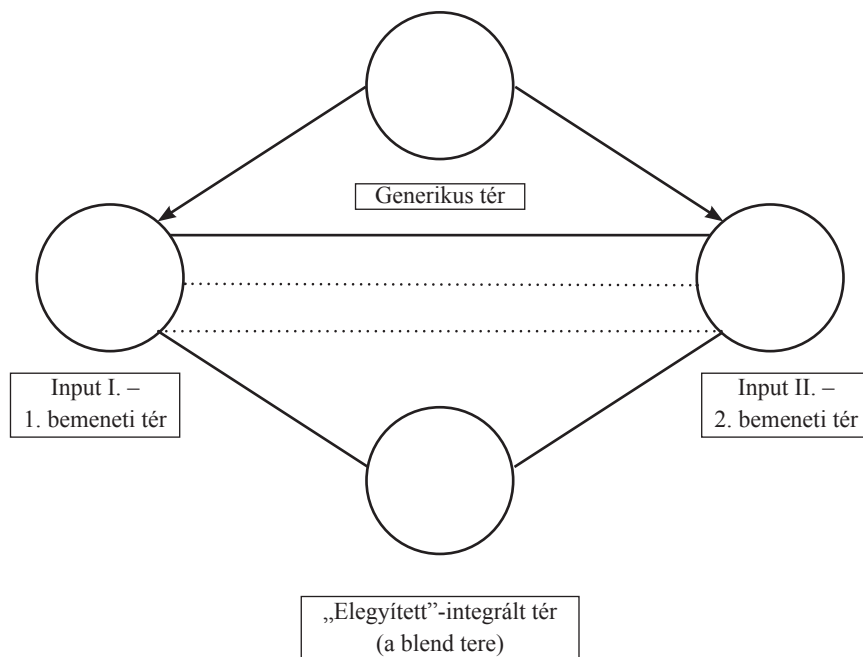
A FENT és a LENT metaforák „ellentéppárjai”

² A forrás- és a céltartomány „egyirányúságával” nem lehet kimeríteni a metaforáról való tudáshalmaz összességét, illetve néhol statikusságot tapasztalhatunk. Ám ez nem azt jelenti, hogy ne vegyük figyelembe, éppen ellenkezőleg a metafora „rendszerterü” értelmezéséhez kitűnő alapot nyújtanak.

A példák bemutatják, hogy elvontabb összefüggésekre vezethetjük vissza ezeket a szavakat (Tolcsvai Nagy, kézirat, 36), eszerint olyan kognitív kapcsolat jön létre, amely magában foglalja mind a kiinduló, mind a céltartomány jelentésmátrixából azokat az összetevőket, amelyek révén az új fogalom konstruálódik.

A metaforákat két csoportra oszthatjuk fel: fogalmi metaforákra és metaforikus kifejezésre. A fogalmi metaforák Lakoff–Johnson alapján három csoportra különülnek el: orientációs, ontológiai és strukturális metaforára. Az orientációs metafora valamilyen térbeli irányultság alapján alakul ki, amelynek céltartománya általánosságban jelenik meg. Például az *-on*, *-en*, *-ön* határozórag mint tartály (forrástartomány) jelenhet meg, és egy teret jelenít meg céltartományként. Az ontológiai/irányultsági metafora nem egy konkrét viszonyt, hanem egyfajta dolgot reprezentál; például: düh mint tartály. A strukturális metafora nem egy dolgot, hanem több dolgot jelenít meg egy eseményszerkezetben, például: *vita – háború*. A vitában ugyanolyan szembenálló felek vannak, mint a háborúban, vagyis meg kell győzni a másik felet az érveinkkel.

A metafora értelmezéséhez hozzájárult a blend is, amely reprezentálja a fogalmi integrációs tereket, amelyet az egyes jelentés-összetevők alakítanak ki.³

3. ábra

A blend mint fogalmi integráció ábrája

(Grady–Oakely–Coulson 1999:105; Kövecses 2010:181 alapján)

³ Blend egy műveleti szerkezet, amelyet „vegyülékként” fordíthatunk, vö.: Fauconnier–Turner 2008:52; Grady–Oakely–Coulson 1999: 105.

A blend egy olyan mentális tér (Grady 1999: 102) tehát, amelyben megjelennek az egyes szemantikai összetevők, mindkét fogalom szemantikai hálójából kiemelkedik az a komponens, amely a metafora kialakulásában részt vesz. A blend a mondat elemeinek kapcsolódását reprezentálja (Lakoff 2008: 30). (Ám Lakoff szerint fontos, hogy lássuk, nem minden esetben beszélhetünk a metafora és a blend kapcsolatáról; 2008: 31). A mentális terek bár nem azonosak a nyelvi szerkezetekkel (Tolcsvai Nagy, kézirat, 37), ám nyelvi kifejezéseink képzik ezt az alapot a felépülésükhöz. A blend négy mentális teret reprezentál: két bemeneti tartomány jelenik meg (metafora esetében ez a forrás- és a céltartomány), illetve egy generikus és egy integrált tér. A generikus tér és az integrált tér a közös vonásokat mutatja be, az előbbit tekinthetjük azonban kiindulópontnak, mert ez határozza meg a két input megfeleléseit. Az integrált tér a blend létrehozója, amely a generikus tér elvei szerint és a két tartomány megfelelései révén alakul ki. A blend bemutatja azt a jelentésszerkezetet, amely az egyes bemeneti összetevők, illetve a generikus tér relációja alapján jön létre. Az ábrán a vonalak a részleges és „teljes” megfeleléseket jelzik. Így a metafora „részösszetevői” reprezentálódnak, amelyek a mentális konstrukció során integrálódnak (Fauconnier–Turner 2008: 53).

A metaforák kognitív vizsgálatánál tehát több módszert, több kiindulópontot láthatunk, amelyek mást-mást helyeznek a figyelem középpontjába. A figuratív nyelvhasználat elemei közül a metafora kérdése egyik a legösszetettebb, és ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy az egyik leginkább jelen lévő komponense a nyelvnek.

Mi a különbség a „mindennap” használt és az irodalmi metaforák között? A költemények szépségét, meghatározó erejét a metaforák adják, amelyek megértése rendszerint nem okoz különösebb erőfeszítést a hallgatótól (Gibbs 1994: 250). Ám az irodalmi metaforák rendszerre összetettebb, „újszerűbb”, hatásosabb, különösebb a mindennapiaknál, bár a kiinduló alapot ez utóbbiak jelentik. Erejük a „váratlanságban” áll: az ismert metaforákat új szerkezetben ismerhetjük meg.

3. Metaforaértés és/vagy mondatértés

A metafora mondatbeli funkciója az, hogy a „konkrét” értelmezésen túlmutatva a figyelemirányulást az „átvitt értelemre” irányítsa. A legtöbb esetben „egységként” értelmezzük a metaforát, nem törődve azzal, hogy mik a különálló részek jelentései. Az irodalmi metaforák komplex rendszerénél azonban fontos a részösszetevők külön elemzése is. A metaforát a mondaton belül a főnév és az ige is kezdeményezheti, illetve relációjuknak alakulása a szövegben válik érdekessé. A metafora értékét a pillanatnyi szövegkontextus is eldöntheti szemben azokkal a mindennapi metaforákkal, amelyek sematizálódtak a nyelvben. A metaforikus mondat nem elsáncolódva önmagában áll, hanem relációban a kontextussal, a diszkurzussal (Semino–Steen 2008: 238), amelyben a hagyományos metafora-„sémák” átértékelődnek.

Felmerül az az alapvető kérdés, hogy mi a mondat, mi a versmondat. A mondat egy elemi jelenetet képez le, amelyet a főnév és az ige résztvevői relációjában értelmezhetünk (vö. Langacker 1987). A versmondatot mint intonációs egységet

értelmezhetjük, amely a munkamemóriával is összefüggésben áll (Tolcsvai Nagy 2010: 124). A versmondát felépítését (Elekfi 1986: 326) meg kell különböztetnünk a „mindennapi” mondattól, mert sokszor másképpen alakulnak a szerkezetek. A grammatikai mondathatárokat a nyelvi struktúra által alakított határok tükrözik. Emily Dickinson verseiben külön ki kell emelni a központosítás szerepét, köztük is a gondolatjelét, amelyek bizonyos értelemben vett mondathatárokat jelentenek, de legalábbis az információs egységen lazítanak. A versmondát szoros része a szövegkontextusnak (vö. Elekfi 1986: 19), ezért nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt az értelmi közeget, amelyben a vers mondatai és metaforái kölcsönhatásba lépnek.

Irodalmi szövegeinkben, azon belül a versekben külön értelmezési lehetőségként jelenik meg a metafora. A metaforák egy komplex nyelvi és képi világot hoznak létre a versben, ennek az összetettségnek a kibontása a metaforaértés folyamata. Irodalmi metaforáinkban jelen van az író újítási szándéka, amelyben más szemszögből mutat be jól ismert dolgokat, élethelyzeteket. A metaforák hatásköre kiterjedtebb, és ez maga után vonja azt, hogy az egyes metaforák között átfedések vannak. Így a versmondátokat sem önmagukban kell értelmeznünk, hanem távolabbi szövegkontextusban érdemes őket vizsgálnunk. Sokszor egy-egy olyan metafora jelenik meg versben (megametaphora), amelyet a versmondátok alakítanak ki. Figyelembe kell venni, hogy az egyéni szándék mellett hogyan reprezentálódik a metafora autentikus, közösségi vonása (Semino–Steen 2008: 238). Minden versmondát a metafora szemantikai hálójának egy-egy részletét helyezi a figyelem fókuszába. Ebben az esetben a metafora holisztikus volta kerül előtérbe, amelynek egyes részösszetevői a versmondátokban reprezentálódnak.

A metafora mondatbeli szerepének értelmezésekor a mondatstruktúra vizsgálata az elsődleges szempont. A metafora hatókörét jelölik ki az egyes szavak, amelyek közül az egyiket nevezhetjük kiindulópontnak, jelen esetben fókuszának (amely természetesen nem azonos a mondattani fókusszal) (Tolcsvai Nagy 1996: 232). Mindig az adott mondat és szövegkontextus dönti el, hogy a mondatstruktúra melyik eleme kezdeményezi a metaforát. A metaforaértést a mondat szemantikai mezője határozza meg, amelyet az egyes jelentés-összetevők alakítanak.

A metaforának mindig – ahogy már volt róla szó – van egy forrás- és egy céltartománya, amelyek szoros relációban állnak egymással, ezt az alábbi verselemzés is tükrözni fogja. Ám nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a metaforák nem önmagukban állnak, hanem szoros összefüggés van közöttük. A mondat szerepe a metafora alakulásakor a „hosszúságban” jelenhet meg, mert nem mindegy, hogy az olvasó hogyan értelmez egy-egy olyan versmondatot, amely a metafora alakulásához is hozzájárul.

4. „Alabástrom kamrába zárva”⁴

216.

„Alabástrom kamrába zárva
Nincs soha reggel
És nincs soha dél,
Jámboran szűnynak a feltámadandók –

Selyem a padlás,
Kő a fedél.

Felettük csillog
Várában a szellő,
Egykedvű kalászon zümmög a méh,
Madár fűtyül el-elakadozva –

Mi porladt el, mily bölcsesség!

Változatok a 2. versszakra:

Föléjük évek és mennyek sorakoznak,

Világok vájják
Íveiket,
Hullnak diadémok és tűnnek a dogék,

Mint a hó korongján a jelek.

216.

Safe in their Alabaster Chambers –
Untouched by Morning
And untouched by Noon –
Sleep the meek members of the
Resurrection –
Rafters of satin,
And Roof of Stone.

Light laughs the breeze
In her Castle above them –
Babbles the Bee in a stolid Ear,
Pipe the Sweet Birds in ignorant
cadence –

Ah, what sagacity perished here!

Version of 1859

Grand go the Years –in the Crescent –
above them –

Worlds scoop their Arcs –
And Firmaments – row –
Diadems – drop – and Doges –
surrender –

Soundless as dots – a Disc of Snow –

Version of 1861

Tavaszi ráz ajtót,
De az echo dermedt,
Dérből az ablak
S a kapu befagy.
Márványkamrában napfogyatkozások,
Korszakok falkái ott porlanak.

Tavaszi ráz zárat,
De a csend dermedt,
Északi tájról szabadul a fagy,
Jégcsapok kúsznak sarki üregből,
Márványban az éjfél megcáfol, te Nap.

⁴ Safe in their Alabaster Chambers: Dickinson verse 1862-ben jelent meg, az „eredetihez” képest azonban még a második versszakra három változat született.

A metafora versbeli megjelenését Emily Dickinson 216. számot viselő versén mutatom be,⁵ amely jól példázza a metafora komplexitását.⁶ A vers szépségét az összetett metaforarendszerek alkotják, amelyek versmondatokban jelennek meg. Poétikai szövegekben a metafora sokszor eltávolodik a konvencionálisaktól, és csak az adott szövegkörnyezetben nyeri el új értelmét. A versmondatok külön-külön mutatják be a metaforarendszer egy-egy szegmensét, amelyek a szöveg kontextusában nyerik el a jelentésüket.

Az első rész folyamatosan olvasva egy körülhatárolható térként jelenik meg a befogadó számára, amelyben a koporsó mint zárt tér és ellenpontjaként a természet mint nyitott tér reprezentálódik. A kimondott szavak, mondatok jelentése és azok a fogalmak, amelyek ezen a szavakon túli világon rejlenek, irányítják a befogadó figyelmét. A grammatikai és a szemantikai szerkezetek alakulása alakítja a metaforákat. A mondatstruktúra határozza meg a figyelemirányulását, amely a versmondatok mentális feldolgozására irányulnak. A fókusz döntő szerepű a mondat-szerkezetben, meghatározza, hogy mi kerül a figyelem előterébe, és eldönti, hogy melyik lesz a metaforakezdeményező szó.

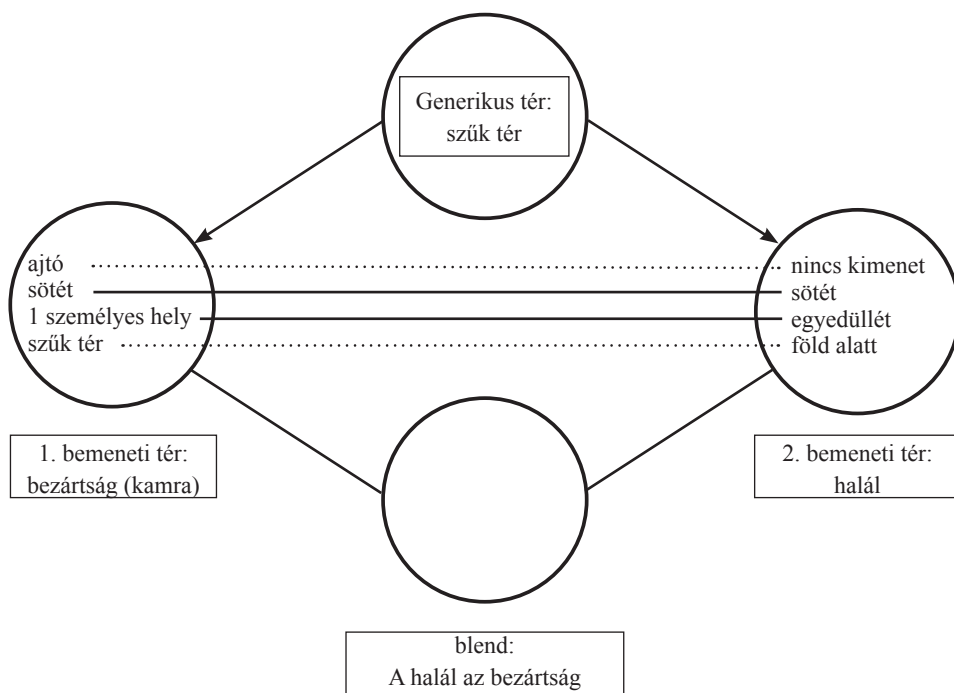
A versben a következő metaforák jelennek meg: A HALÁL A BEZÁRTSÁG; A LENT = KOPORSÓ – A FENT = NYITOTT TERMÉSZETI TÉR; ÁLOM ÉS A HALÁL KAPCSOLATA; A VILÁG A CSELEKVŐ EMBER; A TAVASZ A CSELEKVŐ EMBER: A FAGY/JÉGCSAP A CSELEKVŐ EMBER; A TAVASZ AZ (ÉLET) ÉBREDÉS – A TÉL A HALÁL; A(Z) (EMBERI) TÖMEG AZ (ÁLLAT) FALKA. Fontos, hogyan értelmezzük ezeket a metaforákat külön-külön is, és látnunk kell azokat a kapcsolatokat, amelyek egy rendszerben való értelmezésüket elősegítik. Dickinson versében a metaforák rendszert alkotnak, a mondatok pedig ezeket a „részeket” reprezentálják. A versmondatok önmagukban is egy-egy kép képviselői, ám ezek a jelentéstartományok „egybeolvadnak”. Így, bár nem minden esetben lehet felismerni konkrétan a metaforákat, azok minden egyes versmondásban reprezentálódnak – a rendszer elemeiként –, így kirajzolódik a vers komplexitása.

A HALÁL A BEZÁRTSÁG: A versszövegben a szavak „összjátéka” vagyis a főnevek és az igék által kialakított jelentésháló alakítja ki a metaforikus kifejezést. A *kamra* főnév kiindulópontként jelenik meg, amelynek jelentésén módosít az *alabástrom* (elsődlegesen), illetve a rákövetkező sorok. A *kamra* jelentésmátrixából kiemelkedik, hogy egy kis, szűk tér, amelyben a mozgás lehetősége meglehetősen korlátozott, itt a kontextusból azonban kirajzolódik, hogy a koporsóról van szó. A szűk tér képviseli a bezártságot (forrástartomány), azt, ahonnan nem tud senki szabadulni, és ez a zárt tér szimbolizálja a halált (céltartomány). A mondat metaforikus központja a főnév, amelynek szemantikai hálójából a bezártság aktualizálódik, így a halállal kerül szoros kapcsolatba. Az *alabástrom* fehér, áttetsző anyag, amelyet,

⁵ Kiindulópontul veszem a magyar fordítást (Károly Amy fordítását), az eredeti szöveggel párhuzamosan.

⁶ Az irodalmi metaforákon belül külön szemantikai osztályozási lehetőségek jelennek meg: kiterjesztés (a hétköznapi metafora forrástartományának egy elemét írjuk le; a metafora hatásköre nagyobb); kidolgozás (új módon értelmeződik a kiindulótartomány egy eleme); kritikus kérdés (a kérdés a „beágyazódott” metafora határait feszegeti); a komponálás (több metafora egyszerre való megjelenése).

ha a fény felé tartunk, az átszűrődik rajta, így a *kamra* jelentését megváltoztatja. A kamra prototipikusan a sötétséget képviseli, amelyen az *alabástrom* módosít, így már nem abszolút a fénynélküliség.

4. ábra

A halál az bezártság

A szöveg linearitása elősegíti az értelmezést és a metafora kibomlását. A főnevek és az igék jelentéshálójá továbbberősíti a metaforikus kifejezést. „*Nincs soha reggel, És nincs soha dél*”: a *kamra* – jelen esetben a koporsó szinonimájaként⁷ – szemantikai hálójából a figyelem előtérbe kerül a sötétség, a fénynélküliség. Az *alabástrom* jelentésmátrixát azonban kihangsúlyozza ez a mondat, vagyis nincs lehetőség a nappal szakaszainak a megkülönböztetésére. A halál mint abszolút negatívum módosul, amelyet a versmondatok később erősítenek meg. Ez a sor az időtlenséget is reprezentálja, miszerint a koporsóban már nem fontos az idő. A második mondat így a *kamra* főnév jelentéshálójából a sötétséggel ellentétben a fény időtlenségét helyezi a figyelem fókuszába.

LENT = KOPORSÓ (HALÁL) – FENT = NYITOTT TERMÉSZETI TÉR (ÉLET). A LENT és a FENT mint irányultsági metafora a vers két szakában jól elkülöníthető, az első a zárt teret ábrázolja, míg a második a természet nyitott terét mutatja be.

⁷ Érdeemes lenne megnézni a *kamra* és a *koporsó* szinonimáját, összevetve a *koporsó* egyéb szinonimáival.

Lent (koporsó)	Fent (természet)
bezártság „kamrába zárva; selyem a padlás, kő a fedél”	szabadság „felettük csillog az ég...”
föld alatt „kamrába zárva”	föld felett „felettük csillog az égvárában a szellő... madár füttyül...”
halál „szunynak a feltámadandók”	élet „zümmög a méh, madár füttyül”
sötétség „nincs soha reggel, és nincs soha dél”	világosság „csillog”
mozdulatlanság „kamrába zárva, nincs soha...”	mozgás „szellő, zümmög”
csönd „szunynak..., kő a fedél”	„zajok” „szellő, zümmög, füttyül”

A táblázat bemutatja azokat a fogalmi metaforákat, amelyek a metaforikus kifejezésben megjelennek. Ezek egyúttal ellentétpárok is, amelyek itt értéként reprezentálódnak. Az élet a halál ellentétpárja, amely „kimondatlanul” jelenik meg a versben, vagyis a mondatok struktúrája, szemantikai hálója alapján rajzolódik ki a két fogalom. A halál és az élet a két versszakban, mint kiterjesztett metafora⁸ van jelen, mivel konkrétan nincsenek meg ezek a fogalmak a szöveg felszínén, pusztán csak utalásként. Így a táblázatban felsorolt versmondatok („tulajdonságok”) reprezentálják mindkét fogalmat.

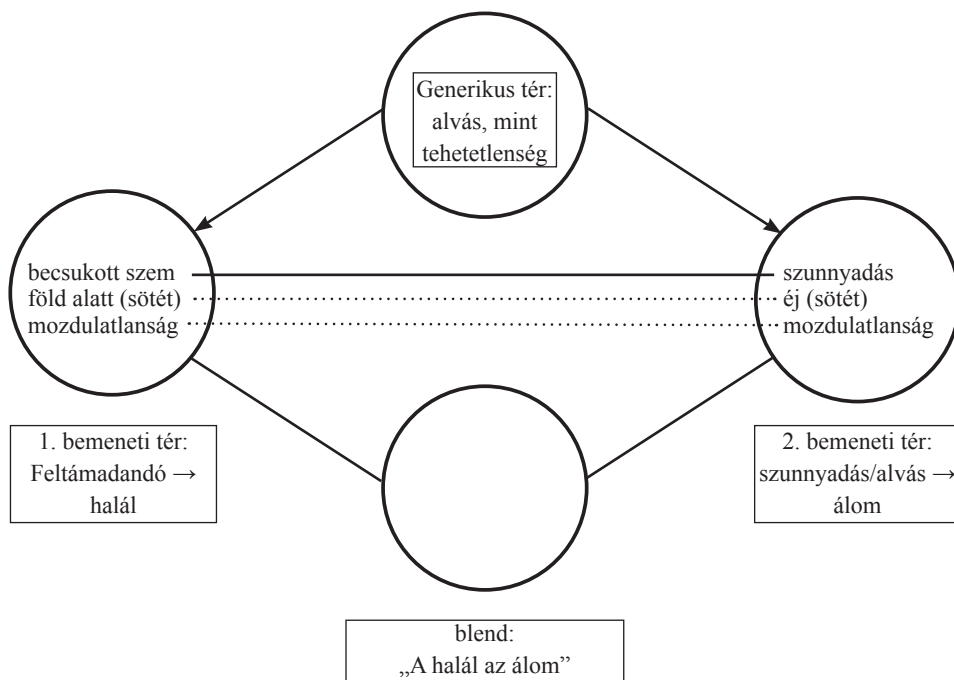
A metafora reprezentálása két kognitív mozzanaton alapul: az egyik a fogalom felidézése (ÉLET, HALÁL), a másik ezeknek a fogalmaknak a megjelenése, illetve összekapcsolódása (imaginatív tér létrehozása). A LENT/FENT mint forrástartomány, az ÉLET/HALÁL mint céltartomány jelenik meg, ezek megjelenési formáját a jelentéshálók reprezentálják. A LENT a negatívum, a FENT a pozitívum képviselője, amely éles szembenállásként jelenik meg a versben. Ahogy a lent és a fent szembenállása elválaszthatatlan, úgy az élet és a halál is. A csönd, a hideg, a mozdulatlanság, a sötétség erősítik egymás szemantikai hálóját, utalva a halálra. Vele ellentétes fogalompárok: a fény, a mozgás, a zajok, mind az élet velejárói. Nem rejtetten jelenik meg a metafora ebben a két versszakban, csak azoknak a fogalmi metaforáknak, képeknek kell utánagondolnunk, ahol kibomlanak. A mondatok szintjén lehet érezni az ellentéteket, amelyek a globális szöveg szintjén jelennek meg. Mindkét szövegegységnek megvan a metaforikus központja, amelyet az igékben ragadhatunk meg, az első szakasz igéi a mozdulatlanságot, a másodikikéi a mozgást jelenítik meg.

A két versszak azonban nem különíthető el ennyire szorosan, mert mindkettőben van egymásra utalás; az első versszakban a szunnyadás, az álom mint a mindennapi élet velejárója. A második versszakban megjelenik a halál mint az élet ellentéte. „Mily porladt itt el, mily bölcsesség!” – a bölcsesség a gondolkodó ember szinonimája a költeményben, amely erősíti az elmúlás felett érzett keserűséget. A mondatstruktúra a figyelemirányulást a főnévre összpontosítja, így kiemelve

⁸ Más néven megametafora, amely a szöveg felszínén mikrometaforaként jelenhet meg.

az *ember* főnév szemantikai hálójából a tudást, a bölcsességet. Az *ember* szinonimája a *bölcsesség*, amely egyúttal mint metaforikus központ reprezentálódik, illetve az adott versmondat „központja” is lesz. A mondat első része egyfajta várakozást feltételez, amely kihangsúlyozza az elmúlást, és visszautal a kezdő szakaszra.

ÁLOM ÉS HALÁL KAPCSOLATA. „*Jámboran szunynak a feltámadandók*” – Dickinson ezzel a sorával transzcendentális magasságokba emeli a versét, magába foglalja, hogy az ember majd feltámad az utolsó ítéletkor. Ám mivel a halált mint előzetes tudást tartalmazza a szövegkontextus, a feltámadás érthetővé válik.

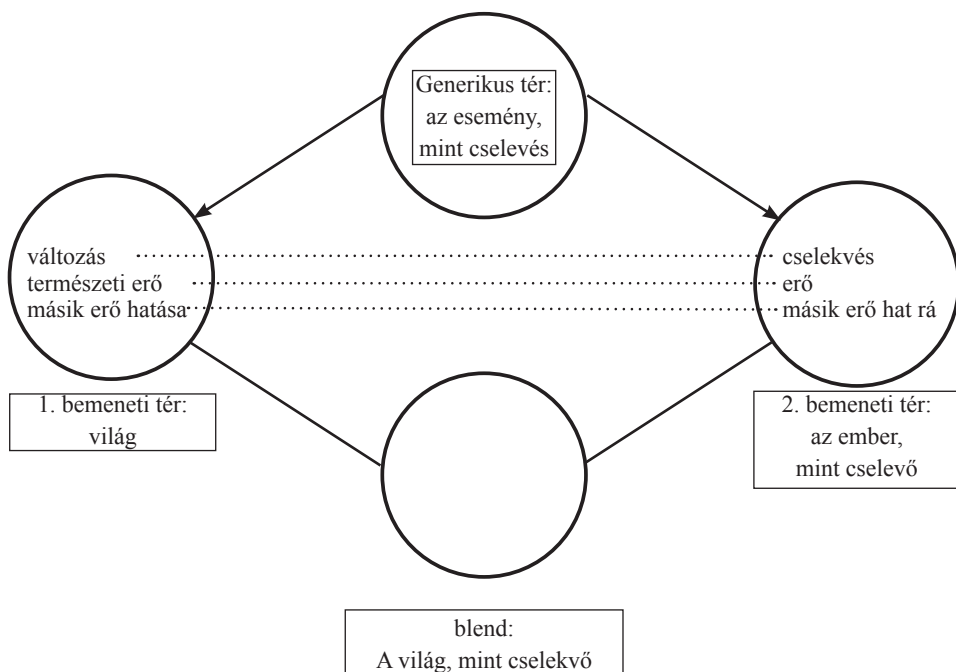
5. ábra
„A halál az álom”

A halál és az álom kapcsolata⁹ a blend ábrájából jól kitűnik. A kritikus kérdéshez is sorolhatjuk ezt a metaforát, mivel az író, a halált nem mint a véget jeleníti meg, hanem mint átmeneti állapotot. Az alvásban benne van a tehetetlenség, a mozdulatlanság, amely a halálra utal. Ezt a metaforát erősíti még a sötétség (a gyász színe), amelyet már korábban is látunk: „*Nincs soha reggel, És nincs soha dél*”, ezek a fényélküliséget hangsúlyozzák. Ám az ige szemantikai hálóján változtat a főnév, amely a feltámadásra utal, ez azt erősíti meg, hogy ez nem végleges, csak átmeneti

⁹ Az ÉLET-ÁLOM metafora már sematizálódott, elég, ha csak Calderon *Az élet álom* című művére gondolunk, amely ezt a metaforát bontja ki.

állapot. A *szunynak* jelentésmátrixa utal az idő folyamatosságára, határtalanságára; a test tétlenségére; a cselekvés hiányára, amelyen azonban a főnév módosít. Így bár az ige szemantikai jellemzői folyamatosan működnek, a főnév visszafelé hatva ezen változtat: az idő behatárolttá válik, az entitás a tétlenségből átlép a cselekvésbe.

A VILÁG A CSELEKVŐ. A megszemélyesítés a versben mint különleges metaforikus kifejezés jelenik meg. Az elvont fogalmak nemcsak a mindennapi nyelvhasználatban, hanem a költészetben is szívesen használt nyelvi eszköz. A világot, amelyet úgy érzékelünk, hogy ugyanolyan cselekvő, mint az ember, szívesen ruházzuk fel a magunkról tapasztalt tulajdonságokkal (embodiment mint kiindulási alap). A világ jelen esetben az ágens, amely az embertől függetlenül irányítja a sorsunkat.

6. ábra

„A világ az cselekvő”

Az integrációs ábra jól tükrözi, hogy a *világ* jelentésmátrixába kerülnek azok a tulajdonságok, amelyek az emberre jellemzők, vagyis változtatásra képes az erejével. A Talmy-féle erődinamika alapján elmondhatjuk, hogy a világ az az agonista, amely képes arra, hogy antagonistán (föld) változtasson („*Világok vájják íveiket*”).

TAVASZ A CSELEKVŐ EMBER: FAGY/JÉGCSAP A CSELEKVŐ EMBER. A versben még két megszemélyesítést találunk, amelyek hasonlóan „működnek”, mint a világ esetében. A tavasz változásra készíti a zárat, ajtót – amelyek egymás szinonimái –, vagyis

egyik térből feltételezik egy másik térbe való bejutást. Itt a tél kapuin zörget a tavasz, amely a jeges világon kíván változtatni. (A TAVASZ-TÉL metafora külön elemzését lásd lentebb.) A fagy azonban a tavasz ellentétéként jelenik meg – az utolsó változatban –, és győztesként kerül ki a harcból. Itt előtérbe kerül egy másik metafora is, amely szerint AZ ÉLET KÜZDELEM/HARC, ahogy az ember küzd a mindennapi életben a fennmaradásáért, úgy harcolnak a természeti erők is egymással. Jelen esetben azonban a fagy, a tél kerül ki győztesként.¹⁰

TAVASZ AZ (ÉLET) ÉBREDÉS – A TÉL AZ HALÁL: Az évszakok megfeleltetése az emberi életnek nemcsak a mindennapokban, hanem a költészetben is igen gyakran előforduló metaforája. A tavasz szimbóluma a születésnek, a megújulásnak, a fiatalságnak, a tél pedig az elmúlást, a halált jelképezi.

Tavasz az élet	←→	Tél a halál
születés, fiatalság	←→	öregség, elmúlás
remény	←→	reménytelenség
virágzás	←→	hervadás
színes	←→	színtelen (fehér, fekete)
fény	←→	sötét

7. ábra

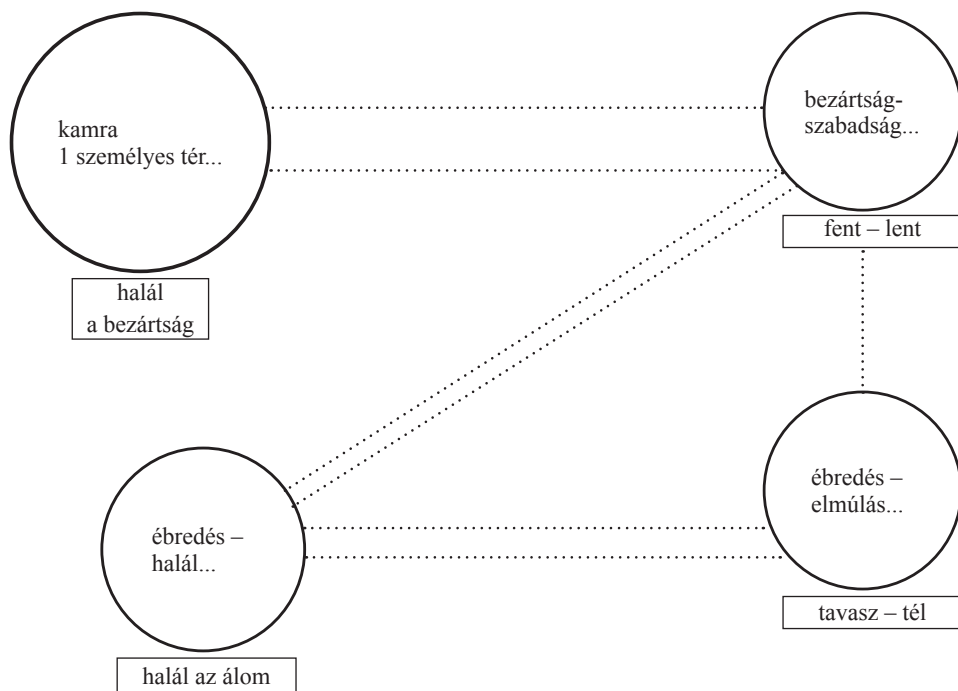
A TAVASZ ÉS TÉL metafora ellentétpárjai

A halál és a tél, illetve a tavasz és az élet kapcsolatát értelmezhetjük fogalmi integrációs keretben a fogalmi ellentétpárok alapján. A természet körforgása és az élet körforgása között több ponton párhuzamot vélhetünk felfedezni: kezdetben ott rejtőzködik a reményteljes színes jövő, amikor pedig életünk a végéhez közeledik, reménytelennek tűnik minden. Dickinson versében – a második versszak utolsó két változatában – a tél előretörése visszafordíthatatlan: „*Dérből az ablak, S a kapu befagy. [...] Északi tájról szabadul a fagy, Jégcsapok kúsznak sarki üregből.*” A fény, amely a tavaszt szimbolizálja, egyre jobban visszaszorul, és a sötétségnek, a gyásznak adja át a helyét.

A SÖTÉTSÉG A HALÁL – A FÉNY AZ ÉLET. Ez a metafora szorosan összefügg a fentivel. A gyász színe a fekete (a keleti kultúrákban és az Ormánságban a fehér), a korporsóban (jelen esetben az alabástrom kamrában) sötétség honol, nem jut be a fény: „*Márványkamrában napfogyatkozások. [...] Márványban az éjfél megcáfol, te Nap.*” A márványkamra a sötétséget jeleníti meg, amely az alabástrommal szemben jelenik meg ezekben a változatokban. Ahogyan a tavasz felett győz a rideg tél, úgy szorítja vissza a sötétség a napot.

AZ (EMBERI) TÖMEG AZ (ÁLLAT)FALKA. Ennek a metaforának az alapja a sokaság, Eszerint az emberi tömeg ugyanolyan, mint egy nagy falca. Ha csak önmagában

¹⁰ Komplex metaforaként jelenik meg, mivel apró nyelvi jelekből, illetve a „felszín” mögötti világból rajzolódik ki a TAVASZ ÉS A TÉL megametáforája.

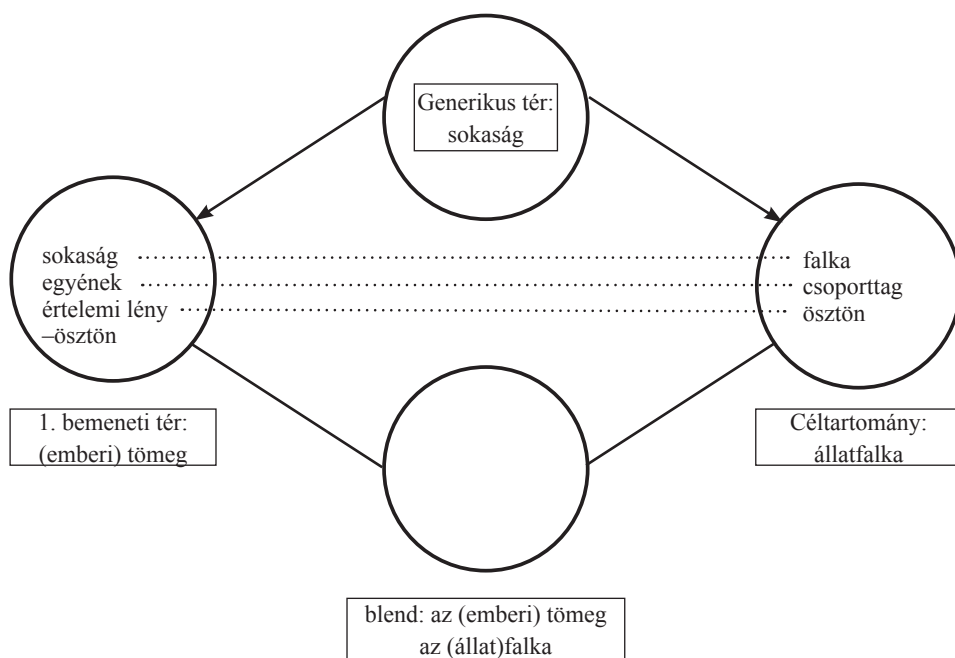
8. ábra

A blende „találkozása”

nézzük a *falka* jelentésmátrixát, nem érzünk benne negatív felhangot, ám ha emberekre értjük, egyértelmű a pejoratív értelem. Minden, állatokkal kapcsolatos metafora az emberek rossz, ösztönös tulajdonságait hangsúlyozza. Eszerint az ember lesüllyed az állatok szintjére, és nem használja a fejét, amely pedig kiemeli a többi teremtmény közül.

„*Márványkamrákban napfogyatkozások; Korszakok falkái ott porlanak*” – az emberek falkához hasonlítása és a márványkamra mint sír megjelenése hangsúlyozza a metafora negatívumát. Azért is érezzük ezt, mert a *márvány* jelentéséhez a szépséget (pl. szobor), nemességet kapcsoljuk, míg a *falka* jelentéshálójában az emberre vonatkoztatva nem érzünk semmilyen kellemes tartalmat.

A Dickinson versében szereplő összetett metaforarendszerek tehát összefüggő rendszert alkotnak. A metaforaértelmezést nem „zavarta”, hogy a második veroszaknak többféle változata született, ám a figyelemirányulást más-más irányba terelte. Mindegyik változat a halál ellentétéként jelent meg, az első változatnál azonban nem lehet érezni ezt az éles elkülönülést, míg a másik két változat jobban kihangsúlyozza a tél (halál) rideg győzelmét, amelyet a mondatstruktúra még inkább kiemel.

9. ábra

„Az (emberi) tömeg az (állati)falka”

5. Összegzés

A tanulmány a metaforát elemezte kognitív nyelvészeti keretben, kiemelve Emily Dickinson 216. számú versét, amely egy komplex metaforarendszert foglal magában. A vers jól példázza a versmondatokban megjelenő metaforákat. Az irodalmi szövegeink egyrésztől mindennapi konvencionális metaforáinkat tükrözik, másrésztől egyedi alkotásokat reprezentálnak. A metaforák versben való megjelenésére Emily Dickinson verse kitűnő példa, amelynek mind makro-, mind mikroszintjén felfedezhetünk metaforákat. A költemény azt reprezentálta, hogy az irodalmi metaforák rendszere összetettebb, komplexebb, „újyszerűbb”, mint a már konvencionálissá vált metaforáké.

SZAKIRODALOM

- Black, Max 1990. A metafora. *Helikon* 4: 432–47.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark 2008. Rethinking metaphor. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (edited) *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press. 53–66.
- Grady, Joseph E.–Todd Oakley–Seana Coulson 1999. Blending and metaphor. In: Gibbs, Raymond W.–Gerard Steen (szerk.): *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: Jhon Benjamins. 101–24.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 1994. *The Poetics of mind. Figurative Thought, Language and Understanding*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Lakoff, George–Jhanson, Mark 1980. *Methaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Lakoff, George 2008. The Neural Theory of Metaphor. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (edited): *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, 17–38.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundation of Cognitive Grammar*. Volume I. Stanford, California.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya, Budapest. 50–82.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2009. Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes”. *Magyar Nyelv* CV: 271–80.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Semino, Elena–Steen, Gerard 2008. Metaphor in Literature. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (ed.): *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, 232–46.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Conceptual metaphors and blends of „understanding” and „knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 79–100.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. *Pilinszky János*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Kézirat.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* XLI.: 609–15.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Europica Varietas, Nyitra.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Nagy Julianna

doktorandusz

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Nagy, Julianna

Metaphor comprehension and/or sentence comprehension: The poetic role of metaphor

The way metaphors work in lyrical poetry is discussed in the present paper in a cognitive linguistics framework. Following a general introduction to the concept of metaphor, Emily Dickinson’s „Safe in their Alabaster Chambers” is analysed. The poem involves a complex system of metaphors closely connected with the concept of death. The starting point for a literary metaphor is an everyday metaphor; however, it is represented differently in terms of the way it works and its aesthetic function. This paper could be a starting point for further research given that metaphors in poetry can be given a comparative analysis across ages and cultures.

Keywords: cognitive linguistics, metaphor, lyric, blend, sentence

Időjelölés a közmondásokban

Dolgozatomban az időjelölés sajátosságait vizsgálom a közmondásokban mint szövegtípusban. A dolgozat funkcionális-kognitív keretben végzett empirikus vizsgálaton alapszik, amelyet O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* (O. Nagy 1976), illetőleg Szemerkenyi Ágnes *Szólások és közmondások* (Szemerkenyi 2009) című munkájából vett reprezentatív mintából álló korpusz alapján

végeztem. A dolgozat röviden meghatározza a közmondás fogalmát, elhelyezi a szövegtípusok között, vázolja az időjelölés lehetséges módjait, miközben az ezeket a módokat reprezentáló konkrét közmondásokat elemzi abban a tekintetben, hogy milyen időviszonyok, szerkezetek és jelölések jellemzők rájuk.

1. A közmondás

A közmondás rövid, tömör, állandósult kifejezés, amely egy látens, ám jelentős háttérkontextus alapján erkölcsi kérdéseket vagy bölcsességeket állít a közép-pontba. Ez a háttérkontextus a közös társadalmi tudatból származó és jelentéssé kódolt erkölcsi értékelésekből áll, így megértésükhöz magyarázat nem szükséges. Egy nagyobb közösség körében általánosan elismert, közkeletű mondatformájú önálló megnyilatkozásokról (vö. Tátrai 2010a: 79–117) van szó, olyan elvekről, amelyek a közösség kollektív bölcsességét fejezik ki, általános érvényű igazságot tanítanak. Aki közmondást idéz, egy különös helyzetet általános szabály alá rendel azzal a szándékkal, hogy egy jövőbeli cselekvést múltbeli tapasztalattal befolyásoljon. A közmondások közvetlen, felszíni nyelvi kontextusba nincsenek beágyazva (Kocsány 1985: 146–61), jelentésük a háttérkontextusba ágyazva működik. Megértésükhöz a mindenkori szövegvilágot, a belülről nézett, megértett beszédhelyzetet kell vizsgálnunk (Tátrai 2010a, Tolcsvai Nagy 2001). A közmondást tekinthetjük olyan szövegtípusnak, amely általános érvényű nyilatkozatot fogalmaz meg. A benne megfogalmazott ítélet összefügg a normák megfogalmazásával. Kocsány Piroska szavaival: „Egy adott jelenséget értékelni annyi, mint azt az ajánlás funkciójával egy kialakult, látenszen működő sztenderdhez viszonyítva leírni” (Kocsány 2002: 20). A szövegtípusok kulturális és történeti meghatározottságából fakad, hogy jellegzetességeik szociológiai, kulturális antropológiai, kultúrtörténeti, néprajzi szempontból is fontosak lehetnek (Hámori 2006: 159–64). A közmondásokban megjelenő igazságnak az általános érvényű megfogalmazását különféle lexikai egységek, szerkezetek használatával lehet elérni. A közmondás mint szövegtípus felépítésének tükröznie kell mindazokat a jellegzetességeket, amelyek hozzátartoznak a közkeletűséghez, a világképhez, a népi bölcsességhez, az általános érvényű igazsághoz. A közmondást nem kiragadjuk valamely szöveggörnyezetből, hanem önálló keletkezésű mondásként, közmondásként értelmezzük:

(1) Szegény ember úgy gondol a maga kevesére, mint gazdag a maga sokjára.¹

Idézetként használva újabb összefüggésekbe beilleszthető, változatlan formában megismételhető a különböző helyzetekben, és a hallgató reflexiója révén értelmezhető. Ezzel tartalma és terjedelme nem sérül, jelentése állandó marad. Ennek kritériuma, hogy a mondás ne legyen egyénített; fejtsen ki általánosan érvényes megállapítást, nyilatkozatot; a helyzet pedig, amelyre alkalmazzuk, legyen tipikus.

¹ O. Nagy Gábor 1976. *szegény* 405 'a szegénynek éppoly kedves a maga szegényes holmija, mint a gazdagnak a szükségleteit meghaladó vagyon'.¹

Feltételezhető tehát, hogy lesznek olyan jellegzetességek a közmondások szerkesztésben – jelen dolgozat az időkezelést vizsgálja tüzetesebben –, amelyek alátámasztják a közmondásokról meglévő tudásunkat.

2. Az idő

Ha szövegtípusok szerint vizsgáljuk az időszerkezetet, akkor megállapíthatjuk, hogy az erősen változó. A főként párbeszédessé szövegek másként kezelik az időt, mint a narratív, elbeszélő vagy érvelő típusú szövegek, és megint másként, mint a közlő szövegek, például a hír vagy a tudományos szöveg (Tolcsvai Nagy 2001: 149–61). A szövegekben fellelhető igealakok mindig tartalmaznak időjelölést konkrét nyelvi egységekkel, morfémákkal, szavakkal kifejezve. Az idő jelölése tehát a szöveg mikroszintjén jelenik meg, így járul hozzá a koherenciához kapcsolóelemként.

2.1. Az idő jelölése a magyar nyelvben

A nyelvi közlés a nyelvi interakció résztvevőinek közös fogalmi és figyelmi tevékenységén alapul. A szövegvilág, amelyet főképp viszonyrendszerként lehet értelmezni, központi fogalma a funkcionális nyelvészet szövegfelfogásának. Legfontosabb tényezői a tér- és időjelölések, a nyelvi interakciókban részt vevők szociális ismeretei, a beszédhelyzet, a nyelvi és nem nyelvi cselekvések, maga a szöveg, a referenciák, a referenciaviszonyok és a deixis. A szövegvilágot a résztvevők elméjében aktivizált dolgok és a köztük fennálló viszonyok határozzák meg, amelyek alapvetően a dolgokat megnevező főnevek, az eseményeket vagy folyamatokat kifejező igék és a jeleneteket reprezentáló elemi mondatok formájában jelennek meg a szövegben (Tolcsvai Nagy 2010). A prototipikus magyar ige sematikus szemantikai szerkezete a folyamatot, két sematikus figura temporális viszonyát képezi le az egymásra következő elemi állapotok szekvenciális letapo- gatásával (Langacker 1987: 248–53, Tolcsvai Nagy 2009).

Az ige szemantikai szerkezete adja meg a mondat profilját. A folyamat sematikus fogalmában megjelenik annak eseményszerkezete, az ige belső, inherens temporalitása és az annak megfelelő időszerkezet, valamint többek között a konceptualizálók által megértett beszédidő, amely lehorgonyozza a megértett beszédhelyzetben a folyamatot. Ennek a kettőnek a különbsége a közmondások vizsgálata kapcsán nagyon fontos, hiszen ez utóbbi a beszélő nézőpontjából történik.

Egy időbeli folyamat a magyar nyelvben különböző sematikus szerkezetekben jelenhet meg. Minden mondathoz tartozik valamilyen cselekvés, történés, állapot vagy létezés. Ezeknek az eseményeknek az idő szempontjából jellemzőjük, hogy

- időben meghatározhatók, vagyis valamilyen időben történnek,
- mérhető hosszúságú idő alatt zajlanak,
- van kezdő- és végpontjuk, illetőleg a kettő között tartalmuk,
- az eseményszerkezet középpontjában álló folyamatok egy irányban haladnak a kezdetüktől a végük felé (Tolcsvai Nagy 2001: 148–53).

Természetesen ezeknek minél összetettebb nyelvi és fogalmi struktúra feleltethető meg, annál nagyobb a variabilitás lehetősége.

Az idő összetett szerepet játszik az ember minden tevékenységében, így a kognícióban is. Amikor időről beszélünk, akkor a nyelv által reprezentált időről van szó. Mindez feltehetően összefügg azzal, hogy az idő olyan szövegvilágbeli reprezentáció, amelynek a megtapasztalása nem kötődik közvetlenül az érzékszervekhez úgy, mint ahogyan a tér szövegvilágbeli reprezentációja kötődik elsődlegesen a vizualitáshoz. A nyelvi idő leírásának kategóriái a következők (Vater 1991):

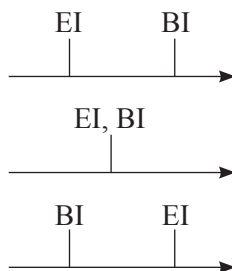
Külső idő

- Beszédidő (a beszélés ideje, referenciális központ)
- Eseményidő (az elbeszélte esemény ideje)
- Referenciaidő (az az idő, amelyre az eseménymondás vonatkozik, az eseményidőtől különböző, hivatkozott idő)
- Jelen, múlt, jövő, időnélküliség (ilyen lehet a beszélő origójához képest az eseményidő)
- Egyidejűség, előidejűség vagy utóidejűség (ilyen lehet különböző események ideje egymáshoz képest)

Belső idő (az esemény aspektusa vagy akcióminősége)

- Folyamatosság, befejezettség
- Ciklikusság, szekvencialitás
- Időpont, időtartam, időkeret

A mondatban reprezentálódó eseménynek a külső ideje a beszédidő, a referenciaidő és az eseményidő hármasszoros viszonyrendszerként írható le. Beszédidő alatt a megnyilatkozás idejét értjük (a beszélő szerinti mindenkor jelen, a beszéd ideje); eseményidő alatt azt az időt, amikor a megnyilatkozásban kifejezett szituáció fennáll; a referenciaidő pedig egy olyan időszik vagy időpont, amelyhez az eseményt viszonyítani tudjuk, az eseményidőtől különböző, hivatkozott időről van szó (Vater 1991). A külső időt az eseményidőnek a beszédidőhöz való viszonya fejezi ki. Ha a beszédidőt (BI) megelőzi az eseményidő (EI), akkor múlt, ha egybeesik vele, akkor jelen, ha követi, akkor jövő időről beszélünk (1. ábra).

1. ábra

Az eseményidő és a beszédidő viszonya

A külső időt a hallgató úgy állapítja meg, hogy a temporalitásnak – a többé-kevésbé heterogén eszközrendszernek – az eszközeit (pl. igeidő, időhatározó) de-kódolja, és így tudja saját szemszögéből nézve elhelyezni az idő tengelyén az állapot/cselekvés/történet/létezés egészének az idejét. A temporalitás funkcionális-szemantikai kategóriái fejezik ki a mondat időviszonyait, ezen belül belső időszerkezetét, aspektusát, amelyet az időjelek, a segédigék, a mondat időhatározói, rémakiemelő partikulái, a tárgyas szerkezetek, a határozottság-határozatlanság kategóriája, az igeaspektus és az akcióminőség együttesen hoznak létre (Kugler 1999: 100; Wacha 2001: 21).

- A nyelvi idő grammatikai megvalósulásai és kifejezőeszközei a következők:
- Igeidők (időjelek, határozószók, módosítószók)
 - Időhatározók (határozóragok, névutók és az idő-határozószó)
 - Az igék akcióminősége (pl. igeképzők, igekötők)
 - Igeaspektusok (pl. igekötők, szórend)
 - Fő szófajok, amelyek jelentésszerkezete kiterjedhet az emberi megismerés minden fogalmi területére (pl. ige, igenév, főnév, melléknév) idő-jelentése
 - Időhatározói mellékmondatok (pl. igeidők, kötőszók)

3. A külső idő (beszédidő, referenciaidő, eseményidő összefüggései) a közmondásokban

A kognitív nyelvészet az idiómákat a szimbolikus egység kategóriájába sorolja (Langacker 1987) így – a közmondásokat nyelvi egységnek tekintve – azok a strukturálisan bejárattott, kognitívan elsáncolt kifejezések közé sorolhatók (Komlósi 2005: 90).

Mivel a közmondást a dolgozatban idézetszerű szövegrésznek tekintem, ezért nem tekinthetünk el a beszélő és a hallgató perspektívájának a bevonásától. A nyelvi szimbólumok perspektivikus természetűek, hiszen mindig valamilyen kiindulópontból reprezentálják a mások számára hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatot. A beszédidő a közmondásban mint nyilatkozatban nem jelenik meg. A közmondásnak a diskurzusban idézetként való megjelenése (Békei 2012) azonban megengedi a diskurzus idejének a beszédidővel való azonosítását.² Ha a közmondást önmagában, gyűjteményes művekben található állapotában vizsgáljuk, akkor ebben az esetben a külső időt – szövegvilág és valós beszédidő hiányában – nem lehet megállapítani.

Mivel a közmondások mindig egyetlen mondatnyi terjedelemben fordulnak elő, ezért az eseményidő és a referenciaidő esetünkben ugyanazon mondaton belül értelmezhető csak (Wacha 2001: 9).

A vizsgált korpuszban 45,6% volt az egyszerű mondatok aránya. A referenciaidő (RI) és az eseményidő (EI) összefüggését tekintve megállapítható, hogy

² A közmondásnak a diskurzusban való megjelenését azért tekinthetjük idézésnek, mert a közmondás állandó formában él, azon a megnyilatkozó nem változtat akkor, amikor beépíti a saját megnyilatkozásába.

a mondatok elhanyagolható részében (2%), mindössze az alábbi példákban volt felfedezhető a referenciaidő.³

<i>Elél az ember ^{idő}holtig</i>	EI → RI	H _{idő} (véghatározó) ragos főnév
<i>Gazdag ember gyereke ^{idő}ritkán sír igazán apja halálán</i>	EI = RI	H _{szám} (határozószó)
<i>^{idő}Hirtelen ^{eredmény}gazdaggá semmi jámbor nem lett</i>	EI → RI	H _{idő} (határozószó) H _{eredmény} (ragos főnév)
<i>A gazdagság nem teszi ^{eredmény}szerecséssé az embert</i>	EI → RI	H _{eredmény} (ragos főnév)
<i>^{eredet}Kutyából nem lesz szalonna</i>	RI → EI	H _{eredet} (ragos főnév)
<i>^{eredet}Szegényből lett gazdag ^{idő}hamar elhiszi magát</i>	RI → EI	H _{idő} (határozószó) H _{eredet} (ragos főnév)
<i>^{eredet}Szegényből lett gazdagot az ördög sem tűrheti</i>	RI → EI	H _{eredet} (ragos főnév)
<i>^{idő}Mindig szarik a kutya valamit</i>	EI = RI	H _{idő} (határozószó)

A *Kutyából nem lesz szalonna* és a *Hirtelen gazdaggá semmi jámbor nem lett* mondások kivételével mindegyikben jelen idejű igei (a korpusz 29%-a) vagy segédige összetett (a korpusz 15%-a) állítmány található. A segédige megjelenését az E/3 személytől eltérő, az általánosság nyelvi kifejezőeszközeként használt alany indokolja. Az *Őrizkedjete az alvó kutyától* és a *Hagymával élj* mondatok kivételével a vizsgált közmondásokra a kijelentő mód használata jellemző. Ez utóbbiak azonban az igemódok és igeidők összefüggésének ismeretében szintén csak jelen időben fordulhatnak elő.

A vizsgált mondatok 54,4%-a volt összetett mondat, ezekben a nyelvi idő grammatikai kategóriái közül az **időhatározói mellékmondatok (igeidők, kötőszók)** figyelhetők meg leginkább. A példák között előfordult, hogy a főmondat vagy annak elemei adták meg a referenciaidejét a mellékmondatnak.

(2) *Míg a kutya szarik, elfut addig a nyúl.*

Legnagyobb részben olyan mondatokat találtam azonban, ahol a mellékmondat vagy annak elemei adták meg a főmondat referenciaidejét:

³ Várható volt, hogy az időhatározónak lesz központi szerepe a referenciaidő kifejezésében, de a példák alapján látványos két másik, egymással összefüggő határozótípus, az eredet- és az eredményhatározó referenciaidő-jelölő képessége is. A számhatározó megjelenése nem meglepő, hiszen mint az időhatározó specifikus jelentésű fajtája az alaptagban kifejezett cselekvés időbeli ismétlődésére vonatkozik.

	Igei állítmány a mellékmondatban			Segédigés összetett állítmány a mellékmondatban
A főmondat módja	Azonos idejű mellékmondat	Előidejű mellékmondat	Utóidejű mellékmondat	Azonos idejű mellékmondat
Kijelentő	<i>A kutya is akkor vész meg, amikor a legjobb dolga van. Csak addig nem úszik a kutya, míg a farkát nem éri a víz.</i>	<i>Ha egyszer megette a kutya a háját, nem kőpi azt vissza. Ha egyszer a kutya a marhabelet megkóstolta, a húst se hagyja abba. Ha a kutya egyszer megveszett, agyon kell ütni.</i>	<i>Apát, anyát lehet venni, ha fog elég pénzed lenni.</i>	<i>Nem használ a jó ló, ha a kocsis nem jó.</i>
Feltételes	<i>A kutya is húst enne, ha pénze volna. Ha gyarlók nem volnának, vétkesek sem volnának. A kutya is melegeznék a tűznél, ha orrát nem féltené</i>			
Felszólító	<i>Magad ugass, ha kutyád nincs!</i>			<i>Ha szegény vagy, netáncolj!</i>

A táblázatban félkövérrel a teljes mellékmondat, ritkított betűkkel a főmondat állítmánya olvasható.

A vizsgált közmondásoknál megfigyelhető, hogy bármilyen módon álljon is a főmondat állítmánya, a jelen idő mindig jellemző lesz rá. Ehhez a jelen időhöz képest az összetett mondat mellékmondata által kifejezett referenciaidőnél megtalálható az elő-, az utó- és az egyidejűség is azokban a mondatokban, ahol igei állítmány volt a mellékmondatban. A segédigés összetett állítmányú mellékmondatokban csak azonosidejűségre találtam példát, hiányozik tehát az elő- és az utóidejűség kifejezése. A beszédidő, a referenciaidő és az eseményidő tehát különféle viszonyokban lehetnek egymással: megelőzheti, tartalmazhatja vagy követheti egyik a másikat.

Ezek a mondatok mind alárendelő időhatározói és/vagy feltételes sajátos jelentéstartalmú mondatok voltak. A példák megoszlása természetesen nem jelenti azt, hogy a mellékmondatban csak a referenciaidő, a főmondatban pedig csak az eseményidő fejeződik ki, valamint a névszói vagy segédigés összetett állítmányokat tartalmazó előidejű mellékmondatok hiánya is a vizsgált korpuszra vonatkozik.

4. A temporalitás funkcionális-szemantikai kategóriájának kifejezőeszközei a közmondásokban

4.1. Az igeidők

Az idő funkcionális-szemantikai kategóriájának legtöbb eszköze, így az igeidők is jellemzően deiktikusak, a világban való tájékozódást az *én*, a mindenkori beszélő szempontjából reprezentálják. A magyarban a három igeidő valamelyikével jelölt esemény idejét a mindenkori beszéd jelen idejéhez, a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítjuk, míg az összetett mondatban a főmondat, a beszédelőzmény által megszabott referenciaidőhöz viszonyít (Wacha 2001: 24). A magyar igealak (a magyar véges ige) kötelezően komplex funkciójú inflexiós toldalékokkal horgonyozza le az igét a mondatban. Az inflexiós toldalékok a következő funkciókat látják el különböző morfológiai összetettségben. Kifejezik

- az igeidőt: (jelen [jelen, múlt, jövő és általános jelen értelemben], múlt),
- igemódot (kijelentő, felszólító, feltételes),
- a számot (egyes, többes) és a személyt (1., 2., 3.),
- a határozottságot (a 3. személyű tárgy határozott vagy határozatlan volta).

Ezek az inflexiós morfémák teljes ragozási sorokat alkotnak. A teljes paradigmákat az ikés ragozás és a 2. személyű tárgyra utaló ragozás egészíti ki (Tolcsvai Nagy 2009: 378).

Az igeidők használatának vannak olyan lehetőségei is, amelyek kevésbé kontextusfüggők, így ebben a kérdéskörben felmerül a közmondás beszédhelyzethez való lehorgonyzásának a módja. A jelen idejű igealak értelmezhető úgy, hogy az egy konkrét eseményre vonatkozik, amelyet a megnyilatkozó megfigyel. Ebben az esetben a jelen idő használata deiktikus, hiszen olyan ismereteket von be az értelmezésbe, amelyek a beszélő, de lehet, hogy a hallgató fizikai világával is kapcsolatosak. Ám az igeidőként értett jelent a referenciális központhoz képest Lotz János (1976: 164–5) példái alapján a következő esetekben is használjuk:

A közlés idejével egyidejű cselekvés kifejezésére:	<i>Itt ülök és írok.</i>
Jövőben bekövetkező esemény jelölésére:	<i>Holnapután érkezik.</i>
Múlt idő kifejezésére élénk beszélgetésben:	<i>Tegnap megyek az utcán, és...</i>
Általánosan érvényes kijelentésekben:	<i>A víz 100 fokon forr.</i>

A jelen időnek ez utóbbi jelentése működteti a közmondásokat is. Ebben az esetben a közvetlen kontextuális ismeretek és ezzel együtt a deiktikus jelleg is háttérbe szorul. A jelen időnek episztemikus tartalma van, a *van* az, amit jelen időben fejezünk ki, és kognitív értelemben tartjuk érvényesnek. Ez profilálódik a közmondásoknál is: azért találunk olyan sok jelen idejű igealakot bennük, mert a jelen idő képes általános érvényű episztemikus tartalmat kifejezni (Brisard 2002b). A közmondásokban használatos jelen idejű igealak tehát nem jelenti azt, hogy a beszéd-idő és az eseményidő egymással azonosítható lenne.

A főmondat idejét meghatározó	Közmondás
– állítmányi szerepben lévő igét megelőző leghangsúlyosabb pozícióban szerepel időhatározóként a távolra mutató névmás;	ALANY <i>A kutya is akkor</i> ÁLL. <u>vész meg</u> , mikor a legjobb dolga van.
– (lét)ige egzisztenciális állítást fejez ki, mellette az alany – nem a hagyományos leíró terminus értelmében – határozatlan, hiszen a megnevezett példány az egész kategóriát képviseli úgy, hogy a kategóriából egyet kiemel	<p><i>A kutyának is</i> ÁLL. <u>van</u> néha ALANY <u>agvara</u>, mint a disznónak.</p> <p><i>A szegénynek, ha nincs is baja, mégis</i> ÁLL. <u>van</u>.⁴</p> <p>Sok ALANY <u>szeme</u>, sok ALANY <u>füle</u> ÁLL. <u>van</u> a királynak.</p> <p>Garasos gazdának garasos ALANY <u>haszna</u> ÁLL. <u>van</u>.</p> <p>Gazdag ember halálának, szegény ember disznajának nagy ALANY <u>híre</u> ÁLL. <u>van</u>.</p> <p>Nemcsak egy tarka ALANY <u>kutya</u> ÁLL. <u>van</u> a világon.</p> <p>Jó bornak nem ÁLL. <u>kell</u> ALANY <u>cégér</u>.</p>
– igei állítmányok (<i>kell, lehet, tetszik, illik, van, nincs</i> stb.), amelyek jelentése sematikusan tartalmazza a tulajdonképpeni elsődleges figurát, csak nem klasszikus alanyként, hanem dativusi formában megkonstruált szerkezetben; a <i>jó, rossz, hasznos, felesleges, hiábavaló, tilos, hiba</i> stb. névszói állítmányok, a kettős szófajú <i>szabad</i> mellett olyan főnévi igenév az alany, amely elvont cselekvést stb. jelöl meg	<p><i>A kutyát is</i> ALANY <u>meg</u> ÁLL. <u>kell</u> ALANY <u>becsülni az uráért</u>.</p> <p>ÁLL. <u>Kár</u> a kutya szőrét ALANY <u>megaranyfüstözni</u>.</p> <p>Sokat a kutya farkára se ÁLL. <u>lehet</u> ALANY <u>kötni</u>.</p> <p>Bolond kutyának ÁLL. <u>szabad</u> a holdra ALANY <u>ugatni</u>.⁵</p> <p>Jó kutyát is ÁLL. <u>könnyű</u> házalóvá ALANY <u>tenni</u>.</p>
– számnév, melléknév az összetett állítmány szerepében	<p><i>Sok beszédnek</i> ÁLL. <u>sok</u> ALANY <u>az alja</u>. ÁLL. <u>Olcsó ott</u> ALANY <u>az ember</u>, <u>ahol sok van</u>.</p>

A közmondásokon kívül is vannak egyéb „időtlen” mondatok is, amelyekben az eseményidőt nem tudjuk a külső időhöz viszonyítani. A meghatározások, definíciók, törvények és törvényszerűségek, szabályok, állandó tulajdonságok, általános bölcsességek megfogalmazásainak általában nincs referenciaidejük, hiszen ezekben az esetekben nem a cselekvés ideje a fontos, hanem az, hogy ez a cselekvés valaha már bekövetkezett vagy létrejött. Az egzisztenciális aspektusú mondatok csak az eseménytípus előfordulását állítják, nem egy konkrét eseményét. Az megállapítható, hogy ezek a mondatok tökéletesen illeszkednek a közmondásokról kialakított képbe az időszerkezet tekintetében is. Megfigyelhető, hogy az általánosérvényűségnek a jelen idejű igealak használata mellett más módon isnyomatékokot tudnak adni: alanyuk és a tárgyuk nem határozott, a mondatban pedig nem található főhangsúllyal kifejezett részlet (Kugler 1999).

⁴ Az elsődleges figurát dativusi formával megkonstruáló határozott névelős főnév alapján tudnunk kellene, hogy a kategória mely példányról van szó, ám ez a tudás nincs birtokunkban (lásd az előző példát is).

⁵ A mondat elemzésének más módja is lehetséges.

A közmondásokban használt múlt idejű igealak sem jelenti azt, hogy a beszédidőhöz képest az eseményidőt konkrétan a múltba helyezzük. A múlt idő használatát értelmezhetnénk úgy, hogy a képzeletbeli eseményidő a feltételezett és az elmében jelenként reprezentálódó beszédidőt megelőzi. Ennek az elgondolásnak ellentmond az a tudásunk, hogy a közmondások időbeli keletkezéséről pontos ismereteink nincsenek. Bizonyos közmondások esetében a gyűjtemények adataira alapozva azt tudhatjuk csak a forrásmegjelölésből (vö. Szemerikényi 2009: 1455–61), hogy kinek, melyik művében fordult elő, és ezek megjelenése/nyomatása mikorra tehető. Itt nem pusztán a beszélő jelen idejéhez képest történetiségében meghatározható, időben elmúlt eseményre vonatkoztatjuk az eseményt, hanem a közmondások esetében a múlt idejű igealaknak eltávolító funkciót tulajdoníthatunk, így az említett eseményt a megnyilatkozás idejéhez képest meghatároz(hat)atlan időbeli távolságba helyezzük (Tátrai 2010b: 224).

- (3) Hirtelen gazdaggá semmi jámbor nem lett.
- (4) Kutya után szokták betenni az ajtót.
- (5) Eleget élt a szegény, ha korán halt is.

Nagyon ritkán, a vizsgált anyagban mindössze egy példán figyelhető meg a felszólító mód jelen idejének jövő időre vonatkoztatott értelmezésében és a mellékmondat jövő idejű igealakjának használatában megmutatkozó eltávolító szerep, amely az általános alany E/2. személyű formájával egészül ki:

- (6) Kaparj kurta, neked is lesz.

4.2. Az időhatározók (határozóragok, névutók és az idő-határozószó)

Ha az eseményidőt a referenciaidővel vetjük össze, vagyis egyrészt a mondatban megadott időponttal, időtartammal, másrészt pedig valamilyen viszonyított eseménnyel, akkor azokra a nyelvi elemekre kell koncentrálnunk, amelyek időviszonyt képesek kifejezni a magyar nyelvben. A mondatban megadott időpont, időtartam a vizsgált közmondások körében minden esetben határozószók formájában jelenik meg. Például:

- (7) *Télen* a kutya is fogadja, hogy csinál házat, *nyáron* meg elfelejtkezik róla.

A *télen-nyáron* 'egész évben, mindig' jelentésben határozószóként szerepel a Magyar értelmező szótárban. A közmondásban használt alak az ellentétre építve 'egyszer-máskor', 'szükségben-bőségben' jelentésben jelenik meg.

5. A belső idő (aspektus és akcióminőség a közmondásokban)

A közmondás eseményidejét nemcsak a beszédidővel, hanem az ige belső inhe-rens temporalitásával összefüggésben is érdemes megvizsgálni. Az újabb magyar szakirodalomban a nyelvtani idő leírásának az igeidők múlt–jelen–jövő lineáris skáláján kívül megkülönböztetik a cselekvés lefolyásának módját (akcióminőség) és az időszemléletet (aspektus) (Kiefer 1983, 1992, 2006; Pátrovics 2004; Wacha 1978).

Az akcióminőség a jelentésben mutatkozik meg az igeik igeekötős vagy képezett alakjait szembeállítva az igeekötő nélküli vagy a képzett igeének azonos tövű párjával szemben (Kiefer 1992: 817–23). Akcióminőségük alapján az igeik típusai a következők:

- gyakorító,
- kezdő,
- mozzanatos,
- bevégző,
- kicsinyítő igeik.

A mondat belső időszemlélete alapján a folyamatos és a befejezett aspektus a leggyakrabban emlegetett két osztály, vagyis a mondatban reprezentálódó jelenet belső idejét az aspektualitás eszközei adják meg. Az aspektust a referenciaidőnek a szituácioidőhöz való viszonya határozza meg. Ha a szituáció egészét magában foglalja a referenciaidő, akkor befejezett aspektusról, ha a szituációnak csak egy szeletére terjed ki, akkor befejezetlen aspektusról beszélünk. Kiefer folyamatos aspektusúnak nevezi azt az esetet, amikor „egy ige által leírt cselekvés, történés vagy folyamat az adott időtartam legtöbb résztartományában érvényes”, befejezettnek pedig azt, „ha az ige által leírt cselekvés, történés vagy folyamat csak az egész szóban forgó időtartományra érvényes, azaz nincs osztata, amelyre érvényes lenne” (Kiefer 1992: 808).

Határozószók segítségével kifejezett időbeli **aspektus (befejezett vagy folyamatos)** fedezhető fel a következő közmondásokban, amely az **igeik akcióminősége (kezdő, mozzanatos, tartós-huzamos, gyakorító)** szerint is változatos-ságot mutat:

Közmondás	Ige	Aspektus/akcióminőség
<i>Gazdag ember gyereke ritkán sír igazán apja halálán.</i>	sír	Folyamatos/tartós
<i>Szűken költve, mindennap szerevve növekedik a gazdagság.</i>	növekedik	Folyamatos/tartós
<i>Hamar szól, hamar bán.</i>	szól/bán	Folyamatos/tartós
<i>Későn indulsz, későn érsz.</i>	indulsz/érsz	Befejezett/mozzanatos
<i>A kutyának is van néha agyara, mint a disznónak.</i>	van	Folyamatos
<i>Ha a kutya egyszer megveszett, agyon kell ütni.</i>	megvesztett/kell	Befejezett/mozzanatos Folyamatos/tartós-huzamos
<i>Hamarább ugatja meg a kutya a szegényt, mint a gazdagot.</i>	ugatja meg	Befejezett/bevégző
<i>Vess a kutyának, s mindjárt nem harap meg.</i>	vess / harap meg	Befejezett/mozzanatos

Közmondás	Ige	Aspektus/akcióminőség
<i>Mire mást nógatsz, magad tedd meg előbb.</i>	nógatsz/ tedd meg	Folyamatos, gyakorító/ befejezett,
<i>Eleget élt a szegény, ha korán halt is.</i>	élt/halt	Folyamatos, tartós/ befejezett, tartós

A beszédidő és az eseményidő viszonyát jelölhetik előfeltevést hordozó rémakiemelők partikulák (pl. *már; még*, illetve ezek tagadószós kapcsolatai), amelyek rendszert is alkothatnak (*még nem, már; még, már nem*).

- (8) Minden ember huncut, *még* a pap sem igaz.
- (9) A szegénynek ha nincs is baja, *mégis* van.
- (10) A szegénynek sohasincs újig, *mégis* holtáig kenyerere van.
- (11) Szegény embernek nincsen kenyerere, *mégis* ebet tart.
- (12) Szegénynek *még* a csuprából is kiforr.

A dinamikus-folyamatos aspektus tulajdonképpen bármilyen időhatározót megenged a mondatban. Ez alól csak a progresszív aspektus jelent kivételt. A progresszív aspektus megalkotásában szerepet játszik a kirekesztő szórend (az igekötő az ige mögé kerül), és nem kötelezően az *éppen, pont* rémakiemelők partikula. A progresszív aspektus időszerkezete általában csak akkor lesz teljes, ha azt egy másik eseményhez (leggyakrabban a tagmondatnak alárendelt időhatározói mellékmondat eseményéhez) viszonyítjuk.

A közmondásokban kifejeződő időviszonyokról megállapítható, hogy egyetlen esetben sem tartalmaznak a vizsgált mondások konkrét időre utaló kifejezést, ezzel a mondás érvényességét nem kötik meg, engedik az általános képzet kialakulását.

- (13) A kutya is akkor vész meg, amikor a legjobb dolga van.
- (14) Csak addig nem úszik a kutya, míg a farkát nem éri víz.
- (15) Míg a kutya szarik, elfut addig a nyúl.

Ez alól nem kivétel az előbb már említett „Ki *ma* szegény, *holnap* gazdag lehet” mondás sem. Ebben az esetben a *ma* és a *holnap* határozószók a ’jelen’ és a ’jövő’ jelentésben használatosak.

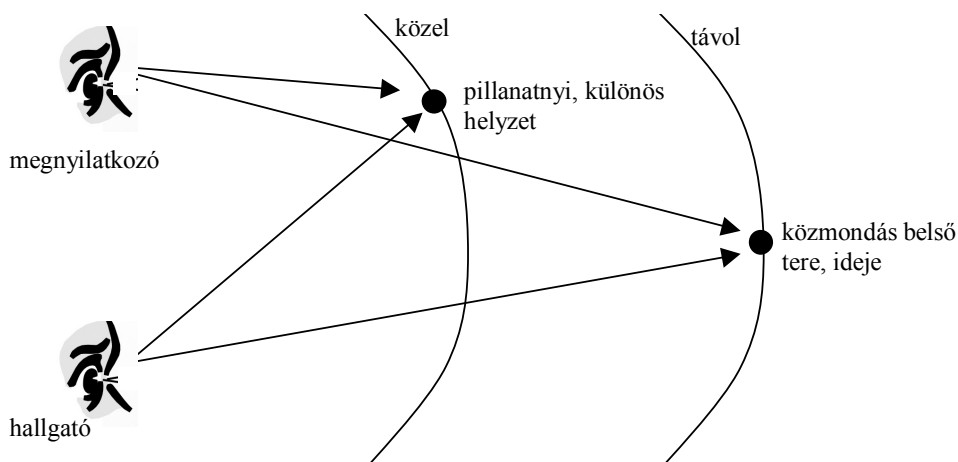
A közmondásokban fellelhető időviszonyok általános érvényét erősíti az a tény is, hogy az időhatározói alárendelő mondatok gyakrabban párosulnak sajátos – feltételes – jelentéstartammal, mint amilyen gyakran önmagukban fordulnak elő.

- (16) Okos gazda, ha dőlni kezd háza, elbontja.
- (17) A kutya is felkél, ha megéhezik.
- (18) Magad ugass, ha kutyád nincs.

6. A deixis

A közmondások időkezelésének vizsgálatakor nem tekinthetünk el attól, hogy megvizsgáljuk bennük az esetleges deiktikus kifejezéseket. Ahogy az előzőekben már kitértem rá, a közmondás a látens háttérkontextus alapján működik, a szövegvilágba idézetként kerül. Ezért feltételezhető, hogy nem lesznek bennük olyan deiktikus kifejezések, amelyek a közmondást a szövegvilághoz horgonyoznák.

Közmondások esetében a tudatosság szubjektumának kiterjesztése miatt (Békei 2012) a beszélő és a hallgató ugyanolyan távoli, a közmondás belső tér-idő rendszeréhez képest külső pontból képezi le a mentális teret és időt. A közmondás belső tere és ideje egy ma már nem rekonstruálható epikus történetből leszűrődött tanulságot őriz a minimális terjedelemhez illő maximális formai letisztultsággal (Szemerkenyi 2009: 9).

2. ábra

*A beszélő és a hallgató nézőpontja a közmondásokban
(Laczkó 2008 alapján)*

A hallgató egy jövőbeli cselekvését a megnyilatkozó a közös társadalmi tudatból származó múltbeli tapasztalattal akarja befolyásolni, és ez a múltbeli tapasztalás, amely a közmondásban megjelenik, mindkettejüktől egyforma, meghatározhatatlan távolságra van. Ezért is fordulhat elő az, hogy a közmondásokban legyen szó időről, térről vagy bármely körülményről, a mutató névmásoknak mindig a mély hangrendű alakjával találkozunk. Beszélő és hallgató nézőpontja ugyanakkora távolságra van a közmondás belső terétől és idejétől. Ez a távolság érzékelhető is a deiktikus elemek hiányának köszönhetően, amint az éppen pillanatnyi, különös helyzetet a közös társadalmi tudatból származó és jelentéssé kódolt erkölcsi értékek alapján rendeli általános szabály alá a közmondás.

A közmondások esetében nem találkozunk a deixis prototipikus nyelvi reprezentációival, az *én*, *itt*, *most* kifejezések explicit megjelenésével. Ennek oka

a közmondás lényegében keresendő: általános érvényű tanácsot fogalmaz meg, ezért a megnyilatkozó látszólag nem a saját kiindulópontjából dolgozza fel az eseményeket, hanem a deiktikus centrumot tudatosan egy saját magán kívüli kiindulópontba kivetített mondást használ, így a sajátjától eltérő kiindulópontból megkonstruált jelenetre hívja fel beszédpartnere figyelmét. Implicit módon a *most* természetesen jelen van, hiszen a közmondások szinte mindig jelen idejű igealakot használnak, bár a bennük megfogalmazott tapasztalat nyilvánvalóan nem a jelenben keletkezett. Így a jelen idő használata az általánosítás egyik módjának tekinthető: a régi bölcsesség nem veszített érvényéből, még most is ugyanolyan erejű, mint keletkezése pillanatában. Mindezek hozzájárulnak a közmondások implicit episztemikus modalitásához. A jelen idő használata azt az információt közvetíti a hallgató számára, hogy a megnyilatkozó az általa (mindenki, a hallgató által is) birtokolt tudást, ismeretet teljesen igaznak, biztosnak tekinti.

A mindennapi beszédben a szöveggörnyezet és a szituáció egyértelművé teszi a nyelvi kifejezések által fogalmilag, azaz szemantikailag megkonstruált tartalmat, amelyet a beszélő hozzáférhetővé tesz. A közmondások esetében a szöveggörnyezetbe való illeszkedést csak nyelvi alapú specifikációval lehet megvalósítani. A deiktikus kifejezések prototipikusan a valós fizikai térben zajló beszédhelyzet viszonyaira utalnak (Levinson 1983: 54). Az, hogy ezek a deiktikus kifejezések a közmondásokban csak korlátozottan, a mutató névmások tekintetében csak a távolra mutató alakokban lelhetők fel, azt mutatják, hogy a közmondást jellegéből fakadóan nem is szabad a mindenkori beszédhelyzethez egocentrikus módon lehorgonyozni. Ez indokolható azzal is, hogy a beszélő és a hallgató nem a közmondás valós terében helyezkedik el, tehát a mutató névmási deixisnek a közös, tapasztalati, vizuális reprezentációjáról nem lehet szó. A távolra mutató idődeixis lényege tehát a referenciális jelenet időbeli eltávolítása a fiktív figyelmi jelenethez képest. Bármiféle szövegben, diskurzusban valamilyen módon körülhatárolt, azonosított példányokról, dolgokról és temporális relációkról van szó. Ez a körülhatárolás azonban a beszélő és a hallgató által és számára történik meg, saját mentális műveleteik révén, jelölt nyelvtani jellemzőkkel. A dolgokat és temporális relációkat nem általában konkretizálva, hanem a beszélő és a hallgató nézőpontjából szemlélve látjuk, azaz az egyszerű vagy szintaktikailag komplex, lehorgonyzott kifejezések sikeres interpretációja a résztvevők tudásától, mentális tevékenységétől, a feldolgozás mikéntjétől függ (Brisard 2002a: xiii). Érdemes Langackerre utalva hangsúlyozni, hogy a kognitív felfogásban a nyelvtan, a nyelvtani szerkezetek szimbolikus természetűek, megformáltságukkal is leképezik a reprezentációt (Langacker 1987: 126–8). Vagyis a közmondások esetében, ahol a közvetlen interakció a meghatározó, nagy hangsúllyal fordulnak elő a szövegen túlmutató, kontextuális nyelvi ismereteket feltételező nyelvi elemek. Ezek a befogadótól általában nagy mentális erőfeszítést igényelnek. Valószínűleg ezek egyik ellensúlyozó tényezője a közmondások időszerkezetében megfigyelhető viszonylagos állandóság, amely a jelen idejű igealakok nagy számában mutatkozik meg. Ennek segítségével a közmondás mint szövegtípus is könnyebben azonosítható a hallgató számára, valamint az általánosérvényűség, a sok egyedi esetből leszűrt tapasztalat is hatékonyan fejezhető ki vele. A közmondások az igeidőn

kívül – ott is az általánosság nyelvi kifejezőeszközének megfelelő időnélküliséget használva – a nyelvtani időt sosem nevezik meg pontosan, hanem kifejezésének általános formáival – mutató névmásokkal vagy határozószókkal utalva rá – élnék a leggyakrabban. A közmondás nyelvi kialakulásának mechanizmusát nem ismerjük. Funkcionális-kognitív keretben gondolkodva azonban valószínűsíthető, hogy nyelvi megformáltságuk nagyon is tudatosan került összhangba a bennük megfogalmazott tartalmi kérdésekkel. Az általános tapasztalatból leszűrt tanács formájában megfogalmazott következtetés nagyon jól illeszkedik a nyelvi megformáltságában tapasztalható – az általánosérvényűséget minden tekintetben kifejezésre juttató – következetességgel.

A dolgozatban – a funkcionális kognitív keretben végzett empirikus vizsgálat alapján kitüntetett figyelemmel az idő kifejezési módjaira való utalással – igyekeztem azt bizonyítani, hogy a közmondások megalkotása és használata szervesen illeszkedik a kognitív nyelvészetnek a nyelvi reprezentációk és a minket körülvevő, megtapasztalható világ összefüggéseiről alkotott nézeteihez. Törekedtem bemutatni, hogy a gondolkodás, a közmondások nyelvi funkciója és megformáltsága, a szövegtípus kiválasztása nagyon szoros, koherens egységet alkot a frazémák tárgyalt típusában. A dolgozatban egy részterületet választottam a közmondások vizsgálatának kognitív megközelítési lehetőségei közül.

SZAKIRODALOM

- Békei Gabriella 2012. A közmondások pragmatikai vizsgálata. In: Parapatics Andrea (főszerk.): *Félúton* 7. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/>.
- Brisard, Frank 2002a. The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, xi–xxxv.
- Brisard, Frank 2002b. *The English present*. http://webhost.ua.ac.be/cgct/publications/BRISARD_2002_English%20present%20tense.pdf. [Letöltve: 2012. március 28.]
- Hámori Ágnes 2006. A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 157–81.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 797–886.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kocsány, Piroska 1985: Ein Versuch zur Beschreibung der Textsorte „Spruchweisheit” In: Piroska Kocsány–Árpád Vigh (eds.): *Studia poetica* 8. Szeged. 145–74.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósi László Imre 2005. A jelentésszerkezet dinamikája mentális műveleteink tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 89–126.
- Kugler Nóra 1999. Mondattan. *Magyar Nyelvőr* 121: 88–108.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Stanford.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 309–48.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.
- Lotz János 1976. Az igeidők jelentése a magyarban. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 164–9.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Pátrovics Peter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2010a. *A pragmatika nézőpontja – a nézőpont pragmatikája*. Kézirat.
- Tátrai Szilárd 2010b. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 211–33.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A magyar segédige+igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–93.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Europica varietas, Nyitra.
- Vater, Heinz 1991. *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen (KLAGE 25).
- Wacha Balázs, 1978. *Az ígés szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés
- Wacha Balázs 2001. *Időbeliség és aspektualitás a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 149. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Békei Gabriella

doktorandusz

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Békei, Gabriella

Time reference in proverbs

The results of this study of the temporal structure of proverbs occurring as quotations in various speech situations are in harmony with the claim of functional cognitive linguistics that the primacy of meaning is underpinned by form. The author assumes that the structure of proverbs has certain peculiarities that underlie our shared knowledge concerning proverbs in general. The various kinds of time reference used by Hungarian at large are contrasted with those found in proverbs: external time reference, means of expressing the functional semantic category of temporality, as well as deixis and the lack of prototypical occurrence of deixis are all investigated. It is confirmed that speakers' way of thinking, the linguistic function of proverbs, and the linguistic form of the type of phrasemes under study are interlinked.

Keywords: proverb, quotation, intertextuality, time reference, speech time, event time, reference time, internal time, deixis

A referenciális kohézió a fordítási univerzálék tükrében: a referenciaeltolódások a magyar–angol sajtófordításban

1. Bevezető

A média információs társadalmunkban betöltött központi szerepének köszönhetően a sajtószöveg és a sajtófordítás kiemelt figyelmet kapott az elmúlt harminc évben mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásokban (Holland 2006: 230). A sajtófordítással kapcsolatos vizsgálódások fontos kérdése, hogy a hírszöveg fordítása mennyire legyen hű a forrásnyelvi szöveghez. A fordítók egy része eltér az eredeti szöveg információtartalmától, és sajátos „helyi” változatot hoz létre a célnyelven (Bielsa–Bassnett 2009: 72), míg mások szorosan követik a forrásnyelvi szöveget, és vele szinte azonos célnyelvi változatot készítenek (Valdeón 2005: 215). A hírszövegek fordítását kísérő fordítói stratégiák leírásával többen foglalkoztak, keveset tudunk azonban arról, hogy e stratégiák milyen összefüggésben állnak a fordítást kísérő sajátos szövegalkotási normákkal, és hogy a különféle (szándékos vagy ösztönös) változtatások miként befolyásolják a keletkező szöveg minőségét, értelmezését. Az empirikus fordításvizsgálatok eredményeiből már tudható, hogy a fordítás eredményeként keletkezett szöveg általában valahogy „más”, mint a többi szöveg, és hogy ez a másság (idegenszerűség) elsősorban szövegszintű jelenségekben mutatható ki (Károly 2007; Klaudy 1987, 2006; Toury 1986). A következőkben ezt a jelenséget járjuk körbe a sajtófordításban, a szövegszerűség de Beaugrande és Dressler (1981) által azonosított hét ismérve¹ közül a kohézió, azon belül a referencia szempontjából.

A kohézió „a szöveg felszínén található explicit [grammatikailag leírható] kapcsolóelemeket magába foglaló terminus” (Enkvist 1990: 14). Az angol nyelv szövegkohéziós eszközeinek legátfogóbb és leggyakrabban idézett leírása Halliday és Hasan nevéhez kötődik (Halliday–Hasan 1976; Halliday 1985; Halliday–Matthiessen 2004). Elméletük szerint a szövegszerűség a szöveg két eleme közötti kohéziós kapcsolat eredményeként jön létre. Ezt a kapcsolatot „kötés”-nek („*tie*”) nevezték el. A kötés fogalmának felhasználásával Halliday és Hasan a szövegek szövegösszetartó tulajdonságait elemzik. A mondatok közötti kohéziós kötések mennyiségi és minőségi elemzése nyomán feltérképezhetők – többek között – az írott és a beszélt szövegek közötti különbségek, bizonyos műfajok egyedi sajátosságai, valamint egyéni és kulturális jellemzők. Az angol nyelvben a kohéziós eszközök öt különböző típusát határozták meg: a referenciát, a helyettesítést (szubsztitúció), az ellipszist, az összekapcsolást és a lexikai kohéziót.² A referencia olyan, grammatikai elemeket magába foglaló kohéziós eszközök csoportja, amelyek egy másik elemre tett utalásukon keresztül nyernek értelmezést a szövegben; szemantikailag tehát nem értelmezhetők önmagukban.

A fordítástudományon belül a kohéziós vizsgálatok célja elsősorban a „kohéziós eltolódások” („*shifts in cohesion*”); Blum-Kulka 1986: 21) feltérképezése különböző nyelvpárok esetében. Kohéziós eltolódáson azt a jelenséget értik, amikor egy, a forrásnyelvi szövegben jelen levő kohéziós eszköz a fordító kihagyja, vagy másik típusú eszközzel helyettesíti. Az eltolódások két nagy csoportra oszthatók: vannak kötelező eltolódások, amelyeket a nyelvi rendszerek eltérései váltanak ki (Toury 1980) és opcionális (választható) eltolódások, amelyek stíláriis, ideológiai vagy kulturális megfontolásokon alapuló fordítói döntések eredményei (Bakker–Koster–van Leuven–Zwart 1998: 228).

¹ Kohézió, koherencia, szándékoltóság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség, intertextualitás.

² Az angol taxonómia több ponton is egyezik a magyar nyelv kohéziós eszköztárával, de a nyelvi rendszerbeli különbségek miatt számos helyen el is tér attól. Ezért az angol nyelvi vizsgálódásokat bemutató magyar nyelvű szakirodalom terminológiahasználata meglehetősen eklektikus. Itt a Petőfi és Vass (1992: 260–70), a Szikszainé Nagy (1999) és a Tolcsvai Nagy (2001) által kialakított terminológiát használjuk.

Az eltolódások jellege és eloszlása nyelvenként és azon belül regiszterenként, illetve szövegtípusonként változhat. Mason és Šerban (2003: 273–4) például a román–angol nyelvpár esetében kohéziós eltolódást a következők eredményeként tapasztalt: (1) a két nyelvi rendszer különbözőségei (pl. grammatikai eltérések), (2) a nyelvhasználatot befolyásoló konvenciók és formai preferenciák, valamint (3) a fordító szándékos döntése/intervenciója.

Shlesinger (1995: 196) az eltolódások között attól függően tesz különbséget, hogy mi váltja ki őket a szövegben: (1) nyelvspecifikus preferenciák (például az, hogy a kérdéses nyelv tolerálja-e a szó szerinti ismétlést, vagy inkább névmással utal vissza), (2) a szövegtípusra jellemző normák (például a forrásnyelvben kanonizált szövegek fordítása esetén a fordító inkább a forrásszöveg formai jellemzőit követi, még akkor is, ha ezek funkciója eltérő a célnyelven) és/vagy (3) a fordítási univerzálénak³ tartott explicitiségre való törekvés (explicitációs hipotézis⁴).

A magasabb kifejtettségre, explicitiségre való törekvés a referenciális kohézió szempontjából további kérdéseket is felvet. A referencia anaforikus és kataforikus működése révén az újraemlítés és ily módon az ismétlés⁵ egy formája. E minőségében ütközhet egy másik – az ismétlés módjával kapcsolatos – fordítási univerzáléval. Az úgynevezett ismétléskerülési hipotézis szerint a fordítások általában kevesebb szó szerinti ismétlést tartalmaznak, mint az eredetileg az adott nyelven született szövegek (Baker 1993). A szó szerinti ismétlés elkerülésében fontos szerep jut a névmási behelyettesítésnek, amely a referenciális kohézió megeremtelésének egyik eszköze. Ez azért lényeges kérdés, mert a fordítónak döntéseket kell hoznia, hogy – a szóban forgó nyelvek rendszerének sajátosságaitól és a nyelvhasználati normáktól függően – az újraemlítést szóismétléssel vagy más, például referenciaelem (pl. személyes névmás) segítségével hajtja-e végre.

A szöveg értelmezését jelentősen befolyásolja, hogy az olvasó mennyire képes követni a szövegen végigvonuló referenciák láncolatát, hálózatát (Sanford–Garrod 1981: 81). A következőkben a referenciális kohézió különféle fajtáit és a szövegmondatokat összekötő referenciakapcsolatok minőségét vizsgálom meg egy magyar forrásnyelvi és egy angol célnyelvi, írott hírszövegeket tartalmazó párhuzamos korpuszban. A vizsgálat célja az, hogy következtetéseket vonhassunk le a magyar és az angol nyelvpár esetében a fordítás során esetlegesen bekövetkező referenciaeltolódások jellegét és mennyiségét illetően, valamint arra vonatkozóan, hogy ebben mennyire játszanak szerepet a nyelvek rendszerbeli különbségei, a vizsgált fordításfajta (a sajtófordítás) és a műfaj (a hírszöveg) egyedi szövegalkotási jellegzetességei.⁶

2. Referenciális kohézió és fordítás

A szöveghohézió olyan relációk hálója, amelyek – azáltal, hogy kapcsolatot teremtenek a szöveg különböző részei/elemei között – segítik a szövegértelmezést. Amennyiben az olvasó nem tudja azonosítani ezeket a kapcsolódásokat, vagy ha a fordítás során a fordító nem megfelelően ülteti át ezeket a célnyelvbe, fennáll a veszélye annak, hogy olyan szöveg születik, amely „nem áll össze” a befogadó számára, és amelyet így nehezen vagy rosszul értelmeznek, félreértenek.

Vizsgálódásom középpontjában ezért a referencia mint kohéziós eszköz fordítása és az általa közvetített információtartalom, a referenciális jelentés célnyelvi megfeleltetése áll a fordítás egy speciális formájában: a sajtófordításban. Az elemzés során azonosított jelenségek okainak és lehetséges kapcsolódási pontjainak alaposabb megértése érdekében a következőkben röviden bemutatom a referenciális kohézió típusait és sajátosságait az angol és a magyar nyelvben, majd áttekintem azokat a fordítási szempontú, empirikus hazai és nemzetközi kohéziós vizsgálatokat, amelyek középpontjában az angol és a magyar nyelv áll. Ez a rész a sajtófordítás, majd azon belül konkrétan a hírszövegek fordítására jellemző sajátóságok bemutatásával zárul.

³ A fordítási univerzálék olyan nyelvi jelenségek, amelyek inkább a fordított és nem az eredeti szövegekre jellemzőek, és függetlenek a fordítás folyamatában részt vevő konkrét nyelvpárok hatásától. Ilyen jelenségek például az egyszerűsítés, a forrásszövegben fellelhető ismétlés kerülése, az explicitáció, a normalizáció, a diskurzustranszfer, a lexikai elemek sajátos eloszlása (Laviosa-Braithwaite 1998: 288).

⁴ Az explicitáció olyan (tudatos vagy ösztönös) fordítási művelet, amelynek során a forrásnyelvben csupán implicit módon (beleértve) szereplő információ a célnyelvi szövegbe explicit módon (kifejtett formában) kerül bele (Vinay–Darbelnet 1995).

⁵ Az ismétlés „[e]lhatárolható egységek, jelenségek, folyamatok visszatérése, ami a bennünket körülvevő világ egyik alapvonása” (Szathmári 2008: 320).

⁶ A kutatást az OTKA (K83243) és a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatta.

2.1. A referenciális kohézió az angolban és a magyarban

A tanulmány az angol nyelv vonatkozásában Halliday és Hasan (1976), valamint Halliday és Matthiessen (2004) kohéziós elméletére épít (1. táblázat),⁷ a magyar nyelv tekintetében pedig Kocsány (1995), Pléh és Radics (1976), valamint Tolcsvai Nagy (2000, 2001) vonatkozó munkáit tekinti irányadónak.

Bár fordítás során a referencia célnyelvi átültetése grammatikai átváltási művelet, és mint ilyen többnyire kötelező és automatikus (Klaudy 2003, Toury 1980), vizsgálata mégis indokolt, hiszen a nyelvek rendszerbeli különbségeiből és a fordítás jellegéből fakadóan a fordító döntését számos tényező befolyásolja a megfelelő célnyelvi változat kiválasztásakor. Papegaaij és Schubert (1988: 37) – egy hasonlóan jelentős rendszerbeli eltéréseket mutató nyelvpár (az angol és a japán) elemzése alapján – arra hívja fel a figyelmet, hogy a névmások fordításának kérdéseit azért fontos vizsgálni, mert használatukat nem mindig irányítják határozott szabályok. A fordítóknak nagy a szabadsága, és ez gyakorta vezet félreérthető megfogalmazásokhoz. Elemzéseik azt mutatják, hogy a névmáshasználatot nagyban befolyásolja, hogy a szövegben közvetlenül előtte milyen fogalmak szerepelnek, milyen az adott szintaktikai szerkezet, mi a téma, valamint – és legfőképpen – az, hogy az adott kontextusban mi a szemantikai valószínűsége annak, hogy a kérdéses fogalomra utalás történjen. Az olyan nyelvpároknál, ahol a célnyelv (pl. névmási) rendszere explicitebb, mint a forrásnyelv (ilyen a magyar–angol fordítási irány is), a fordító arra kényszerül, hogy explicitte tegye a fordításban azt, ami többnyire csupán implicit módon van jelen a forrásnyelvi szövegben. Amikor azonban a célnyelv a kevésbé specifikus, könnyebb a dolga: csak arra kell figyelnie, hogy a választott névmás az eredeti szövegben szereplő referensre utaljon. Papegaaij és Schubert (1988: 38) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ez sem olyan egyszerű feladat, mint amilyennek látszik: előfordulhat ugyanis, hogy az utalás nem elég specifikus, így az olvasó nem tudja helyesen azonosítani a kívánt referenst.

1. táblázat
A kohéziós eszközök típusai az angol nyelvben
(Halliday–Matthiessen 2004: 538 alapján)

Üzenetek közötti átmenet		Grammatikai eszközök	Lexikai eszközök
		Összekapcsolás (The job was too difficult. <i>So</i> , I gave up.)	
Elemek státusza	a jelentésben	Referencia (<i>John</i> gave a lecture. <i>He</i> invited me.)	Lexikai kohézió szinonima, hiponímia ismétlés, kollokáció
	a megfogalmazásban	Ellipszis és szubsztitúció (Are you <i>OK</i> ? Yes, I am.) (Does she <i>speak</i> Greek? No, but I <i>do</i> .)	(The <i>table</i> was messy. Like my <i>desks</i> .) (I like <i>animals</i> . I'll buy a <i>cat</i> .) (The <i>girl</i> stood there. The <i>girl</i> did not move.) (I feel <i>cold</i> . This room is like <i>ice</i> .)

Három referenciátípust különítenek el:

- (a) **Személyre utaló referencia** (2. táblázat): a személyre való utalás mellett magába foglal tárgyakra, illetve szövegrészekre történő utalásokat is (pl. személyes névmások, birtokos névmások; *he*, *mine*, *her* stb.).
- (b) **Mutató referencia** (3. táblázat): a mutatószók és a határozott névelő (pl. *this*, *that*, *these*, *those*, *here*, *there*, *then*; *the*).

⁷ Halliday és Hasan (1976), valamint Halliday és Matthiessen (2004) részletesen tárgyalja a kohéziós eszközök jellemzőit. Itt területi korlátok miatt csak a legfontosabb tulajdonságaikat foglalom össze – a teljesség igénye nélkül –, és illusztrációként megemlítek néhány példát.

- (c) **Hasonlító referencia** (4. táblázat): ezek a hasonlító, vagyis olyan jelzők és határozók, amelyek azonosságot, hasonlóságot, különbözőséget, mennyiségi vagy minőségi hasonlítást fejeznek ki (pl. *the same, similar, different*). Az (1) alatt szereplő példák dőlt betűvel szedett szavai illusztrálják a különféle referenciális kötéseket:
- (1) *John* threw a party. *He* invited me. (személyre utaló referencia)
 The *party* was great. Everybody was *there*. (mutató referencia)
 I met a *girl*. *The girl* was beautiful. (mutató referencia határozott névelővel)
 The party is great. It's *similar* to last year's. (hasonlító referencia)

A referencián belül kétféle utalás különíthető el: (a) a szövegen kívülre történő úgynevezett szituációs utalás vagy exofora, amely a beszédhelyzet egy elemére vonatkozik, és (b) a szövegen belüli utalás, az endofora. Az első típust azonban – mivel nem a szöveg egy bizonyos elemére utal – Halliday és Hasan nem tekinti kohezívnek. A második utalástípust, az endoforát a kohéziós eszközök közé sorolják, és további két csoportra bontják attól függően, hogy a szövegben előre vagy hátrafelé mutatnak. Az előre mutató utalást kataforának (2), a hátra mutató utalást anaforának (3) nevezik:

- (2) I would never have believed *it*. *They* have accepted the whole scheme. (katafora)
 (3) *John* threw a party. *He* invited me. (anafora)

A (2)-es példában az *it* előre, a teljes következő mondatra utal. A (3)-as példa második mondatában található *He* anaforikus utalás, mivel az előző mondatban szereplő *John* szóra utal vissza. Fontos megemlíteni azonban azt, hogy a különböző referencielemek kohéziós természete Halliday és Hasan (1976) szerint attól is függ, hogy előre vagy visszafelé utalnak a szövegben (például az *it*-nek csak egyetlen kataforikus használatát tartják kohezívnek, mégpedig azt, amely a [2] alatt szerepel példaként).

2. táblázat
 Személyre utaló referencia az angolban és a magyarban
 (Halliday–Hasan 1976: 38 és Heltai–Juhász 2002: 49 alapján)

Fej	Módosító	
Névmás	Determináns	
<i>I/me</i> (én/engem)	<i>mine</i> (enyém)	<i>my</i> (az én...)
<i>you</i> (te/téged)	<i>yours</i> (tied)	<i>your</i> (a te...)
<i>we/us</i> (mi/minket)	<i>ours</i> (mienk)	<i>our</i> (a mi...)
<i>he/him</i> (ő, az ⁸ /őt, azt)	<i>his</i> (övé, azé)	<i>his</i> (az ő..., annak a...)
<i>she/her</i> (ő, az / őt, azt)	<i>hers</i> (övé, azé)	<i>her</i> (az ő..., annak a...)
<i>they/them</i> (ők, azok / őket, azokat)	<i>theirs</i> (övék, azoké)	<i>their</i> (az ő..., azoknak a...)
<i>it</i> (–)	<i>(its)</i> (azé)	<i>its</i> (annak a...)
<i>one</i> (ált. alany) (–)		<i>one's</i> (–)

⁸ A névmások használatát bonyolult, nem szintaktikai jellegű szabályok határozzák meg. A szövegtopik folytonosságának megszakítása esetén az *ő* névmást az *az* névmás váltja fel (Tolcsvai Nagy 2000: 295).

A személyre utaló referencia kifejezésének eszközeiben és ezek használatában az angol és a magyar nyelv jelentősen eltér.⁹ Az eltérések részletes bemutatásától a terjedelmi korlátok és a vizsgálat fókusza miatt itt el kell tekintenem, ezért csupán egy, a jelen elemzésben is azonosított referenciális eltolódások szempontjából lényeges jelenségre hívom fel a figyelmet. A magyarban – az angoltól eltérően – a névmási alany (pl. *ő*) a mondatból rendszeresen törlődik. Pléh és Radics (1976) két egymást követő neutrális (vagyis nyomatékos fókuszot nem tartalmazó) mondat esetében a nominatívuszi anafóra vonatkozóan a következőket állapítja meg:

- 1) Egymást követő, azonos alanyú mondatok/tagmondatok esetében a második mondatban az alanyi rész kötelezően törlendő. Például: *János megpillantotta a lányt, Ő átment az utcán és Ő odaadta neki a könyvet.*
- 2) Amikor a második mondatbeli anaforikus alany az első mondatban nem alanyi NP, az anaforikus névmás használata kötelező. Ez a névmás azonban nem az *ő* személyes névmás, hanem a távolra mutató *az* névmás. Például: *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette miről van szó.*
- 3) A második mondatban tárgyestben álló anaforikus névmás nem a távolra mutató névmás (*azt/azokat*), hanem a személyes névmás (*őt/őket*), vagy törlendő. Például: *Előtted az étel. Edd meg Ő.* Vagy: *A gyerekek észrevették a vak embert, és átsegítették őt/ő az úton.* Többes számban azonban kötelező az *őket*: *Anyá sokat veszekedett a gyerekekkel, mégis nagyon szerette őket.*

Az angolban az 1)-es esetben nem minden mondatban törlendő a névmási alany; a második tagmondatban újra kötelezően ki kell tenni: *John noticed the girl, he crossed the road and Ő gave her the book.* A 2)-es esetben, a magyarhoz hasonlóan az angolban is ki kell tenni a névmást a második mondat elején, itt azonban – a magyar mutató névmás helyett – személyes névmásnak kell szerepelnie: *The girl was already rushing the boy. He immediately understood.* A 3)-as esetben az angolban kötelező a névmás használata (nincs törlési opció mint a magyarban): *The food is in front of you. Eat it.*

Az első eset nem kezelendő eltolódásként (nem történik sem betoldás, sem más elemmel történő helyettesítés), mivel az igeragozás a magyarban hordozza ugyanazt az információt, amelyet az angolban a kitett személyes névmás. A második esetben azonban – a kategóriaváltás miatt – minőségi (nem mennyiségi) eltolódás (más elemmel történő behelyettesítés) jön létre a fordításban. A harmadik esetben, amennyiben zéró áll a magyarban, az angolban – a névmás kötelező betoldása miatt – keletkezik eltolódás.

Vannak azonban olyan helyzetek, amikor az *ő* névmás nem hiányozhat a magyar mondatból sem.¹⁰ Tolcsvai Nagy (2000: 285–6) szerint (vö. É. Kiss 1993) akkor kötelező az *ő*, ha az

- (a) nyomatékos fókusz (*Ő fejezte be elsőként a munkát*);
- (b) mondatkezdő topik (*Ő befejezte a munkát*);
- (c) ige utáni helyzetben áll (*Kelt ő már máskor is hajnalban*);
- (d) kvantor hatókörében áll (*Ő is korán kelt*);
- (e) kopulás mondatban van (*Ő a bajnok*);
- (f) több alannyal együtt szerepel (*A nagyapja, az apja meg ő dohányoznak otthon*);
- (g) jelzős szerkezet feje (*Ő, aki annyiszor elutasított, most segített*);
- (h) kontrasztív topik (*Ő pedig becsületes*).

⁹ A magyar nyelv vonatkozásában a névmásoknak (pl. az *ő* névmási alany) a mondat grammatikai szerkezetében betöltött szerepével és szöveggrammatikai viselkedésével számos munka foglalkozik (pl. É. Kiss 1993, Kocsány 1995, Pléh–Radics 1976, Szikszainé Nagy 1999, Tolcsvai Nagy 2001). A probléma, amelyről ebben a tanulmányban szó van (szövegkohéziós, ezen belül a referenciális eltolódások kérdése a fordításban) a referencia mondatatháron átívelő viselkedésére és ennek célnyelvi megfeleltetésére irányítja a figyelmet, ezért itt erre a kérdéskörre szűkítjük vizsgáldást.

¹⁰ Az alanyesetben álló *ő* névmás empirikus vizsgálatával Kocsány (1995: 285) foglalkozik: feltárja, mikor irányítják a használatát grammatikai/szintaktikai és mikor a mondatgrammatikán túlmutató, szöveggrammatikai, jelentéstani, szöveg-tipológiai szabályok.

3. táblázat
Mutató referencia az angolban és a magyarban
(Halliday–Matthiessen 2004: 556 és Tolcsvai Nagy 2001 alapján)

		Főnévi csoport		Határozói csoport
		Névmás	Determináns	Határozó
Specifikus	közeli	<i>this/these</i> (ez/ezek)	<i>this/these</i> (ez/ezek)	<i>here (now)</i> (itt/ide [most/ekkor])
	távoli	<i>that/those</i> (az/azok)	<i>that/those</i> (az/azok)	<i>there (then)</i> (ott/oda [akkor])
Nem specifikus		<i>it</i> (–)	<i>the</i> (a/az)	

4. táblázat
Hasonlító referencia az angolban és a magyarban (példák)
(Halliday–Matthiessen 2004: 561 és Tolcsvai Nagy 2001 alapján)

		Főnévi csoport			Határozói csoport
		Jelző	Határozószó	Jelző, határozószó	Határozószó
Általános	azonosság	<i>same, equal, identical</i> stb. (ugyanaz, ugyanolyan)			<i>identically, (just) as</i> stb. (ugyanígy/úgy, [épp] úgy)
	hasonlóság	<i>similar, additional</i> stb. (hasonló, további)		<i>such</i> (ilyen/olyan)	<i>so, likewise, similarly</i> stb. (olyan, hasonlóan, hasonlóképpen)
	különbség	<i>other, different</i> stb. (más, másféle)			<i>otherwise, else, differently</i> stb. (másképp, máshogy, másképp)
Konkrét			<i>more, fewer, less, further,</i> stb.; <i>so, as,</i> stb. (több, kevesebb, további, ennyi, annyi)	<i>bigger, better</i> stb. VAGY <i>more, less, so, as</i> stb. (nagyobb, jobb; több, mint, kevesebb, mint)	

2.2. A referenciális kohézió fordítási szempontú vizsgálatának eredményei

2.2.1. Az angol nyelvhez kapcsolódó kutatások

E munkák mind fókuszukban, mind a vizsgált nyelvek rendszerbeli sajátosságait tekintve meglehetősen eklektikusak, így nem teszik lehetővé tendenciák, szabályszerűségek megfogalmazását. A következőkben e kutatások célkitűzéseit és legfontosabb – a jelen vállalkozás szempontjából releváns – eredményeit tekintem át.

A névmási utalás vizsgálata terén Callow (1974) az angol és a héber elemzése nyomán arra mutat rá, hogy eltérően az angoltól, a héber, amikor visszatér egy-egy szereplőre a szövegben, inkább a tulajdonnevet ismétli, és nem személyes névmással utal rá vissza (amennyiben egyértelmű az utalás), ahogy azt az angol teszi.

Baker (1992: 183–4) hasonló jelenségre talált példát a brazilai portugál esetében, amelyre jellemzőbb a lexikai ismétlés használata, mint a névmási utalás. Mivel a brazilai portugál nyelv az ígét egyeztetési számban és személyben, több lehetősége van arra – akár névmási utalás nélkül is –, hogy a szövegben szereplő folyamatokat és cselekedeteket adott szereplőkhöz kösse. A japánban és a kínaiában Baker azt találta, hogy szinte soha nem használnak névmásokat. Miután a szereplő egyszer megjelenik a szövegben, a referencia folytonosságát úgy jelölik, hogy elhagyják a következő mondatok/tagmondatok alanyát (i. m. 185). Baker (i. m. 212) arra hívja fel a figyelmet, hogy a kohézió nemcsak nyelvenként változik, hanem egy nyelven belül is: a különféle szövegek kohéziós mintázata, sűrűsége eltérő lehet. Az (explicit) kohéziós eszközök növelhetik a szövegben a redundancia mértékét, míg a hiányuk csökkentheti azt.

Shlesinger (1995) rögtönzött beszédek angolról héberre történő szinkrontolmácsolásában elemezte a kohéziós eltolódásokat. Arra volt kíváncsi, hogy a fordításnak ez az időkorlátok közé szorított, igen speciális formája hogyan befolyásolja a kohéziós mintázatot. A referencia kategóriáján belül a személyes névmással és a mutató névmással történő utalást vizsgálta részletesen: azt nézte, hogy mikor tartja meg a fordító, mikor használ más referenciaelemet, és mikor hagyja el a fordításban. A vizsgálatban jelentős mértékű kohéziós eltolódásokat talált. Gyakori eset volt, hogy a fordító az *it* névmást (egyébként a célnyelvi normának megfelelően) lexikai elemmel helyettesítette; a *their* névmást határozott névelővel; és a *that*-et pedig többnyire elhagyta (pl. a következőben: *There's one thing I'd like to correct and that is*), mivel használata szemantikailag redundáns (a *that* és a *thing* koreferenciális viszonyban állnak) (i. m. 210). Az eltolódásfajták közül az elhagyás fordult elő legtöbbször Shlesinger korpuszában (az összes kohéziós eszköz esetében, amelyet vizsgált, nem csak a referenciában).

Mason és Šerban (2003) a kohéziós eszközök közül a helyre és az időre utaló deixis (a relatív közelség és a relatív távolság) célnyelvi megfeleltetését elemezte 20. századi romániai regények és novellák angol nyelvű fordításaiban. Azt találta, hogy a fordításokat „eltávolodás” jellemzi: a forrás-szövegben közelre utaló deiktikus kifejezések helyett a fordításokban távolra utaló deixis szerepel, ennek következtében a szöveg olyan hatást kelt, mintha az olvasó kevésbé lenne az események, történések részese, mint az eredetiben. Ily módon a szöveg felszínén (a mikroszerkezetben) megjelenő eltolódások makrostrukturális hatást váltanak ki: tükrözik a résztvevők (a narrátor, a fordító és az olvasó) egymáshoz, illetve a szöveghez viszonyított kapcsolatát, „pozicionálását” (2003: 290–1). Mason és Šerban (2003: 274) az eltolódásokat két okra vezette vissza: (1) a román és az angol nyelv közötti (pl. grammatikai) rendszerbeli különbségekre (= kötelező eltolódások: Toury 1980) és (2) a két nyelv használatát befolyásoló eltérő nyelvhasználati konvenciókra, preferenciákra. Hangsúlyozzák azonban, hogy ez utóbbiakat nehéz vizsgálni, mivel kevés kontrasztív tanulmány áll rendelkezésre a román és az angol nyelv vonatkozásában (ez a probléma a magyar és az angol nyelv esetében is fennáll).

Limon (2004) szlovénról angolra fordított európai uniós országjelentések szöveg szintű sajátosságainak elemzésére dolgozott ki egy olyan – a diskurzuselemzés, a műfajelemzés és a kontrasztív funkcionális retorika elméletein alapuló – átfogó elemzési modellt, amely lehetővé teszi fordítások funkcionális szempontú vizsgálatát. A modell segítségével – a fordítás háttere és a résztvevői, a fordítói stratégiák, a nyelvi, kulturális és műfaji jellemzők, valamint a regiszterjellemzők és az információs szerkezet mellett – leírható a szövegek kohéziós mintázata is. A lexikai kohéziós eszközök közül kiemelten foglalkozott az ismétlések fordításával; a grammatikai eszközök közül az összekapcsolás és a referencia célnyelvi megfeleltetésének különféle módjait vizsgálta meg. Arra a kérdésre keresett választ, hogy a kohéziós eszközök célnyelvi megfeleltetése során veszít-e a szöveg a kohéziós erejéből, valamint hogy a fordító miként tudja kompenzálni azokat a különbségeket, amelyek a forrás- és a célnyelv eltérő kohéziós normáiból fakadnak. Kutatási eredményei szerint a fordításokban a kohéziót elsősorban lexikai eszközök biztosítják, különösen az ismétlés és az egymáshoz szemantikailag kapcsolódó lexikai elemek. Vizsgálatom szempontjából érdekes ugyanakkor, hogy számos olyan példát talált, amikor a fordító a lexikai kohéziót biztosító eszközt a fordításban elhagyja, és nem is helyettesíti grammatikai eszközzel. A Limon-féle korpuszban szereplő fordítások mint szövegek minősége gyakran elmarad az olvasói elvárásoktól a referenciaelemek (különösen a mutatószók) és az összekapcsolást végző elemek alacsony száma miatt. Limon (2004: 61) úgy találta, hogy a szövegfeldolgozást nagymértékben nehezíti az, hogy korpuszában a bekezdéseket nem kötik össze kohéziós eszközök.

2.2.2. A referenciaeltolódás kutatása az angol és a magyar nyelvpár vonatkozásában

Heltai és Juhász (2002) tanulmánya irodalmi és szakszövegjellegű mintán hasonlítja össze az angol és a magyar névmások egyes részrendszereit, majd fordítások elemzésével deríti fel, hogy ezeknek a különbségeknek milyen következményei vannak az angol–magyar és a magyar–angol fordítás során. Vizsgálatuk kiterjed az egyes szám harmadik személyű névmásokra, a magyarban a nyelvtani nem hiánya okozta problémákra (és az ezekből fakadó – többnyire explicitációs – stratégiákra), az egyes szám harmadik személyű semleges nemű személyes névmásra és a mutató névmásokra. A vizsgálatot az teszi különösen relevánssá, hogy míg az angolban és a magyarban a mutató névmások megegyeznek (3. táblázat), a személyes névmások bizonyos eltéréseket mutatnak (2. táblázat).

A személyes névmások vonatkozásában a tanulmányban közölt szövegminták arról tanúskodnak, hogy az angol személyes névmások többnyire zérónak felelnek meg a magyar fordításban, illetve hogy a magyarban az ige ragozott alakja tölti be azt a funkciót, amelyet az angolban a személyes névmás. Irodalmi szövegben – Heltai és Juhász (2002: 52) elemzései szerint – az angol személyes névmások mindössze 4%-ának felelt meg személyes névmás a magyar fordításban. (Tárgyként egyetlen esetben sem.) Az *it* személyes névmásnak nincs magyar megfelelője, leggyakoribb megjelenése a zéró, míg a többi eset viszonylag egyenletesen oszlik meg más fordítási lehetőségek között. Gyakori a mutató névmással, főképpen az *ez*-zel történő fordítás. Heltai és Juhász ezért nagyobb funkcionális terhelést tulajdonít a mutató névmásoknak a magyarban. Érdekes módon jelentős számú esetben a magyar mutató névmásnak személyes névmás felel meg korpuszokban.

Bár a mutató névmások esetében a két nyelvi rendszer egybevág, az egyes névmások diskurzusbeli funkciói eltérnek. Az angol *this* névmás kataforikus használata a magyarban ritkább, gyakran melléknév helyettesíti (pl. a *következő*). A *that* névmás anaforikus használata a magyarban ritka, ezért sokszor az *ez* névmás helyettesíti a fordításban. A vizsgált szövegek alapján Heltai és Juhász arra mutat rá, hogy az *ezek* névmás a magyarban személyekre vonatkoztatva pejoratív értelmű lehet. A vizsgálatok eredményeként a személyes névmások használata az 5. táblázatban bemutatott módon alakulhat a fordításban.

5. táblázat

A személyes névmások alakulása az angol–magyar fordításban (Heltai–Juhász 2002: 53)

Angol	Magyar		
<i>he, him, she, her</i>	Ø <i>nála, róla, annál, arról</i> stb.	főnév	<i>ő, őt, az, azt</i>
<i>it</i>	Ø <i>nála, róla, annál, arról</i> stb.	főnév	<i>ez, az, ezt, azt</i>
<i>they, them</i>	Ø <i>náluk, náluk</i> stb.	főnév	<i>ők, őket, azok, azokat</i>

Heltai és Juhász (2002) a jelen kutatás szempontjából is lényeges következtetéseket fogalmaz meg a fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel kapcsolatban. Hangsúlyozzák, hogy érdemes szisztematikus kontrasztív nyelvészeti megközelítéssel vizsgálni a fordítás nyelvfüggő kérdéseit, mégpedig olyan módon, hogy a nyelvi rendszerek különbségeit a nyelvhasználati (szövegepítési, pragmatikai, szociolingvisztikai) különbségekkel egységben tanulmányozzuk. Nyilvánvalóan nem elég a rendszerek összehasonlításakor egy-egy kategória meglétét vagy meg nem létét megállapítani, hanem a következményeket végig kell kísérni szövegszinten is, jelen esetben a névmások rendszerét a referencia és a koreferencia összefüggéseiben (i. m. 54).

Az explicitációs elmélettel kapcsolatban arra a következtetésre jutnak, hogy az angol–magyar fordítási irányra a kötelező implicitáció (generalizálás) a jellemző: az esetek 70–80%-ában ugyanis az angol névmásokat nem fordítjuk magyarra. A magyarról angolra fordítás során a nemet is jelző egyes szám harmadik személyű névmásokat automatikusan kitesszük, és így kötelező és automatikus explicitációt végzünk (2002: 55; ezt Heltai [2003] egy későbbi kutatásában is megerősíti).

A névmások fordításának problémáit vizsgálva arra a megállapításra jutottak, hogy az átváltások nem sorolhatók be egyértelműen sem a kötelező, sem a fakultatív átváltások közé: „a névmások fordításában [...] van olyan eset, amikor névmást névmással fordítunk, tehát nem kötelező az átváltás, míg más esetekben ugyanaz a nyelvi különbség vagy explicitációt indukál (főnévvel fordítás), vagy implicitációt (elhagyás) (Heltai–Juhász 2002: 59). Ebből arra következtetnek, hogy vagy fakul-

tatív, vagy átmeneti kategória, amelyben a forrás- és a célnyelv „*nyelvhasználati* eltérései olyanok, hogy – bár nem kötelező az átváltás – az esetek túlnyomó részében mégis sor kerül rá” (i. m. 60).

Jenei (2008) angol irodalmi szövegek magyar és spanyol nyelvű fordításaiban vizsgálta meg a referenciális kohéziót. Abból a feltevésből indult ki, hogy a fordítás során – a forrás- és a célnyelv grammatikai rendszerének eltérései miatt – eltolódások keletkeznek az utalások rendszerében. Elemzéseit arra világítanak rá, hogy az angol forrásszöveg spanyol és magyar fordítása jelentős eltéréseket mutat a referencia használatában: a legjelentősebb eltérést a személyre utaló és a hasonlító referencia célnyelvi átültetésében azonosította. A legnagyobb különbség azonban a személyes névmások fordításánál mutatkozott meg, amelyek a magyar célnyelvi szövegben a következő formákban jelentek meg (gyakorisági sorrendben, amelyet %-ban adott meg):

- (1) igei személyragban (55%);
- (2) ellipszissel vagy Ø-val (ellipszis: az angolban például a tárgy explicitebb, mint a magyarban, ahol az igei ragozás miatt elhagyható a tárgy: „*the boys [...] dragged him off*” vs. „*vonszolták*” [i. m. 32]; Ø: amikor például a fordító egy gondolatot egészen eltérően fejez ki: „*I don't like him*” vs. „*A szeme sem áll jól*” [i. m. 33]) (22%);
- (3) főnévi birtokos jelben (17%);
- (4) személyes névmással (16%);
- (5) a személyes referencia helyett határozott névelő áll (például, ha megismétli a referált elemet, vagy annak szinonimáját használja: „*he*” vs. „*az öreg báró*”) (5%).

A semleges nemű *it* névmásnak nincs megfelelője a magyarban. Jenei korpuszában ezért többnyire a *van*, *volt* létegek, a *történt* szó, a határozott névelő, vagy az *ez* mutatószó helyettesíti. Olyan megoldásra is talált példát, amikor a fordító egy hasonló kifejezést használ határozatlan névelővel (pl. az *it* referense „*a good old-fashioned family curse*” az angol szövegben, és ennek magyar fordítása „*egy mendemondát*”) (i. m. 33).¹¹

2.3. Sajtófordítás: a hírszövegek fordításának egyedi sajátosságai

A kutatás tárgyát képező műfaj, a hírszöveg, sajátos szövegszerkezeti, retorikai tulajdonságokkal rendelkezik, és a sajtófordítás mint a fordítás speciális formája is jelentős mértékben befolyásolja a különféle szövegváltozók célnyelvi alakulását. Mivel ezek – különösen a fordító azon szándéka, hogy (saját döntése, megrendelői szándék és/vagy a célnyelvi közönség elvárásai nyomán) mennyire maradjon hű a forrásszöveghez, vagy mennyire változtasson rajta – szoros összefüggésben állnak a kohéziós eszközök és a referencia használatával.

2.3.1. A hírszövegek műfaji sajátosságai

A hírszöveg szerkezeti sajátosságainak leírásában Bell (1991, 1998) munkái a legmeghatározóbbak a nemzetközi szakirodalomban. Elmélete szerint a hírszöveg három alapelemből áll: (1) tulajdonítás (hírgyűnökség, újságíró), (2) absztrakt (főcím, alcím/összefoglalás) és (3) történet (epizódok és események sora). A történetet alkotó események számos további elemet tartalmaznak: tulajdonítás, szereplők, cselekmény, helyszín, utóesemény (a fő eseményt követő cselekmény), kommentár (az újságíró vagy a hírszöveg szereplőjének megfigyelései és értékelő megjegyzései az eseménnyel kapcsolatban, amelyek segítik az olvasót a hírszöveg értelmezésében) és háttér (további felek verbális reakciói vagy nem verbális következményei – az esemény fő cselekményét követő bármely cselekményre vonatkozóan).

Az elemzés során megvizsgálom, hogy az eseménystruktúra valamely pontján azonosítható-e opcionális eltolódás, és ez összefüggésben áll-e a közvetítendő hírtartalommal (okoz-e tartalmi eltolódást a fordításban). Ezt a vizsgálat tárgyát képező korpusz (az elemző típusú újságcikk) speciális jellege teszi szükségessé. Reiss (2000: 30) tipológiája szerint ez a műfaj a tartalomközpontú szövegek kategóriájába esik, amelyek dominánsan leíró jellegűek. Az ilyen szövegeknél a tartalom állandó

¹¹ A magyar–angol nyelvpár esetében többen is foglalkoztak a kohéziós eszközök és a szövegminőség (nyelvvizsgafordítások) viszonyával a nyelvi mérésben (Károly–Árvay–Edwards–Fekete–Kolláth–Tankó 2000, Makkos 2010). Mivel a nyelvtanulói fordítást a „profi” fordítástól eltérő normák vezérik, és a célja is más, ezek eredményei a jelen vizsgálat szempontjából nem relevánsak, így a bemutatásuktól eltekintek.

kell, hogy maradjon, ezért olyan fordítási módszert célszerű választani, amely megőrzi a célnyelven a forrásnyelvi szöveg tartalmát. Fontos továbbá az is, hogy a nyelvi megformálásban a célnyelv jellemzői legyenek az uralkodók, mert az olvasó csak akkor tudja értelmezni a szöveg tartalmát, ha az számára ismerős, megszokott nyelvi formában jelenik meg (Reiss 2000: 31).

2.3.2. A sajtófordítás mint a fordítás különleges formája

A sajtófordítást több szempontból is vizsgálták: (1) **nyelvpárspecifikus** sajátosságai (az angolhoz kapcsolódva: pl. angol–spanyol [Valdeón 2005], angol–görög [Sidiropoulou 1995a, 1995b, 1998], koreai–angol [C-S. Lee 2006], indonéz–angol [Holland 2006], összehasonlító fordításelemzések: angol, német, francia, spanyol [Nord 1995]; a magyarhoz kapcsolódva: francia–magyar: Harsányi [2008, 2010], Paksy [2005, 2008], szerb–magyar: Pásztor Kicsi [2007], magyar–angol: Károly [2010]), (2) a hírszövegek **szövegszerkezeti elemei** (pl. címek [Sidiropoulou 1995b], alcímek [Nord 1995], összefoglalók [C-S. Lee 2006]), (3) **teljes hírszövegek** különféle, a mondat szintje felett megnyilvánuló jellemzői (pl. logikai szerkezet [Sidiropoulou 1995a], tematikus szerkezet [Valdeón 2009], Ideológia [Valdeón 2005]) és (4) a sajtószöveg **fordítójának speciális szerepe(i)** és az ebből (ezekből) fakadó fordítói stratégiák.

Ez utóbbi vizsgálatok szerint a sajtószövegek fordítójának szerepe igen összetett. Vidal (2005: 386 idézi Bielsa 2007: 137) a következőképpen ír erről: „a sajtószövegek fordítója, talán írása médiumának természetéből fakadóan, maga is újratemtő, író, akit korlátok közé kényszerít az újratemtendő gondolat és az újságírói műfaj, amelyben a fordítást készíti”¹² (ford.: K. K.). Sajátos jellege olyan készségekkel, képességekkel ruházza fel a fordítót, amelyek révén a sajtófordítás egyszerű szöveg reprodukcióból a kreatív alkotás rangjára emelkedik, és a fordítóból célnyelvi szerző válik. A forrásnyelvi szöveget gyakran tartalmilag és formailag is módosítják, hogy mondanivalója releváns legyen, és olyan fordítás szülessen, amely összhangban van a célnyelvi olvasó háttértudásával. A fordítók leggyakrabban a címet vagy az alcímet módosítják, a szükségtelen információkat törlik, háttér-információkat szűrnak be, a bekezdések sorrendjét változtatják meg, vagy az információkat foglalják össze (Bielsa 2007: 142–3).

3. Kutatási kérdések

E kutatás formai kategóriák (a referenciális kötések és láncok) elemzése alapján világít rá a fordításban keletkező referenciális eltolódások mennyiségi és minőségi tulajdonságaira, a szövegstruktúrájában elfoglalt helyére, valamint arra, hogy az eltolódások okoznak-e módosulást a fordítás hírtartalmában. Az alábbi konkrét kérdésekre keres választ:

- (1) Azonosítható-e **referenciális kohéziós eltolódás** a magyarról angolra fordításban a referencielemek gyakorisága és minősége tekintetében?
- (2) Érvényesül-e az **explicitációs**, illetve az **ismétléskerülési hipotézis**?
- (2a) Növekszik-e a fordításban a referenciális kohézió mértéke új vagy explicitabb referencielemek szerepeltetésével?
- (2b) Áll-e a célnyelvi szövegben névmási behelyettesítés olyan helyen, ahol a forrásszöveg megismétli a referált elemet, vagy annak szinonimáját használja?
- (3) Azonosítható-e **opcionális referenciális kohéziós eltolódás**
- (3a) a speciális diskurzusfunkcióval rendelkező szövegmondatokat (pl. cím, témamondat, első vagy zárómondat) összekötő referencielemek fordításában;
- (3b) az eseménystruktúra valamelyik pontján?
- (4) Módosít-e az opcionális eltolódás a célnyelvi szöveg információ- vagy hírtartalmán?

¹² Az idézet eredeti szövege: „[t]he news translator is, maybe because of the nature of the medium in which she writes, a recreator, a writer, limited by the idea she has to recreate and by the journalistic genre in which her translation has to be done”.

A témában rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján megfogalmazhatók bizonyos feltevések a kérdésekre vonatkozóan. A kohéziós eltolódások egy része fordítási univerzáléknak tekintett jelenségekre vezethető vissza. Az egyik ilyen univerzálé, az explicitációs hipotézis szerint, a fordítók explicitásra való törekvése miatt – a nyelvi kohéziós normáktól és a nyelvek közötti strukturális különbségektől függetlenül – a forrásnyelvi szöveghez képest a célnyelvi szövegben megnövekszik a kohéziós eszközök száma (Baker 1992: 212). Ennek következtében az 1. kérdés tekintetében az angol célnyelvi szövegekben több referencia – és ezáltal az explicitációs hipotézis teljesülése ([2a] kutatási kérdés) – várható. Érdekes módon ugyanakkor Heltai és Juhász (2002: 55) az explicitációs elmélettel kapcsolatban azt találta, hogy az angol–magyar fordítási irányra a kötelező implicitáció (generalizálás) a jellemző: az esetek 70–80%-ában az angol névmásokat nem fordítjuk magyarra. A magyarról angolra fordítás során a nemet is jelző egyes szám harmadik személyű névmásokat viszont automatikusan kitesszük, és így kötelező és automatikus explicitációt végzünk.¹³

Mint a bevezetőben említettem, a referencia (különösen a névmással történő utalás), mint újraemlítés, a szövegalkotás egy meghatározó jelenségének, az ismétlésnek egy formája (Hoey 1991, Szathmári 2008). E minőségében vizsgálni fogjuk szövegbeli működésének egy másik, az ismétlés minőségével kapcsolatos, szintén fordítási univerzálénak tartott aspektusát, mégpedig azt, hogy lexikai ismétlés elkerülése érdekében alkalmaz-e a fordító névmási behelyettesítést (olyan helyen ahol a forrásszövegben az újraemlítés szó szerinti ismétléssel vagy szinonima segítségével történik), és ezáltal okoz-e kohéziós eltolódást. A rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján (pl. Baker 1992, Callow 1974, Shlesinger 1995) ebből a jelenségből fakadóan is várható kohéziós eltolódás a vizsgált szövegekben, tehát várhatóan érvényesül az ismétléskerülési hipotézis ([2b] kutatási kérdés).

A (3a) kutatási kérdésre vonatkozóan (a speciális diskurzusfunkciót hordozó mondatokat összekötő referenciakapcsolat eltolódása) Shlesinger (1995: 212) kutatási eredményei például azt mutatták az angloról héberre történő szinkrontolmácsolásban, hogy a szöveg elején szignifikánsan több az eltolódás, mint a későbbi mondatokban. A vizsgálatunk tárgyát képező sajtóhírek a Shlesinger-féle kutatásban szereplő rögtönzött beszédektől eltérően tudatosan szerkesztett, nem spontán, hanem tervezett, írásos szövegek. Ezért produkciójukat nem befolyásolják a szinkrontolmácsolásra jellemző sajátos tényezők, mint például az időkorlát (a célnyelvi produkció időtartamát a forrásnyelvi produkció határozza meg) vagy a linearitás korlátja (a tolmács lineáris egymásutánban, fokozatosan fér hozzá a szöveghez, és kiinduláskor nem áll rendelkezésére a teljes szöveg); így referenciális eltolódás – amennyiben azonosítható – várhatóan nem korlátozódik túlnyomó többségében a szöveg kezdőmondataira.

4. Módszerek

4.1. A korpusz

A korpusz a *Budapest Analyses* című internetes magazin fordított angol nyelvű, elemző jellegű újságcikkeinek bevezetőiből és ezek magyar, forrásnyelvi változataiból áll. Az újságot elsősorban külföldiek olvassák határon innen és túl. Mint az újság neve is utal rá, az elemzések főként – Magyarországhoz kapcsolódó – politikai, gazdasági, pénzügyi, társadalmi és kulturális eseményekről számolnak be. A korpusz 20 magyar bevezetőt (összefoglalót) és ezek angol nyelvű fordításait tartalmazza, összesen 40 szöveget (6658 szót). A bevezetők véletlenszerűen lettek kiválogatva a 2006 és 2009 közötti periódusban megjelenő írások közül.

A bevezetők jelentős diskurzusfunkciót töltenek be: előrevetítik a fő mondanivalót, és megemlítik a legfontosabb témákat és érveket, amelyeket a cikk kifejti. Tartalmukra és retorikai felépítésükre az elemző, kritikus, érvelő megközelítés a jellemző, ezért az úgynevezett „érvelő hírműfajok” (Gottlieb 2010: 199) csoportjába sorolhatók. Az ilyen típusú műfajokban a fordító jellemzően hű marad az eredeti szöveg tartalmához és formájához.

¹³ A kohéziós eszközök és így a referenciaelemek számának esetleges növekedése a fordításban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szöveget a befogadó kohezívebbnek és ezáltal könnyebben feldolgozhatónak érzékeli, mint a forrásnyelvi szöveget annak eredeti célközönsége. Ennek a kérdéskörnek a vizsgálata azonban kívül esik e tanulmány keretein (erről bővebben lásd Heltai 2005-ös tanulmányát).

4.2. A korpusz elemzésének menete: elemzés-módszertani döntések

A referenciaelemzést Halliday és Hasan (1976) kódolási módszerére, valamint Halliday és Matthiesen (2004) elméletére alapozva végeztem el. Ennek megfelelően az elemzés alapegysége a mondat, mivel a szövegszintű sajátosságok leírása szempontjából a **mondatok közötti kohézió** a lényeges; a kutatások tanúsága szerint a mondathatárokon átívelő kohéziós kötések képesek a különféle szövegeket megkülönböztetni egymástól (Halliday–Hasan 1976: 9). Halliday és Hasan elmélete abból a feltevésekből indul ki, hogy mivel a kohézió nem strukturális reláció, a szöveg elemei/részei nem ugyanolyan módon kötődnek egymáshoz, mint a mondat részei. Ez a fordításelemzésben azért lényeges kérdés, mert előfordul, hogy fordítás során megváltoznak a mondathatárok, és a célnyelven ugyanazt a szöveg(mennyiség)et kevesebb vagy több mondat „mondja el”. Ha tehát a magyar szöveg egy mondatából az angol célnyelvi szövegben két mondat lesz, automatikusan megnőhet a referenciaelemek száma; ennek figyelmen kívül hagyása torzíthatja az eredményeket. Az alábbi, a vizsgált korpuszból származó (5)-ös példa ezt az esetet illusztrálja. A magyar szöveg 4. mondatából (01 kódszámú szöveg) két mondat lett az angol fordításban. A *They* személyes névmás az előző mondatban szereplő pártra, a *Fidesz*re utal vissza, és így plusz kohéziós eszközként jelenik meg az elemzésben, szemben a magyar szövegben ugyanezt a funkciót betöltő igei személyraggal (*állt*), amely csupán mondaton belül utal vissza, így nem tekinthető kohezívnek:

<p>(5) Magyar szöveg (kód: 01M):
A legnagyobb magyarországi ellenzéki párt, a Fidesz felkarolta a székelyföldi autonómia ügyét, és Tőkés László püspök mellé állt, aki 1989 decemberében kulcsszerepet játszott a Ceausescu-rendszer megdöntésében, most pedig az RMDSZ alternatív szervezeteként létrejött Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács (EMNT) élén az autonómiatörekvések fő szószólója.</p> | <p>Angol fordítás (kód: 01A):
Hungary's largest opposition party, Fidesz, has embraced the issue of autonomy for the Székely region. <i>They</i> therefore stand by Reformed Bishop László Tőkés, who played a key role in toppling the Ceausescu regime in December 1989 and currently acts as the principal spokesperson for the autonomy initiative as head of the Transylvanian Hungarian National Council, an NGO formed as an alternative to the DAHR.</p> |
|---|--|

Egy másik lényeges elemzés-módszertani döntés a vizsgálat tárgyát képező referencia típusára vonatkozik. Mint a 2.1 részben láttuk, a referencián belül kétféle utalás létezik: a szövegen kívülre történő utalás (exofora) és a szövegen belüli utalás (endofora). Halliday és Hasan elméletét alapul véve – amely csak az endoforát tekintti a szöveg szempontjából kohezívnek – itt csak a **szövegen belüli utalást** vizsgáljuk.

Problémát vetett fel az elemzésben, hogy esetenként eltért a referenciaelem szófaja az angolban és a magyarban (vagyis ami referencia volt az egyik nyelvben, annak megfelelője olyan szófaji kategóriába tartozott a másik nyelven, amely már nem esik bele Halliday és Hasan referenciakategóriájába; pl. [6]-os példa: hasonlító referencia helyett határozó).

<p>(6) Magyar szöveg (kód: 02M):
Ezúttal a 2004. évi XXII. törvény néven kihirdetett „Lex Szász” vonatkozásában felmerült <i>újabb</i> alkotmányossági kiforgásokat foglaljuk össze.</p> | <p>Angol fordítás (kód: 02A):
We now assess <i>newly</i> emerged constitutional worries with regard to the legislation “Lex Szász”, endorsed as Act XXII of 2004.</p> |
|--|---|

A nyelvek eltérő rendszerbeli sajátosságai miatt ez természetes jelenség (erről bővebben pl. Keszler 1995-ös¹⁴ és Nyomárkay 1999-es,¹⁵ a különféle nyelvek szófaji rendszerezésének problematikájával foglalkozó írásában olvashatunk), mégis az elemzésnek kezelnie kell. Az ilyen esetekben csak az az elem került az elemzésbe, amely a referencia kategóriába esett (*újabb*), más kategóriájú célnyelvi megfelelője nem.

¹⁴ Keszler (1995: 293–4) a mai magyar nyelv szófaji rendszerezése problémáinak tárgyalása során arra a megállapításra jutott, hogy „a különböző nyelvekben nem mindig történhet azonos ismérvek alapján a szófaji felosztás”.

¹⁵ Nyomárkay (1999) a német, a magyar és a horvát nyelv (és általában a szláv nyelvek) grammatikájának elemzése során szól az osztályozási különbségekről.

A megbízhatóság érdekében kettős kódolással történt az adatelemzés. A szerző mellett (tőle függetlenül) egy másik elemző is kódolta a teljes korpuszt,¹⁶ majd a két kódolásból származó eredmények alapján megadtuk az egyes referenciafajtákra vonatkozó megbízhatósági együtthatókat (*Pearson product-moment* korrelációs együtthatók: személyre utaló referencia: 0,91, mutató referencia: 0,94, hasonlító referencia: 0,92). Az együtthatók minden változó esetében a 0,90-es szint feletti értéket mutattak, amely nagymértékű egyezést jelent, így az elemzés megbízhatónak tekinthető.

A forrásszövegek és a fordítások közötti különbségek mértékét *t*-próbák (*SPSS 11-es* statisztikai programcsomag) segítségével adtam meg minden vizsgált változóra. A statisztikai elemzést kvalitatív elemzés egészítette ki, hogy feltárhassam, hogy a referenciális mintázatban bekövetkezett módosulások miként befolyásolják az eseménystruktúrát és a hirtartalmat.

5. Eredmények

5.1. A referenciális kohéziós eltolódások vizsgálata

Az 1. és 2. kutatási kérdés vizsgálatához mind kvantitatív, mind kvalitatív elemzések sorára volt szükség. Kvantitatív módszerekkel a referenciális kohéziós eltolódások mennyiségét vizsgáltam. A két alkörpuszban azonosítható referenciaelemek számát, valamint az egyes referenciafajták egy szövegre jutó átlagos gyakoriságát a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat

A referencia gyakorisága a magyar forrásnyelvi és az angol célnyelvi korpuszban

Korpusz		Személyre utaló referencia	Mutató referencia	Hasonlító referencia	Referencia (Σ)
Magyar	összes	23,00	134,00	13,00	170,0
	átlag/szöveg	1,15	6,65	0,65	8,5
Angol	összes	19,00	133,00	11,00	163,0
	átlag/szöveg	0,95	6,65	0,55	8,1

Érdekes módon az adatok nem támasztják alá azt az **explicitációs hipotézis** alapján előzetesen megfogalmazott várakozást, hogy a célnyelvi szövegben – a fordítók explicitásra való törekvése miatt – megnövekedne a kohéziós eszközök száma. A fordításokban nemhogy nem növekedett a referenciaelemek száma, hanem inkább csökkenő tendenciát mutat minden egyes referenciafajta vonatkozásában (a magyar forrásszöveg összesen 170 referenciaelemet tartalmaz, míg a fordítás csupán 163-at). A két alkörpusz közötti különbség statisztikai tesztelése sem mutatott a magyar és az angol szövegek között a referencia használata terén szignifikáns eltérést (7. táblázat). Több olyan eset is van a korpuszban, amikor a referenciális kohéziós mintázat teljes mértékben megegyezik (pl. a [7]-es példában a dőlttel jelölt mutató referenciák).

7. táblázat

A referenciaváltozók *t*-próbái (szignifikanciaszint: * $p < ,05$)

Magyar forrásnyelvi szöveg – angol célnyelvi szöveg	Egymintás <i>t</i> -próbák eredményei				
	<i>t</i> -érték		Szig.	Átlag	Szórás
Személyre utaló referencia	,525		,606	,20	1,704
Mutató referencia	,000		1,000	,00	2,294
Hasonlító referencia	,809		,428	,10	,553
Referencia	,487		,632	,40	3,676

¹⁶ Köszönöm Ábrányi Henriettának, Kovalik Deák Szilviának, Laszkács Ágnesnek, Mészáros Évának és Seresi Mártának a kettős kódolás elvégzéséhez nyújtott segítséget.

- (7) Egyező referenciális mintázat:
A (M) dokumentum állást foglal „a demokratikus intézkedések aktivizálása mellett *a* (M) tagországokban”, valamint közös erőfeszítésekre szólít fel *a* (M) térségben lévő megoldatlan konfliktusok rendezésére.
 (05M szöveg, 2. mondat)
- The* (M) document shores up „the implementation of democratic measures in *the* (M) member states” as well as sets out directives for settling unresolved conflicts in *the* (M) region.
 (05A szöveg, 2. mondat)

Az adatok szövegenkénti kvalitatív összehasonlítása ugyanakkor mutat bizonyos **eltolódásokat a referenciahasználat jellegében**. Ezek tehát nem a szövegekben előforduló referenciaelemek számában mutatkoznak meg, hanem a referenciahasználat minőségében. Számos olyan szöveget találunk (pl. 02, 05, 10, 12, 14, 17), ahol a referenciaelemek száma közel azonos, de a forrás- és a célnyelvi szövegben azok

- (a) **típusa** eltér (a fordító a referenciaelemet más referencia- vagy egyéb kategóriájú elemmel helyettesítette; [8a] példa), vagy
- (b) **elhelyezkedése** megváltozik (a fordító betold a célnyelvi szövegbe referenciát oda, ahol a forrásszövegben ilyen kohéziós eszköz nem szerepel; vagy kihagy a fordításból egy, a forrásszövegben szereplő referenciaelemet). Ez történhet automatikusan, a nyelvek közötti különbségekből fakadóan, vagy a fordító saját döntése eredményeként is – ez utóbbira az 5.2 részben még részletesen kitérünk (l. [8b] példák).
- (8) (a) **Eltérő kategória:**
Az (M) érdeklődés érthető: ismert készletei alapján Türkmenisztán *a* (M) világ 3–4. legnagyobb földgázkészletével rendelkező országa, amelynek politikája nagymértékben kihat a környező országok, egyben *az* (M) egész világ energiabiztonságára.
 (12M szöveg, 8. mondat)
- (b) **Betoldás:**
 Országát (Sz) vezetve egy személyben töltötte (Sz) be az államelnöki és a miniszterelnöki posztot.
 (12M szöveg, 6. mondat)
- (c) **Kihagyás:**
 Moldova összefüggő regionális politikát igyekszik kialakítani, amely két külpolitikai prioritását szolgálná: *az* (M) uniós integrációt, és *a* (M) szuverenitás erősítését.
 (10M szöveg, 8. mondat)
- Their* (Sz) interest is understandable: in view of its known resources, Turkmenistan is the 3rd-4th largest in *the* (M) world in terms of natural gas reserves and thus its political system to a large degree affects the neighbouring countries, as well as the energy security of *the* (M) whole world.
 (12A szöveg, 8. mondat)
- As *the* (M) leader of *his* (Sz) country, *he* (Sz) simultaneously occupied the presidential and prime ministerial positions.
 (12A szöveg, 6. mondat)
- Moldova is attempting to formulate a comprehensive regional policy, which would serve two foreign policy objectives: Ø EU integration and the reinforcement of Ø sovereignty.
 (10A szöveg, 8. mondat)

Rövidítések:

(Sz) = személyre utaló referencia, (M) = mutató referencia,

aláhúzás = eltolódás, dőlt betűk: referenciaelem (vagy annak megfelelője, pl. igei személyrag)

A referenciális kohéziós láncokat is megvizsgálva, olyan eltolódás is azonosítható a korpuszban, amely egy egész referencialáncot érint. A (9)-es példa illusztrálja ezt az esetet, ahol a *the* határozott névelő az első mondatban megjelenő *Európai Bizottságot* konkretizálja később a szövegben (ez a 3. mondatról láncot alkotó *the* referencia antecedense; a könnyebb átláthatóság érdekében

csupán a láncban részt vevő mondatokat emeltem ki a korpuszból, és a szóban forgó, láncot alkotó – a mutató referencia kategóriájába tartozó – referenciaelemeket jelöltem dőlt betűkkel). A fordítás hetedik mondatában megszakad a lánc: itt már hiányzik az egész „of the Commission” kifejezés (és ez által a *the* határozott névelő), annak ellenére, hogy a magyar szövegben szerepel (*a Bizottság*), és – ahhoz hasonlóan – a fent említett módon az angol fordításba is bele lehetett volna fogalmazni (pl. „*The Commissioner for Finance of the Commission, Joaquin Almunia opined that...*”).

(9) Referenciális kohéziós láncot érintő kihagyás:

1. Az Európai Bizottság újabb megszorító intézkedésekre szólította fel Magyarországot. [...] 3. A Pénzügyminiszeri Tanács (ECOFIN) 2005. november 8-i ülésén a Bizottság javaslatára kimondta, hogy Magyarország továbbra sem tett hatékony lépéseket az államháztartási hiány csökkentésére. 4. A Bizottság jelentése megállapítja, hogy Magyarország jelentősen eltér a 2005-re és 2006-ra vállalt hiánycsökkentési céloktól. 5. Emellett a jelentés kimondja, hogy a jövő évi költségvetési törvényjavaslatban tervezett hiány a GDP 5,2%-a lesz, ám a Bizottság szerint ez sem lesz tartható a bejelentett adócsökkentések miatt. [...] 7. Joaquín Almunia, a Bizottság pénzügyi biztosa szerint a magyar deficit egyértelműen magasabb lesz, mint amit a magyar kormány becsült. (08M szöveg, cím: Költségvetési hiány)	1. The European Commission called on Hungary once again to introduce austerity measures. [...] 3. On the recommendation of the Council of Finance Ministers (ECOFIN), <i>the</i> Commission announced at the November 8th 2005 session that Hungary has failed yet again to implement effective measures to reduce state deficit. 4. The report of <i>the</i> Commission observed that Hungary has fallen well short of the deficit reduction target undertaken for 2005–2006. 5. Moreover, the report states that the fiscal deficit for next year, stipulated in the draft law, will reach 5.2% of the GDP, but in the view of <i>the</i> Commission even this level would not be sustainable in light of the announced tax reductions. [...] 7. The Commissioner for Finance Ø, Joaquín Almunia opined that the Hungarian deficit will be definitely higher than that estimated by the Hungarian government. (08A szöveg, cím: Fiscal deficit)

A szövegenkénti összevetés során vizsgáltuk meg a fordítási univerzáléként számon tartott **ismétléskerülési hipotézis** érvényesülését. A lexikai ismétlés kerülésére (elhagyására) van több példa a korpuszban: például a fent tárgyalt (9)-es példa hetedik mondata, ahol a korábban többször említett *Bizottság* szó célnyelvi megfelelőjét kihagyja a fordító. Vagy az alábbiakban szereplő (10)-es példa, amelyben a *Türkmén Kommunista Párt* kifejezésből a fordító a célnyelvi változatban elhagyja a *Türkmén* szót, és a fordításban csak a *Communist Party* kifejezés szerepel, feltehetően azért, mert a mondat további részében megjelenik a *Turmenistan* szó. Konkrétan a referenciális kohéziós eszközöket megvizsgálva azonban nincs a korpuszban példa arra, hogy a fordításban névmási helyettesítés állna olyan helyen, ahol a forrásnyelvi szövegben szóismétlés vagy szinonima szerepel. Ez összhangban áll Limon (2004) kutatási eredményeivel a szlovén–angol fordításban: ő is számos példát talált arra, hogy a fordító a lexikai kohéziót biztosító eszközt a fordításban elhagyja, és nem helyettesíti grammatikai eszközzel. Ily módon a korpusz – a referenciára vonatkoztatva – nem igazolja az ismétlések kerülésére (jelen esetben a névmási behelyettesítésére) vonatkozó feltevést.

<p>(10) Forrásnyelvi szöveg:
Kezdetben mint a <i>Türkmén Kommunista Párt</i> főtítkára irányította az országot, később a független Türkmenisztán választott, majd 2005-től örökös elnökeként.
(12M szöveg, 4. mondat)</p> | <p>Angol fordítás:
At the beginning he ruled the country from the position of first secretary of the <i>Communist Party</i> and later as elected president and from 2005 as president-for-life of the independent Turkmenistan.
(12A szöveg, 4. mondat)</p> |
|---|---|

Az adatok kvalitatív elemzése során megvizsgáltam, hogy a korpuszban elforduló névmáshasználat mennyire tükrözi magyar és az angol nyelv vonatkozásában rendelkezésre álló fordítási szempontú vizsgálatok eddigi eredményeit. Az adatok összevethetősége érdekében ebben az elemzésben nemcsak a mondatok közötti, kohéziós kötések alkotó névmási utalásokat tekintettem át, hanem az összes ilyen elemet a korpuszban.

Az elemző típusú újságcikkek bevezetőinek angol fordításaiban alacsony számban fordultak elő **személyes névmások** (a teljes korpuszban összesen csupán 19 esetben). Ezek közül csak egynek felelt meg személyes névmás a magyar forrásszövegben (pedig mint a 2.1. részben láttuk, bizonyos esetekben a magyar is kiteszi a névmási alanyt). Ez 5,26%-os arányt jelent, ami összhangban áll Heltai és Juhász (2002) kutatási eredményével, akik 4%-os egyezést találtak irodalmi és szakszövegekből álló korpuszukban. Jenei (2008) ezzel szemben magasabb, 16%-os megfelelést talált irodalmi szövegekből álló korpuszában. A különbség feltehetően azzal magyarázható, hogy a vizsgált újságcikkek stílusukat és szövegépítési sajátosságait tekintve közelebb állnak a szakszövegekhez, továbbá döntően leíró és érvelő típusú szövegek, kevésbé jellemző rájuk az irodalmi szövegek narratív/elbeszélő jellege. Az irodalmi szövegek jellegzetes velejárója a történet/cselekmény elbeszélése során a szereplő(k) említése és gyakori – tipikusan névmási utalással történő – újraemlítése.

A vonatkozó korábbi fordításelemzések (Heltai–Juhász 2002, Jenei 2008) arról tanúskodnak, hogy az angol személyes névmások a magyarban a következőképpen jelennek meg: igei személyragban, ellipszissel vagy \emptyset -val, főnévi birtokos jelben, személyes névmással, vagy a személyes referencia helyett határozott névelő áll. Ezek közül a jelen korpuszban háromféle megfeleltetés fordult elő: az igei személyragban történő szerepeltetés (68,42%), az elhagyás, vagyis \emptyset (26,32%) és a személyes névmással történő megfeleltetés (5,26%). Ez a korpusz is alátámasztja azt a megállapítást, hogy az *it* személyes névmásnak nincs magyar megfelelője (vagyis a leggyakoribb megfelelője a zéró; Heltai–Juhász 2002). Korpuszom azonban nem igazolta Heltai és Juhász (2002) azon állítását, miszerint jelentős számú esetben a magyar mutató névmásnak személyes névmás felel meg az angolban.

A **mutató névmások** közül az angol *this* és *that* megfeleltetésére vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok. Heltai és Juhász (2002) szerint az angol *this* névmás kataforikus használata a magyarban ritkább, gyakran melléknév helyettesíti (pl. a *következő*). Ezt az itt vizsgált adatok is alátámasztják: a korpuszban egyetlen esetben sem szerepelt a *this* (*ez*) kataforikus utalásként, mindig a szöveg korábbi elemére utalt vissza (mindkét alkörpuszban). Hasonlóan ritka a magyarban a *that* (*az*) névmás anaforikus használata. Heltai és Juhász korpuszában gyakran az *ez* névmás helyettesíti. Erre a jelenségre a jelen korpuszban nem állt rendelkezésre adat.

5.2. Az opcionális eltolódások vizsgálatának eredményei

Az opcionális eltolódások jellegének és szövegstruktúrában elfoglalt helyének vizsgálata (3. és 4. kutatási kérdés) azért különösen érdekes, mert ezeket nem a nyelvi rendszerek eltérései váltják ki, hanem a fordító döntésén múlnak. A korpuszban kevés (összesen 10) ilyen eltolódás azonosítható (8. táblázat). Ennek oka feltehetően a vizsgált műfaj (az elemző típusú újságcikk) korábbiakban említett (2.3.1. rész) sajátosságaira vezethető vissza: mint a reissi (2000) tipológia szerint döntően leíró jellegű, tartalomközpontú szöveggel, a fordító olyan módszerekkel dolgozik, amelyek segítik megőrizni a célnyelven a forrásnyelvi szöveg tartalmát. Ezért feltételezhető, hogy tartózkodik attól, hogy a forrásszöveg formai jegyeitől túlzottan eltávolodjon.

8. táblázat
Opcionális eltolódások a korpuszban

Kód	Mondat száma	Magyar szöveg	Angol célnyelvi szöveg	Diskurzus-funkciót betöltő mondat	Esemény-struktúra-komponens
01	1.	∅	<i>that</i> (M) (... <i>that country</i> ...)	1. mondat (bevezető)	szereplők, helyszín
01	2.	∅	<i>This</i> (M) (<i>This region</i> ...)	2. mondat (bevezető)	helyszín
01	2.	∅	<i>There</i> (M) (... <i>live there</i> ...)	2. mondat (bevezető)	helyszín
01	2.	<i>kompakt tömbben</i> (∅REF) (... <i>él kompakt tömbben</i> ...)	<i>the densest</i> (H) (... <i>the densest population</i> ...)	2. mondat (bevezető)	szereplők
02	3.	<i>Ennek</i> (M) (<i>Ennek eredményeként</i> ...)	∅	–	cselekmény
04	6.	<i>Újabb</i> (H) (<i>Újabb fejleményként</i> ...)	<i>In a recent development</i> ,... (∅REF)	–	cselekmény
12	8.	<i>Az érdeklődés</i> ∅...	<i>Their</i> (Sz) (<i>Their interest</i> ...)	utolsó mondat (zárás)	kommentár
13	3.	<i>Ennek</i> (M) (<i>Ennek értelmében</i> ...)	<i>the</i> (M) (<i>In terms of the agreement</i> ...)	–	cselekmény
17	3.	∅	<i>second</i> (H) (... <i>came second</i> ...)	–	cselekmény
18	7.	<i>Ennek</i> (M) (<i>Ennek megfelelően</i> ...)	<i>Therefore</i> (∅REF)	utolsó mondat (zárás)	kommentár

Rövidítések: ∅REF = nem referencia, Sz = személyre utaló referencia, M = mutató referencia, H = hasonlító referencia

Az opcionális eltolódásokat alaposabban megvizsgálva a korpuszban az látszik, hogy

- (1) ezek tovább konkretizálják, pontosítják az utalást és a szöveget, így explicitálnak (pl. *This region*, *Their interest*, *In terms of the agreement*, *came second*);
- (2) az összesen 10 előfordulásból hat esetben jelentős diskurzusfunkciót betöltő mondatban fordulnak elő (a szöveg bevezetőjében – az 1. vagy a 2. mondatban – vagy a záró mondatában);
- (3) az eseménystruktúra komponensei közül leginkább (4 esetben) a cselekmény komponensben szerepeltek, de előfordultak a helyszín bemutatásánál (3 esetben), a kommentár megfogalmazásában (2 esetben), valamint a szereplők leírásában (1 esetben). A tulajdonítás, az utóesemény és a háttér komponenseiben opcionális eltolódás nem volt azonosítható. A korpuszban található opcionális eltolódásokat a 8. táblázat foglalja össze. A (8)-as példa illusztrálja a fent említett eseteket:

<p>(8) Magyar szöveg (kód: 01M) Cím: A romániai magyarok autonómiája</p> <p>1. mondat: Az 1,7 milliányi romániai magyart képviselő politikai szervezetből, a Romániai Magyar Demokrata Szövetségből (RMDSZ) kiszorult csoport 2003 őszén meghirdetett egy nemzeti kisebbségi autonómiaprogramot, mely magában foglalja a Székelyföld területi autonómiáját is.</p> <p>2. mondat: Az erdélyi Székelyföldön, vagyis Hargita, Kovászna és Maros megyében él <i>kompakt tömbben</i> a romániai magyarságnak szinte a fele, mintegy 800.000 magyar.</p>	<p>Angol fordítás (kód: 01A) Cím: Autonomy for Hungarians in Romania</p> <p>1. mondat: Squeezed out of the Democratic Alliance of Hungarians in Romania (DAHR), which represents the 1.7 million ethnic Hungarians in <i>that</i> country, a splinter group announced a programme for national minority autonomy in the autumn of 2003, which includes autonomy for the Hungarian Székely region of Transylvania.</p> <p>2. mondat: <i>This</i> region, comprising Hargita (Harghita), Kovászna (Covasna) and Maros (Mureş) counties in northern Romania, has <i>the densest</i> population of Hungarians in the country; indeed, nearly half of the Hungarians in Romania live <i>there</i>, or almost 800,000 people.</p>
--	---

A (8)-as példa a 01 kódszámú szöveg első két mondatában olyan eltolódásokat mutat (dőlt betűkkel), amelyeket nem a két nyelv rendszerbeli különbségei indukálnak. A hírszöveg eseménystruktúrájában e két mondatban a szereplők és a helyszín (vagyis a szöveg értelmezéséhez elengedhetetlen háttér-információk) bemutatása történik meg. Az angol fordítás első mondatába bekerült *that* mutatószó a címben említett *Romania* szóra utal vissza. Ilyen utalás nem szerepel a forrásszöveg első mondatában. A második mondatban szereplő *This* és *there* mutatószók által végrehajtott utalások szintén olyan kötések, amelyek a forrásszövegben nincsenek jelen. A betoldásokon túl, a második mondat mutat példát olyan esetre is (az „él *kompakt tömbben*” – „has *the densest* population” átfogalmazással), amikor a forrásnyelv gondolatát a fordító más szavakkal/gondolattal fejezi ki, és így keletkezik eltolódás (a célnyelvi szövegben referencia szerepel ott, ahol a forrásszövegben nem). Ilyen, az eredetitől egészen eltérő megoldásra Jenei (2008: 33) is talált példát irodalmi szövegeket tartalmazó korpuszában angol–magyar fordítási irányban (pl. *I don't like him* vs. *A szeme sem áll jól*).

Azáltal, hogy az opcionális, explicitáló/kifejtő eltolódások az eseménystruktúra azon komponenseiben szerepelnek, amelyek a hírszöveg kulcselemeit fogalmazzák meg (helyszín, szereplők, cselekmény, kommentár, vagyis: hol, kivel, mi történt, és erről mi az újságíró véleménye), hozzájárulnak a hírtartalom pontosabb közvetítéséhez, ez pedig segítheti a szöveg feldolgozását. Tartalomközpontú szövegek és az „érvelő hírműfajok” (Gottlieb 2010: 199) fordításakor ez különösen fontos, ily módon feltételezhető, hogy az opcionális eltolódások olyan tartalomeltolódást is eredményeznek, amelyek a hírtartalom hű közvetítését szolgálják. Ennek bizonyításához azonban további – az olvasói megítélésre is kiterjedő – vizsgálatokra van szükség.

Az továbbá, hogy az opcionális eltolódások jelentős része a szöveg elején található (pl. ebben a szövegben a többi mondatban már nem is szerepelt opcionális eltolódás, csupán kötelező) összhangban áll Shlesinger (1995: 212) kutatási eredményeivel, aki az angolról héberre történő szinkrontolmácsolásban azt találta, hogy a szöveg elején szignifikánsan több az eltolódás, mint a későbbi mondatokban. Bár ugyanez a vizsgált korpuszom összes eltolódástípusáról nem mondható el, az opcionális eltolódások esetében található rá példa.

6. Összegzés

Az eredmények alapján a következő állítások fogalmazhatók meg:

- (1) Bár a hírszövegek magyarról angolra fordításában azonosíthatók referenciális kohéziós eltolódások, a forrásszövegek és a fordítások közötti különbség a referenciaelemek gyakorisága tekintetében statisztikailag nem szignifikáns.
- (2) Eltolódások a referenciaelemek minőségében is keletkeznek, mégpedig oly módon, hogy a forrás- és a célnyelvben a referencia típusa vagy előfordulási helye megváltozik.
- (3) A vizsgált fordítási univerzálékkal kapcsolatban az adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a hírszövegek fordításában
 - (a) a referenciális kohézió mértéke összességében nem növekszik; az eseménystruktúra kulcskomponenseiben azonban új (a forrásszövegben nem szerepelő) vagy explicitebb (a forrásnyelvi megfelelőnél több információt hordozó) referenciaelemek szerepeltetése révén megnövekszik a célnyelvi szöveg explicitése – az explicitációs hipotézis tehát bizonyos eseménystruktúra-komponensekben érvényesül;
 - (b) névmási behelyettesítés nem áll olyan helyen, ahol a forrásszöveg megismétli a referált elemet vagy annak szinonimáját használja – vagyis az ismétléskerülési hipotézis a referenciahasználatra vonatkoztatva a korpuszban nem érvényesül.
- (4) Azonosíthatók opcionális referenciális kohéziós eltolódások
 - (a) speciális diskurzusfunkcióval rendelkező szövegmondatok fordításában; valamint
 - (b) az eseménystruktúra – a hírtartalom kifejtése szempontjából – kulcsfontosságú komponenseiben.
- (5) Az opcionális eltolódások okoznak a célnyelvi szöveg információ- vagy hírtartalmában olyan módosulásokat, amelyek – e tartalomközpontú szövegek esetében – a hírtartalom hű (kifejtettebb, tehát explicitebb) közvetítését szolgálják.
- (6) A fentiek tovább erősítik annak a már korábban is megfogalmazott állításnak a hitelességét (Heltai–Juhász 2002, Klaudy 2003, Toury 1980), hogy bár a fordítás során a referencia célnyelvi átültetése grammatikai átváltási művelet, és mint ilyen többnyire kötelező és automatikus, vizsgálata mégis indokolt. A nyelvek rendszerbeli és nyelvhasználati különbségeiből, valamint a fordítás jellegéből fakadóan a fordító döntését számos (pl. szövegalkotási – szövegszerkezeti, retorikai –, pragmatikai, szociolingvisztikai) tényező befolyásolja a megfelelő célnyelvi változat kiválasztásakor.

Ez a vizsgálat a fordító döntését szövegalkotási szempontból (tudatosan vagy intuitív módon) befolyásoló jelenségek leírására vállalkozott. Az eredmények a szöveg- és a fordítástudományon belül elsősorban a kohézió kutatás, a műfajkutatás és a diskurzusorientált fordításkutatás ismeretanyagához járulnak hozzá. A referenciaelemzés rávilágított, hogy a fordítás során keletkező kohéziós eltolódásjelenségek megértéséhez nem elegendő csupán azok mennyiségi vizsgálata, hanem szükség van az eltolódások minőségének és a szövegstruktúrában, a retorikai szerkezetben elfoglalt helyének is az elemzésére. A műfajkutatás elméleti alapú modelljei – ez esetben Bell (1991) eseménystruktúra-modellje – lehetőséget teremtenek a forrás- és a célnyelvi retorikai szerkezet kontrasztív leírására és ezáltal a szövegjelentés, az információtartalom és nyelvi megformálás összefüggéseinek az azonosítására. A műfaji/retorikai szerkezet (pl. eseménystruktúra) és a szövegszerkezet (pl. kohézió) együttes vizsgálata lehetővé teszi, hogy a célnyelvi megformálás sajátosságait a kommunikatív cél és funkció, a retorikai cselekedet, valamint a kontextus függvényében láthassuk. Ez a megközelítés új lehetőségeket teremt a diskurzusorientált fordításkutatás számára: olyan eredmények birtokába juttat, amelyek nemcsak a fordítás és a fordítási folyamat alaposabb megértéséhez segítenek hozzá, hanem – a műfaji tulajdonságok és a szövegalkotási sajátosságok kapcsolódási pontjainak feltárása és tudatosítása révén – felhasználhatók a gyakorlatban és a fordítóképzésben is.

SZAKIRODALOM

- Baker, Mona 1992. *In other words*. Routledge, London.
- Baker, Mona 1993. Corpus linguistics and translation studies. Implications and applications. In: Mona Baker – Gill FrancisElena – Rognini-Bonelli (eds.): *Text and technology*. John Benjamins, Philadelphia, Amsterdam, 233–43.
- Bell, Allan 1991. *The language of news media*. Blackwell, Oxford, UK.
- Bell, Allan 1998. The discourse structure of news stories. In: Allan Bell – Peter Garrett (eds.): *Approaches to media discourse*. Blackwell, Oxford, UK, 64–104.
- Bakker, Matthijs – Koster, Cees – van Leuven-Zwart, Kitty 1998. Shifts of translation. In: Mona Baker (ed.): *Routledge encyclopedia of translation studies*. Routledge, London–New York, 226–31.
- Beaugrande Robert de – Wolfgang, Dressler U. 1981. *Introduction to text linguistics*. Longman, London.
- Bielsa, Esperança 2007. Translation in global news agencies. *Target* 19: 135–55.
- Blum-Kulka, Shoshana 1986. Shifts of cohesion and coherence in translation. In: Juliane House – Shoshana Blum-Kulka (eds.): *Interlingual and intercultural communication: Discourse and cognition in translation and second language acquisition studies*. Gunter Narr, Tübingen, 17–35.
- Callow, Kathleen 1974. *Discourse considerations in translating the word of God*. Zondervan, Michigan.
- Enkvist, Nils Erik 1990. Seven problems in the study of coherence and interpretability. In: Ulla Connor – Ann M. Johns (eds.): *Coherence in writing: Research and pedagogical perspectives*. TESOL, Washington DC, 9–28.
- É. Kiss Katalin 1993. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–179.
- Gottlieb, Henrik 2010. Multilingual translation vs. English-fits-all in South African media. *Across Languages and Cultures* 11: 189–216.
- Harsányi Ildikó 2008. Metaforarendszerek fordítása – sajtószövegek elemzése kognitív megközelítésből. *Fordítástudomány* 10: 42–60.
- Harsányi Ildikó 2010. A metafora mint az alternatív konceptualizáció eszköze a fordításban. *Fordítástudomány* 12: 5–23.
- Halliday, Michael A. K. – Hasan, Ruqiyi 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- Halliday, Michael A. K. 1985. *Introduction to functional grammar*. Edward Arnold, London.
- Halliday, Michael A. K. – Matthiessen, Christian M.I.M. 2004. *An introduction to functional grammar*. Arnold, London.
- Heltai Pál – Juhász Gabriella 2002. A névmások fordításának kérdései angol–magyar és magyar–angol fordításokban. *Fordítástudomány* 4: 46–62.
- Heltai Pál 2003. Az explicitáció egyes kérdései angol–magyar szakfordításban. In: Feketéné Sylve Magdolna (szerk.): *Porta Lingua: Szaknyelvoktatásunk az EU kapujában*. Debrecen, DE ATC, 173–98.
- Heltai Pál 2005. Explicitation, redundancy, ellipsis and translation. In: Károly Krisztina – Főris Ágota (szerk.): *New trends in translation studies*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 45–74.
- Hoey, Michael 1991. *Patterns of lexis in text*. Oxford University Press, Oxford.
- Holland, Robert 2006. Language(s) in the global news: Translation, audience design and discourse (mis)interpretation. *Target* 18: 229–59.
- Jenei Gabriella 2008. *The contribution of reference and co-reference to cohesion*. VDM Verlag, Saarbrücken.
- Károly Krisztina 2007. *Szövegatan és fordítás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Krisztina 2010. Shifts in repetition vs. shifts in text meaning: A study of the textual role of lexical repetition in non-literary translation. *Target* 22: 40–70.
- Károly Krisztina – Árvay Anett – Edwards Melinda – Fekete Hajnal – Kolláth Katalin – Tankó Gyula 2000. A szövegkohézió mérése vizsgafordítások értékelésében. *Fordítástudomány* 2: 36–62.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Magyar Nyelvőr* 119: 293–308.
- Klaudy Kinga 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések* 123. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klaudy Kinga 2003. *Languages in translation. Lectures on the theory, teaching and practice of translation*. Scholastica, Budapest.
- Klaudy Kinga 2006. Szövegszintű műveletek a fordításban. In: Galgóczy László – Vass László (szerk.): *A mondat kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. JGYTF Kiadó, Szeged, 204–11.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az ő névmásról. *Magyar Nyelvőr* 119: 285–93.
- Lautamatti, Liisa 1987. Observations on the development of the topic in simplified discourse. In: Ulla Connor – Robert B. Kaplan (eds.): *Writing across languages: Analysis of L2 text*. Addison-Wesley, Reading, MA, 87–114.
- Laviosa-Braithwaite, Sara 1998. Universals of translation. In: Mona Baker (ed.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Routledge, London–New York, 288–94.
- Lee, Chang-soo 2006. Differences in news translation between broadcasting and newspapers: A case study of Korean-English translation. *Meta* 51: 317–27.

- Limon, David 2004. Translating news genres between Slovene and English: An analytical framework. *Across Languages and Cultures* 5: 43–65.
- Makkos Anikó 2010. Szöveggrammatikai eszközök fordítása és alkalmazása nyelvvizsgálók fordításaiban. *Fordítástudomány* 12: 96–121.
- Mason, Ian–Șerban, Adriana 2003. Deixis as an interactive feature in literary translation from Romanian into English. *Target* 15: 269–94.
- Nord, Christiane 1995. Text-functions in translation: Titles and headings as a case in point. *Target* 7: 261–84.
- Nyomárkay István 1999. A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok. *Magyar Nyelvőr* 123: 59–78.
- Paksy Eszter 2008. Metaszöveg és ethosz a fordításban. *Fordítástudomány* 10: 47–60.
- Paksy Eszter 2005. Szerző és olvasó viszonya a fordított szövegben. *Fordítástudomány* 7: 60–9.
- Pásztor Kicsi Mária 2007. Vajdasági magyar médiaszövegek mondatszerkesztésének összehasonlító kvantitatív elemzése. *Hungarológiai Közlemények* 2: 71–85.
- Papegaaïj, Bart–Schubert, Klaus 1988. *Text coherence in translation*. Foris Publications, Dordrecht–Holland/ Providence RI, USA.
- Petőfi S. János–Vass László 1992. A szövegösszefüggőség nyelvi hordozói Halliday és Hasan szerint. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan, 5, Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok*. JGYTF Kiadó, Szeged, 260–70.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI: 261–77.
- Reiss, Katharina 2000. *Translation criticism – The potentials and limitations*. St. Jerome, Manchester.
- Sanford, Anthony J.–Garrod, Simon C. 1981. *Understanding written language: Explorations of comprehension beyond the sentence*. John Wiley and Sons, Chichester, England.
- Schneider, Melanie–Connor, Ulla 1990. Analyzing topical structure in ESL essay: Not all topics are equal. *Studies in Second Language Acquisition* 12: 411–27.
- Shlesinger, Miriam 1995. Shifts in cohesion in simultaneous interpreting. *The Translator* 1: 193–214.
- Sidiropoulou, Maria 1995a. Headlining in translation: English vs. Greek press. *Target* 7: 285–304.
- Sidiropoulou, Maria 1995b. Causal shifts in news reporting: English vs. Greek press. *Perspectives: Studies in Translatology* 3: 83–92.
- Sidiropoulou, Maria 1998. Quantities in translation: English vs. Greek press. *Target* 10: 319–33.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus megoszlásról. *Magyar Nyelv* XCVI: 282–96.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Toury, Gideon 1980. *In search of a theory of translation*. The Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Aviv University, Tel Aviv.
- Toury, Gideon 1986. Monitoring discourse transfer: a test-case for a developmental model of translation. In: Juliana House–Shoshana Blum-Kulka (eds.): *Interlingual and intercultural communication. Discourse and cognition in translation and second language acquisition studies*. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 79–95.
- Valdeón, Roberto A. 2005. The „translated” Spanish service of the BBC. *Across Languages and Cultures* 6: 195–220.
- Valdeón, Roberto A. 2009. Euronews in translation: Constructing a European perspective of/for the world. *Forum* 7: 123–53.
- Vinay, Jean Paul–Darbelnet, Jean 1995. *Comparative stylistics of French and English. A methodology for translation*. John Benjamins, Amsterdam. Fordította: J. C. Sager és M. J. Hamel.

Károly Krisztina

egyetemi docens
ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet

SUMMARY

Károly, Krisztina

**Referential cohesion and translation universals:
shifts of reference in Hungarian–English news translations**

It is an important issue in media translation how faithful the translation should be to the source language text. Within the general area of news translation, a number of researchers have studied the strategies involved in translating news items, yet we know little about how they relate to the specific text production norms accompanying the process of translation. This paper investigates target language correspondents of reference, a crucial factor of text interpretation, with respect to the language pair Hungarian and English. We intend to explore the role of systemic differences between languages vs. individual features of the kind of translation (news translation) and of the genre investigated (news text) in the referential shifts. The results show that, although shifts of referential cohesion can be identified in translations of news items, the differences between source texts and their the translations are statistically not significant. Rather, there are shifts in the quality of referential items, in a way that in the target language text either the type or the place of reference is changed. With respect to translation universals, the data suggest that, in the translations of news texts, the explicitation hypothesis can be justified in individual components of the event structure, but the repetition avoidance hypothesis does not apply. It is worth noting that optional referential shifts can be identified in the translation of sentences having a special discourse function and of key components of the event structure, serving a more explicit transmission of the news content. All this supports the claim that, although the rendering of reference in the target language is a grammatical operation, and as such it is mostly compulsory and automatic, its study is justified since it depends on characteristics of the linguistic system and the actual genre.

Keywords: news translation, news texts, event structure, cohesion, reference, shifts

A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban¹

1. Bevezetés

Az aspektus, vagyis az a szemléletmód, amely lehetővé teszi az események különböző diskurzusbeli ábrázolásait, az utóbbi időben a hazai nyelvészeti szakirodalomban is kitüntetett figyelmet kapott (l. Wacha 1989, Pátrovics 2004, Kiefer 2006, Péter 2008 stb.). A jelenség tárgyalását azonban nagymértékben megnehezíti, hogy az aspektualitás nem köthető kizárólagosan egyetlen hagyományosan elkülönítve kezelt nyelvi szinthez sem, mivel az ige szemantikai tartalma, valamint az adott konstrukció, amelyben az ige megjelenik, egyaránt befolyásolhatja az adott esemény szemléletét. Dolgozatomban az aspektust funkcionális nyelvészeti kiindulópontból vizsgálom, amelyben az aspektuális tartalmakat konstruálás során létrejövő, az ige szemantikai struktúrájából kiinduló szemléletmódokként kezelem. A tanulmány nem vállalkozhat a magyar aspektusrendszer minden sajátosságának részletes tárgyalására, célja csupán a szemléletmódok dinamikus szerveződése mögött meghúzódó alapvető működési elvek bemutatása, illetve a konstruálás módjának más nyelvekben található megoldásaival való összevetése a progresszív jelentéstartalom vizsgálatán keresztül.

¹ A tanulmány a 7. Félúton konferencián 2011. október 7-én elhangzott előadásom alapján készült. Különös hálával tartozom Kugler Nórának a nélkülözhetetlen szakmai és emberi támogatásáért, valamint köszönöm Tolcsvai Nagy Gábornak, Ladányi Máriának, Laczkó Krisztinának és Tátrai Szilárdnak a kézirat anyagához fűzött segítő megjegyzéseiket.

2. Az aspektuális ábrázolásmódok létrehozásának különböző eljárásai

Az eseményeket alapvetően kétféle módon képes az emberi elme konceptualizálni: egészelegesen vagy folyamatokban. Az egészelegesség és a folyamatosság szembenállása valószínűleg olyan elemi megismerő mechanizmusokból táplálkozik, mint a Gestalt-pszichológiából jól ismert előtér és háttér, illetve alak és alap viszonyok működése a megértésben (vö. Sternberg–Sternberg 2011: 113–6), valamint analógiát mutat az entitások szilárd tárgyként, illetve folyadékként való kategorizációjával is (vö. Huumo 2009). Az egészelegesen megjelenített események jól körülhatárolhatók, zárt határokkal rendelkeznek, tipikusan az eseményséma egészét lefedik (pl. *megírja a levelet*), szemben a folyamatos ábrázolásmóddal, amely nem hívja elő az események természetes végpontjait (pl. *ír*), így képes olyan általános állapotok megragadására is, mint például a *létezik*, amelynek az eseményszerkezete nem profilál belső változást. Mivel az események egészeleges ábrázolására a zártság jellemző, a feldolgozás szempontjából ezek az események elsősorban a diszkrét határokkal rendelkező alakokkal vagy figurával rokoníthatók, míg a folyamatok ábrázolása a sokkal homogénebb szerkezetű alapra hasonlít, és ez a különbség az aspektuális ábrázolásmódok prototipikus szövegbeli viselkedésére is kihat (Wallace 1982). Az egészeleges ábrázolásmód ugyanis zártsága miatt sokkal alkalmasabb az elbeszélések gerincét képező történet előremozdítására, mint a folyamatos szemléletmód, mivel az események egészeleges reprezentálása képes az utánuk bekövetkező szituációra is sematikusn utalni, és ez az egymásutánosság értelmezésének kedvez (pl.: *Megreggeliztem, és elindultam az egyetemre*). A folyamatos szemléletmód ugyanakkor az események közötti szimultaneitás kifejezésére alkalmas, így elsősorban a narratív szekvencián kívüli háttér-információk jelölését szolgálja (pl.: *Ma reggel fél 7-kor keltem, a lakásban nagyon hideg volt*) (Hopper 1982).²

Bár a folyamatosság és az egészelegesség alapszembenállása univerzálisnak tekinthető, az aspektuális szemléletmódok létrehozására különböző konstruálási eljárásokat találhatunk az egyes nyelvekben. A tipológiai munkák tanúsága szerint (Dahl 1985, Bybee–Perkins–Pagliuca 1994) gyakori jelenség a különböző nyelvekben, hogy a szemléletmódok egyikét egy grammatikai és szemantikai szempontból jelöltenőbb alak fejezi ki, és ehhez alakhoz, ha bizonyos inflexiók vagy derivációs morféma kapcsolódik, illetve ha meghatározott perifrastikus kifejezésekben vagy grammatikai struktúrákban fordul elő, akkor az esemény szemlélete megváltozik (vö. Bybee 1985, Janda 2007). Az egyik eljárás mód szerint a nyelv alapigéi sematikusn az eseményséma egészét kódolják, amelyből egy viszonylag homogén belső eseményfázis kidolgozásával és ezáltal a figyelem előterébe helyezésével lehet az eseményt folyamatában ábrázolni. Erre a típusra példa lehet az angol, ahol prototipikusan a folyamatos szemléletű szerkezet a szembenállás jelöltebb tagja, és ezzel párhuzamosan a szemantikailag kidolgozottabb forma is.

- (1) *I wrote a short story.* ('Írtam/megírtam egy novellát.')
- (2) *I was writing a short story.* ('Épp egy novellát írtam.')

A fenti példákban a *write* 'ír' lexikailag az eseményséma egészét jelöli, ezt az bizonyítja, hogy különösebb változtatás nélkül képes múlt időben a novellairás összes fázisát magába foglalni, a folyamat kezdetétől az írás elkészültéig (1). A (2) példában azonban egy sajátos grammatikai struktúra, az angol progresszív (a *be* segédige megfelelő alakjának és az ige *-ing* szuffixumos formájának együttes megjelenése) lehetővé teszi, hogy az ábrázolt esemény közbülső fázisa, azaz magának az írásnak a folyamata kerüljön a figyelem előterébe, miközben a folyamat kezdete és vége háttérbe szorul. Az alapige alapvetően egészeleges szemléletét mutatja az is, hogy jelen időben az alapalak önmagában nem képes a megnyilatkozást kizárólag a beszédesemény idejéhez kötni, mivel kognitív szempontból egy hosszabb ideig tartó cselekvést nehezen lehet egyszerre egészelegesen, befejezett és folyamatban lévő eseményként ábrázolni, így jelen időben a megnyilatkozás egy jóval általánosabb

² A szöveg értelmezése ugyanakkor nem csak az események aspektuális ábrázolásán múlik. A külső idő, a modalitás, illetve a világról szerzett kontextuális tudás is fontos szerepet játszik az adott szövegben megjelenő események közötti viszonyok, valamint a megnyilatkozás beszédeseményhez való kapcsolatának megfelelő feldolgozásában (vö. Boogaart–Janssen 2007).

habituális (szokásra utaló) értelmezést kap (vö. *I write short stories* 'Novellákat írok'³) (vö. Comrie 1976: 24–40).

Egy másik lehetséges és ugyancsak elterjedt módszer viszont éppen fordítva működik, mint az előbb vázolt rendszer, mivel az alapige sematikusán nem az egész eseménysémát kódolja, hanem tipikusan a cselekvésre jellemző folyamatsort jelöli. Ezekben a nyelvekben, amelyekre jó példa a magyar is, az eseményeket csak úgy lehet egészelesen ábrázolni, ha valamilyen természetes határponthoz – amely általában végpont, de lehet egy állapot beállta is – a figyelem előterébe helyezzük (4).

(3) *Pali írta a levelet.*⁴

(4) *Pali megírta a levelet.*

A (4) mondatban azáltal, hogy kidolgozzuk az esemény befejezésének, a levél elkészültének a jelentésmozzanatát, az esemény szemlélete egészelegessé válik, így a szerkezet egy szemantikailag kevésbé kidolgozott folyamatos alakkal áll szemben (3), amely elsősorban az írás folyamatára jellemző mozdulatsort helyezi a figyelem előterébe. Mivel a folyamatos alak ennél a típusnál rendkívül általános jelentést fejez ki, ezért ezt a szemléletmódot imperfektívnek szokás nevezni, szemben a szemantikailag jóval specifikusabb (angolban látott) progresszív jelentéstartalommal, amely az állapotokkal és a habituális ábrázolásmóddal csak nehezen egyeztethető össze (Comrie 1976: 32–40).

A két módszer között a kidolgozás eltérő irányát példázza továbbá az is, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben az esemény perfektív, azaz egészeleges ábrázolása az esemény határoltságának kiemelésével érhető el, ott az aspektusjelölők jellemzően lativusi irányjelölőkből grammatikalizálódtak, és derivációs elemekre hasonlítanak, szemben a progresszív szemlélettel, amelyet főleg statikus jelentésű határozószókból vagy igékből kialakult inflexiók morféimák, illetve grammatikai struktúrák fejeznek ki (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 55). Érdekes azt is megfigyelni, hogy a magyarban, ahol az egészeleges ábrázolásmód, vagyis a perfektív alak a jelöltebb és szemantikailag kidolgozottabb forma, ez az alak jelen időben elsősorban jövőbeli eseményre vonatkozik (*Megírom a levelet*), míg az angol nem progresszív alaknál a habituális olvasat a legtermészetesebb (vö. *I write short stories*).

A két tárgyalt módszer természetesen nem meríti ki az összes fellelhető kidolgozási módot, valamint ezek nem szabályoknak, hanem elsősorban tendenciáknak tekinthetők, amelyek a kifejezett jelentések szempontjából is számos hasonlóságot mutatnak. A *Levelet írok* imperfektív szemléletű egyszeri eseményt megjelenítő magyar mondat például nagyjából lefedi a megfelelő angol progresszív mondat által kifejezett jelentéstartalmakat (vö. *I am writing a letter*). A jelöltségbeli különbségek nem hatnak ki az egészelegesség és a folyamatosság általános diskurzuspragmatikai funkciójára, ugyanakkor fontos látni, hogy az egyes nyelvekben az aspektuális tartalmak és az ezeket kifejező nyelvi formák összefüggése szempontjából korántsem elhanyagolható, hogy a kidolgozottságbeli különbség van a szemléletmódok között, melyik az alapvető aspektuális opozíció szemantikailag sematikusabb, illetve specifikusabb tagja.

3. A magyar nyelv aspektuális sajátosságai

A magyarban az alapigék többsége imperfektív szemléletű, azaz a cselekvés vagy a történes egy általános jellemzőjét helyezi a figyelem előterébe, így ha az eseményszerkezetükből kidolgozunk és ezáltal a figyelem előterébe helyezzük egy természetes határpontot, akkor az esemény szemlélete egészelegessé, perfektívvé válik. A nehézséget csupán az jelenti, hogy nagymértékben függ az igétől, illetve az általa jelölt cselekvéstől, hogy milyen természetes határpontot vagy határpontokat vagyunk képesek az adott cselekvéshez rendelni. Az *ír* példájára visszatérve, a *megír* mellett a *kiír*, *beír*, *felír*, *leír* stb. ugyanannak a folyamatnak, valamint a folyamat befejezésének más és más dimenzióját dolgozzák ki, de találunk példát olyan igékre is, amelyek olyan rendkívül általános álla-

³ Érdemes megfigyelni, hogy a habituális értelmezéssel párhuzamosan a megnyilatkozás már nem egy egyszeri eseményre vonatkozik, hanem magában hordozza az esemény megismétlődésének lehetőségét is.

⁴ Semleges hangsúlyozású mondatként, például a *Mit csinált tegnap Pali ebéd után?* kérdésre válaszolva.

potokat jelölnek, mint például a *létezik*, amelynek a jelentésszerkezetéből nem tudunk természetes határpontot kidolgozni.

A magyarban az események aspektuális ábrázolásának konstruálási sajátosságából adódóan tehát attól függően vagyunk képesek a különböző eseményeket egészelegesen ábrázolni, hogy valamilyen természetes határpont a jelentésszerkezetükben mennyire centrális helyet foglal el. Az igék jelentésszerkezetében a természetes határpont központiséga perfektivitási potenciálként jelenik meg, amely minél magasabb, azaz minél központibb részét képezi egy természetes változás pillanata az eseményszerkezetüknek, annál könnyebben vagyunk képesek az adott igéket tartalmazó megnyilatkozásokban a változás pillanatát előtérbe helyezni és így az eseményeket egészelegesen ábrázolni. A perfektivitási potenciál elsősorban szemantikai jelenség, amely olyan szemantikai komponensek összjátékából emelkedik ki, mint a telikusság, a durativitás, az esemény eredményre vagy célra irányultsága (jellemzően a bővítmények dolgozzák ki), illetve a szemelfektivitás, de olyan tartalmak is hatással lehetnek az események ábrázolására, mint a deiktikus külső idő⁵ vagy az argumentumok specifikussága, illetve határozottsága (vö. Dahl 1985: 69–89). Az események aspektuális ábrázolása, a különböző szemantikai komponensek kidolgozása és figyelmi előtérbe helyezése azonban mindig az adott megnyilatkozásban valósul meg, így az igék jelentéstartalma által lehetővé tett szemléletmódokat csak különböző konstrukciókban vagyunk képesek megalkotni.⁶ A konstrukciók pedig, mivel az egyes igék perfektivitási potenciálja és kidolgozottságuk mértéke eltérő lehet, alapvetően skaláris természetűek.

(5a) *Pál fut.* – *Pál futott a szigeten.*

(5b) *Pál 2 km-t futott.* – *Pál lefutott 2 km-t.*

(6a) *Béla ír.* – *Béla levelet írt.*

(6b) *Béla írt egy levelet.* – *Béla megírta a levelet.*

(7a) *Jani dob.* – *Jani Katinak dobja a labdát.*

(7b) *Jani Katinak dobta a labdát.* – *(Jani eldobta a labdát.)*

Az előbbi példák mindegyikéről elmondható, hogy az (a) sorokban található imperfektív konstrukciók elsősorban magát a cselekvést, a cselekvésre jellemző mozdulatsort állítják a figyelem előtérbe, míg a perfektív szemléletű (b) mondatok az egészeleges ábrázolásmód segítségével képesek túlmutatni magán a cselekvésen és az esemény befejeződése utáni állapotokra irányítani a figyelmet. A perfektivitási potenciál különbsége miatt a fenti események közül az elsősorban iránnyal asszociálható *fut*-ot a legnehezebb egészelegesen ábrázolni, és az (5b) példákban is csak azáltal lehetséges, hogy a tárgy a megtett utat teljesítményként reprezentálja. Az *ír* esetében a cselekvés alapvetően valamilyen eredményre irányul, így az eredmény elérésének kidolgozásával viszonylag könnyen ábrázolható az esemény egészelegesen (6b). A *dob* eseményszerkezetének azonban inherens része a befejezés pillanata, így elég a múlt időhöz kapcsolódó közvettség (a jelentől való távolság) jelentéstöbblete ahhoz, hogy a szemlélete egészelegesé váljon. Az igekötőnek kitüntetett szerepe van a perfektív ábrázolásmód megalkotásában, fontos ugyanakkor látni, hogy nem csak igekötős igék képesek az eseményeket egészelegesen ábrázolni, valamint hogy a konstrukciók között nem csak aspektuális különbségek fedezhetők fel. Az *eldob* például egy másik perspektívából reprezentálja a dobás eseményét, mint a *János Katinak dobta a labdát* szerkezet, mivel nem a labda útjának végpontját, hanem elsősorban a labda kiinduláshoz viszonyított távolodó mozgását profilálja (? *eldobta Katinak a labdát*).

⁵ A deiktikus idő és az aspektuális ábrázolásmódok között fontos fogalmi összefüggések figyelhetők meg, mivel a jelen, amely prototipikusan a beszédeseménnyel párhuzamosan zajló eseményeket jelöli, alapvetően határpontok nélküli folyamatosságot profilál, míg a múlt idővel kifejezett beszédidőtől való távolság elsősorban az események egészeleges konceptualizálásának kedvez (vö. Comrie 1976: 66–86, Dahl 1985: 69–102).

⁶ A strukturalista szemléletű szakirodalomban a nyelvi részrendszerek, ezen belül is a lexikon és a szintaxis szigorú elkülönítése miatt az aspektus a mondat belső időszerkezeteként jelenik meg, amely azonban nagyban függ az ige eseményszerkezetétől és lexikai tartalmától is (vö. Kiefer 2006, Gyuris–Kiefer 2008).

4. A progresszív jelentéstartalom kifejezésének módjai a magyarban

Ahogy láttuk, a progresszív egy olyan speciális szemléletmód, amelynek elsősorban az adja a kitüntetett jelentőségét, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben jellemzően az alapigék sematikus az egész eseménysémát kódolják, a közbülső folyamat kiemelésével és a figyelem előterébe helyezésével a progresszív alakok képesek az eseményeket folyamatukban ábrázolni. A magyarban azonban a progresszív aspektus nem képezi az aspektuális rendszer központi kategóriáját (vö. Kiefer 2006: 93–135), mivel a sematikus jelentéstartalmú imperfektív alak már alapvetően az eseményre általánosan jellemző folyamatsorra irányítja a figyelmet, amelynek ellenpólusát az egészeleges perfektív ábrázolásmód, nem pedig a specifikus folyamatosságot jelölő progresszív képezi. A magyarban ezért a perfektív szemléletmód lesz a prototipikusan jelöltebb forma, amely egy természetes határpont egyértelmű kidolgozásával és a figyelem előterébe helyezésével konstruálható meg. Az angol szemantikailag speciálisabb progresszív konstrukciójával szemben tehát a magyarban egy szemantikailag általánosabb és alakilag is kevésbé komplex forma található, amely a kontextustól függően kifejezhet folyamatban lévő eseményt (*Épp írtam a levelet, amikor...*), szokást (*Újabban regényt írok*) és befejezett perfektív eseményt is (*Tegnap írtam egy levelet*). A progresszív jelentéstartalmat tehát, amelynek (tipológiailag is releváns) alapjelentése legáltalánosabban úgy ragadható meg, hogy „a cselekvőt egy esemény közepén helyezi el” (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 133), a magyarban a sematikusabb imperfektív alak jelentésének kellene lefednie.

(8) *He is reading a book.*

(9) *(Épp) könyvet olvas.*

A (8) és a (9) példában látható, hogy a két szerkezet valóban ugyanazt a jelentést fejezi ki, mind a kettő folyamatos eseményt ábrázol, és mind a kettő elképzelhető válaszként a *Mit csinál X?* kérdésre. Mivel a progresszív szemléletmód prototipikus használatában kizárólag az eseményre jellemző belső folyamatot emeli ki, ezért az ábrázolt esemény referenciaidejét gyakran egy másik párhuzamos esemény szolgáltatja (vö. *Épp könyvet olvasott, amikor...*, *He was reading a book, when...*), amely jelen időben jellemzően maga a beszédesemény (vö. Comrie 1976: 32–40, 68; Dahl 1985: 92–3). A hazai szakirodalomban (l. például Kiefer 2006: 102) az események viszonyba állítása a progresszív szemlélet megalkotása szempontjából fontos kritériumként jelenik meg, és ez nem is meglepő, hiszen más nyelvekkel ellentétben a magyarban nincsenek olyan kifejezőeszközök, amelyek a progresszív aspektust kizárólagosan és kötelezően jelölnék, így ezt a speciális jelentéstartalmat csak az események idejét viszonyba állítva vagyunk képesek konceptualizálni. Ha ugyanis egy imperfektív szemléletű eseményt egy másik, jellemzően rövidebb ideig fennálló eseménnyel állítunk időben szimultán viszonyba, akkor ki tudjuk fejezni a más nyelvekben központi aspektuskategóriának számító, speciális, progresszív jelentéstartalmat. Imperfektív szemléletű igei szerkezetet bővítve az *éppen* (~ *épp*) partikula továbbá képes a figyelmet hangsúlyozottan az esemény folyamatszerűségére irányítani, így a konstrukció szinte tökéletesen lefedi a más nyelvek központi aspektuskategóriájának számító progresszív jelentéstartalmat. A hasonlóságot példázza az is, hogy az a szerkezet, amely progresszív jelentéstartalmat képes kifejezni, a magyarban is csak korlátozottan bővíthet általános és tartós állapotokat megjelenítő eseményeket (**Épp létezett, amikor...*). A magyarban azonban a konstruálás eltérő iránya miatt az aspektuális szemléletmódok némiképp másképp szerveződnek, ennek következtében az előbbieken bemutatott, progresszív jelentés kifejezésére alkalmas szerkezet használata nem korlátozódik kizárólag a folyamatos imperfektív szemléletű eseményekre.

(10a) *Péter épp belépett a lakásba, amikor megszörrént a telefon.*

(10b) *≠Peter was entering the flat, when the phone started to ring.*

(11a) *Éppen hallgatta a rádióban a híreket, amikor megszörrént a telefon.*

(11b) *He was listening to the radio, when the phone started to ring.*

A (10a) példa két perfektív szemléletű eseményt jelenít meg, amelyek megközelítőleg egy időben következtek be, a (11a) példában viszont egy folyamatos szemléletű eseményt szakít meg a telefon

megsörrenése. Az angolban a fenti példákban megjelenő jelentéstartalmakat nem lehet ugyanazzal a nyelvtani szerkezettel kifejezni, mert míg a (11a) mondat angol fordításában a progresszív jelentéstartalmat jelölő szerkezet szerepelne (11b), addig a (10a) példában ábrázolt perfektív eseményt (*belépett a lakásba*) már nem lehet ugyanazzal a progresszív szerkezettel ábrázolni (10b). Az angol szerkezethez köthető erős progresszív jelentéstartalom miatt ugyanis a (10b) mondattal ábrázolt helyzetben a telefon nem közvetlenül Péter belépése után, hanem a belépés folyamata közben szólal meg. A magyar mondatokban megjelenő szerkezet eltérő disztribúciója mindenekelőtt a magyar nyelv sajátos aspektuális rendszerének köszönhető, de az *éppen* partikula funkciója sem hanyagolható el az események idejének viszonyba állításával összefüggésben. Perfektív események esetében ugyanis (l. [10a]), ha nem jelenne meg a főmondatban az *épp* partikula, a tagmondatok között az időbeli egymásutánisággal összefüggésben nemcsak időbeli, de oksági viszony is feltételezhető lehetne (l. [10c]): 'Azért lépett be, mert megsörrent a telefon'.

(10c) *Péter belépett a lakásba, amikor megsörrent a telefon.*

Az *éppen* (~ *épp*) és a hozzá hasonló partikulák (*pont*) ilyenformán azonban nem tekinthetők aspektusjelölő elemeknek, mivel alapvető funkciójuk nem az események ábrázolásmódjának megváltoztatásában, hanem a közvetlenül utánuk álló jelentéstartalom kiemelésében, egy jelentéselem figyelmi középpontba helyezésében ragadható meg.⁷ Az *éppen* partikula, eredetileg az *ép* melléknév -*n* határozóragos alakja, amelynek jelentése 'teljesen, egészen' lehetett, valószínűleg különböző határozószók és mutató névmások mellett vált nyomatékosító, kiemelő funkciójú elemmé (TESz.), amely kialakulásától kezdve rendkívül gyakran bővít nem igei tartalmakat is. Kiemelő funkciójuk miatt ezek a partikulák képesek olyan, a megnyilatkozó attitűdjéhez kapcsolódó, speciális jelentéstartalmak kifejezéséhez is hozzájárulni, mint az ironia, a kételkedés vagy a megleptség (pl. *Éppen őt kérték meg a program telepítésére, mikor azt sem tudja, hol kell bekapcsolni a gépet?*).

(9) *Épp könyvet olvas.*

(10a) *Péter épp belépett a lakásba, amikor megsörrent a telefon.*

(11a) *Éppen hallgatta a rádióban a híreket, amikor megsörrent a telefon.*

A (9), a (10a) és a (11a) példákban azonban az *éppen* partikula – azáltal, hogy az ige eseményszerkezetére irányítja a figyelmet – az igeidővel összhangban képes a kijelölt eseményeket egy másik esemény idejével viszonyba állítani. A (9) mondat jelen ideje miatt az esemény érvényességének idejét deixis révén a beszédesemény ideje határozza meg, míg múlt időben a szerkezet az *épp*, *éppen* partikulákkal a figyelem előterébe helyezett eseményeket a deiktikus kivetítés során a mellékmondatban jelölt eseményekkel közel azonos időben zajló eseményként ábrázolja (l. [10a], [11a]). Bár a kiemelés módja mind a három mondat esetében azonos, az ábrázolt események szemlélete mégis különböző lehet, mivel a partikula kizárólag az ige olyan jelentésmozzanatát képes kiemelni, amely már a figyelem előterében áll. Így az imperfektív szemléletű igeik esetében (*épp könyvet olvas*, *éppen hallgatta híreket*) az *éppen* az ige jelentésszerkezetét meghatározó folyamatot emeli ki, míg a perfektív alaknál (*belép*, *elolvas*) a partikula csak az egészes szemlélet megkonstruálása szempontjából meghatározó természetes határpontot, a változás pillanatát képes a figyelem középpontjába állítani, kizárólag a folyamatot már nem (vö. *éppen meghallgatta a híreket, amikor...*).

⁷ A strukturális szemléletű szakirodalom a progresszivitás tesztjeként az *éppen* mellett a *javában* partikulát is gyakran használja az igeik eseményszerkezetének meghatározására (Wacha 1989, Kiefer 2006: 37). Németh Boglárka (2011: 436–8) véleménye szerint a progresszív jelentéstartalmat a magyarban kizárólag a *javában* képes teljesen visszaadni, mivel jelentése összeegyeztethetetlen a határpontok elérésével. Való igaz, hogy a két kifejezés más tartalmat profilál, hiszen míg az *éppen* az igei szerkezetet bővítve az eseményszerkezet egy jellegzetes mozzanatát emeli ki, addig a *javában* egy olyan nagy intenzitású eseményt profilál, amely már a mondat referenciáideje előtt elkezdődött, de a folyamat befejeződését, megszűnését még távolinak érezzük (pl. *Már javában edzenek a versenyzők a szombati olaszországi szünyögölő világbajnokságra* [MNSz.]). Ugyanakkor a formalista szakirodalomban használt teszt korlátait mutatja, hogy a *javában* jelentése nehezen egyeztethető össze rövid ideig fennálló imperfektív folyamatokkal, ezért nem fordul elő például a *?Javában ugrott a számolyra, amikor...* mondatban. A későbbiekben elsősorban a tagmondatok közötti viszonyt vizsgálom, ezért nem térek ki részletesebben a *javában* kifejezés használatára.

Természetesen nem állítható, hogy az imperfektív konstrukcióhoz hasonlóan, ha egy perfektív eseményt egy másik eseménnyel egy időben bekövetkezőnek ábrázolunk, akkor a szerkezet automatikusan progresszív szemléletű eseményt fog profilálni, fontos azonban látni, hogy az említett szerkezet a perfektív eseménnyel legalább annyira speciális jelentést hoz létre, mint ugyanaz a szerkezet az imperfektív jelentéstartalomnál. Az imperfektív eseménynél a szerkezet az eseményre jellemző általános folyamatsort (az esemény befejeződése előtti cselekvést) egy másik esemény háttéréként határozza meg, a perfektív szemléletű eseményeknél viszont az lesz hangsúlyos, hogy egy esemény befejeződése és ezáltal egy új állapot beállta csak röviddel előzte meg egy másik esemény bekövetkeztét. A szerkezet, amely két esemény közel szimultán viszonyba állításán nyugszik, a magyar szempontjából azért is kimondottan érdekes, mert a szerkezeten belül megfigyelhető skalaritás közelebb vihet az imperfektív és a perfektív szemléletek konstruálásból adódó jellemzőikhez.

5. A szerkezet szerepe az aspektuális tartalom megkonstruálásában

A magyar aspektusrendszerrel kapcsolatban a korábbiakban láttuk, hogy alapvetően az események imperfektív és perfektív szemléletű ábrázolásmódján nyugszik; ezeket a szemléletmódokat a különböző igék jelentésszerkezetéből kiindulva, az igék perfektivitási potenciáljához mérten vagyunk képesek megkonstruálni. Mivel eltérések lehetnek a különböző igék jelentésszerkezetében az eseményszerkezet szempontjából releváns jelentésmozzanatok központisága,⁸ valamint ezek kontextusban való kidolgozottsága között, így a különböző jelentéseket kódoló szerkezetek is alapvetően skaláris természetűek lesznek. Ennek következtében egy igének több konstrukcióban is lehet ugyanolyan az aspektuális szemlélete, de az egyes szerkezetek kidolgozottsága, valamint az események ábrázolásának perspektívája között eltérések mutatkozhatnak (vö. Langacker 2008: 73–85).

(12) <i>Béla írt.</i>			
(13) <i>Béla levelet írt.</i>			
(14a) <i>Béla írta a levelet.</i>	(14b) <i>Béla írt egy levelet.</i>	↓	elaboráció
	(15) <i>Béla megírta a levelet.</i>	↓	

A fenti példákban az írás folyamatának a perfektivitás szempontjából releváns jelentéskomponenseinek a kidolgozását figyelhetjük meg, amely ilyen módon az ige mint magmondat (protoállítás) elaborációjának tekinthető (l. Imrényi 2009). Az első oszlopban található példák imperfektív szemléletűek, mivel elsősorban magát a cselekvést helyezik a figyelem előterébe, habár az eredményre utaló tárgy ezekben a folyamatos ábrázolásmódú kijelentésekben is megjelenhet. A (13) mondatban a tárgy generikus értelmű igemódosító, így magát a levélírás folyamatát jeleníti meg, nem pedig egy konkrét levél elkészültére utal, mint a későbbi példák.⁹ A (14) példák bár a kidolgozottság ugyanazon szintjén állnak, szemléletük mégis eltérő, ennek oka valószínűleg a határozatlan névelő számnévi gyökereiben keresendő, amely képes az elért mennyiséget teljesítményként ábrázolni és így lehetővé tenni az esemény egészséges ábrázolását (vö. *futott 2 km-t*). Fontos megjegyezni egyúttal, hogy a (14a) példában szereplő határozott tárgyas szerkezet csak semleges hangsúlyozású mondatban értelmezhető imperfektív eseményként, ha ugyanis múlt időben fókuszhangsúly kerül az ágensre, az esemény egészségesen reprezentálódik, és az adott levél szerzőisége kerül a figyelem előterébe. Ha azonban a (14a) és a (14b) mondatokat a *Mit csinált tegnap Béla?* kérdésre adott válaszként képzeljük el, és magát az eseményt állítjuk a figyelem előterébe, akkor látható, hogy az *írt egy levelet* szerkezet (a határozott névelős párjával ellentétben) nem értelmezhető imperfektív folyamatként.

⁸ Az eddigiekben kizárólag a perfektív szemléletről és a szemlélettel kapcsolatban a határpont elérésének központi jelentőségéről beszéltünk, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy egyes (esetenként improduktív) gyakorító és kicsinyítő képzők vagy egyszerűsége kifejező igekötő is hatással lehet az események szemléletére, ábrázolásmódjára (pl. *vág – vágdal, csuk – csukogat, csillog – csillan – megcsillan* stb.) (vö. Kiefer 2006: 137–204).

⁹ Bizonyos kontextusban elképzelhető, hogy a (13) igemódosító mondat (de akár a [12] kizárólag az alanyt és az alapigét tartalmazó mondat is) egy egészséges befejezett eseményt jelöljön, amelynek eredményeképpen elkészült valamilyen írásmű, ám maga a szerkezet csak a cselekvés tényét fejezi ki, a cselekvés eredményéről nem ad egyértelmű információt ez a szerkezet.

Az igeikötő megjelenése a (15) példában pedig tovább erősíti az esemény perfektív ábrázolásmódját, mivel a tárgyi bővítménnyel együtt egyértelműen az esemény befejeződésének mozzanatára, a levél elkészültére irányítja a figyelmet.

A fenti példák mindegyikében az esemény más és más mozzanata kerül előtérbe, és ez kihat az esemény aspektuális ábrázolására is, ugyanakkor a cselekvés külső ideje egyfajta keretet ad a különböző szemléletmódok konstruálási lehetőségeinek. A jelen idő ugyanis prototipikusan a beszédesemény idejét jelöli, így elsősorban a folyamatosság képzetével társítható, szemben a múlt idővel, amelyben gond nélkül lehet egy hosszabb ideig fennálló egyszeri eseményt egészelegesen ábrázolni (vö. Dahl 1985: 73–81, Pátrovics 2004: 47–53). Ennek következtében a fenti szerkezetek jelen időben, az igeikötős konstrukció kivételével, folyamatos szemléletű eseményt jelenítenek meg, az igeikötős szerkezet pedig (*Béla megírja a levelet*) kizárólag a közeljövőben bekövetkező eseményként értelmezhető. Az *ír* ige különböző kidolgozottsági szintű konstrukciói közül tehát az eredményt elaboráló tárgyat és az igeikötős (*megír*) alakot egyaránt tartalmazó mondat a perfektív szemlélet szempontjából leginkább meghatározott szerkezet, amely az eseményeket időbeli viszonyba állító *épp(en)* partikulás mondatoknál is meghatározó lesz, ugyanis a jelen idő aspektuális ábrázolásra tett hatásához rendkívül hasonló jelenséget figyelhetünk meg az *éppen*, *épp (pont)* partikulákat tartalmazó múlt idejű mondatok esetében is.

(16a) *Béla ír egy levelet.*

(16b) *Béla írt egy levelet.*

(17a) *Jani (épp) dobja a labdát Katinak.*

(17b) *Jani Katinak dobta a labdát.*

A (16a) és a (17a) példákban látható jelen időben imperfektív aspektusú szerkezetek olyan jelentésmozzanatokat dolgoznak ki és helyeznek a figyelem előtérébe, amelyek a perfektív ábrázolásmód szempontjából rendkívül relevánsak, így múlt időben egészelegesen, befejezett eseményeket jelenítenek meg (l. [16b], [17b]). Mivel azonban az igeikötő nem erősíti meg az események egészelegesen szemléletét, így jelen időben az alapigére jellemző folyamatos, cselekvés marad a figyelem fókuszában, amely az *éppen* partikula segítségével a múlt idejű közléseknél is elérhető (l. [16c], [17c]). A partikula azonban jelen időben is tovább erősítheti a folyamatos ábrázolásmódot, valamint egyértelművé teheti a cselekvés egyidejűségét a beszédeseménnyel (vö. *Béla épp ír egy levelet*).

(16c) *Béla éppen írt egy levelet, amikor...*

(17c) *Jani éppen dobta a labdát Katinak, amikor...*

Az igeikötők kitüntetett szerepe az események aspektuális ábrázolásában annak köszönhető, hogy az ősi igeikötők (*meg*, *el*, *be*, *ki*, *fel*, *le*) mindegyike lativusi határozószóból grammatikalizálódott, amelyek prototipikusan egy mozgásos cselekvés végcéljának elérését dolgozták ki (pl. *bemegy a házba*), így egy természetes határpont kidolgozása révén lehetővé tették az esemény egészelegesen ábrázolását. Kialakulásuk során az igeikötők jelentése sematizálódott ugyan, de perfektíváló szerepükben a határpont sematikus kidolgozásának jellemzője megmaradt (vö. D. Mátai 1992). Az igeikötők azonban rendkívül heterogén csoportot alkotnak, és nem tekinthetők tisztán perfektíváló elemeknek, mivel egyrészt egészelegesen szemléletű eseményeket nem csak igeikötős igét tartalmazó konstrukciók segítségével tudunk kifejezni, másrészt nem minden igeikötős igét tartalmazó szerkezet lesz automatikusan perfektív aspektusú (Kiefer 2006: 42–8, Gyuris–Kiefer 2008: 238–44). Az esetek többségében egy alapige több igeikötővel is alkothat szerkezetet, és a létrejött konstrukciók jelentése nem mindig kiszámítható (pl. *elismétel*, *felavat*), ugyanakkor a *meg* kivételével a legkorábbi keletkezésű igeikötők mindegyike többé-kevésbé örzi ősi helyviszonyjelentését, amely elsősorban a valamilyen mozgást vagy irányulást kifejező igék mellett rendkívül markáns (pl. *leszáll*, *felnéz*). Ezek a Kiefer (2006: 118–31) által *transparens igeikötős igéknek* nevezett szerkezetek, amelyekben az igeikötő lativusi irányjelentésében szerepel, az események aspektuális ábrázolása szempontjából különlegesen viselkednek.

(18) *Péter épp felment az emeletre, amikor megcsörrent a telefon.*

(19) *Péter épp ment fel az emeletre, amikor megcsörrent a telefon.*

A (18) példa főmondatában egy olyan eseményt találunk, amelynek természetes végpontját, a cél elérésének pillanatát az igeikötő és a helyhatározói vonzat egyértelműen kidolgozza, így az igeikötős

szerkezet elé kerülve az *épp* már csak a szerkezetben profilált természetes végpontot képes hangsúlyozottan a figyelem előterébe helyezni. Ennek következtében a (18) mondatban ábrázolt esemény egészen reprezentálódik, befejeződése pedig egy másik esemény bekövetkeztével közel egy időben történik. A (19) példában viszont a korábbiakban látott, a kidolgozásból adódó szemléleti meghatározottság a *felmegy* ige inverz alakja miatt nem érvényesül, és ez ikonikusan azt jelzi, hogy a *megy* ige által jelölt eseményt újra folyamatában szemléljük. A szerkezet semleges hangsúlyozása esetén ugyanis az *épp* partikula az alapige által kifejezett cselekvés általános jellemzőjére irányítja a figyelmet, azaz a menés folyamatára. Az igeikötő pedig, mivel a szerkezet az esemény folyamat-szerűségét emeli ki, már nem képes az esemény szemléletét egészlegessé tenni, így az igeikötő jelentése aktualizálódik, és kizárólag lativusi irányulást képes kifejezni (vö. *Péter épp ment felfelé az emeletre, amikor...*). Ez a jelenség azonban csak korlátozottan, szemantikailag meghatározott esetekben fordulhat elő, ha ugyanis az igeikötős igében már nem aktív az igeikötői komponens helyviszonyjelentése, az igeikötő ellenáll az igétől független értelmezésnek.

(20) **Csilla épp írta meg a leckéjét, amikor...*

(21) **Épp olvastam el a könyvet, amikor...*

Bár a fenti példákat a mozgást kifejező igeikötős igék mintájára képesek lehetünk analógiás úton értelmezni, a Magyar nemzeti szöveggyár és a Google keresési adatai arra engednek következtetni, hogy a nyelvhasználat kerül a (20) és a (21) példákkal szemléltetett megoldást. A *megír* és az *elolvas* esetében ugyanis a szerkezetben nem értelmezhető az igeikötők irányjelentése, és a konstrukciók alapigéi (*ír, olvas*) önmagukban is képesek kifejezni azt a folyamatot, amely a *megír* és az *elolvas* kifejezéseket jellemzi, így az igeikötő megjelenése zavaró lehet a fenti példákban, mivel nem képes többletjelentést adni a szerkezethez. Az igeikötős igék által kifejezett jelentés azonban nem mindig áll ilyen szoros kapcsolatban az alapige által reprezentált tartalommal. Akadnak olyan igeikötős igék, mint a *beszámol*, a *felolvas* vagy a *bemutatkozik*, amelyek igeikötős alakjuk ellenére is képesek az eseményeket folyamatokként reprezentálni, mivel az általuk jelölt esemény közbülső folyamata nem fejezhető ki önmagában az alapigével (*beszámol* ~ *számol*). Mivel a jelen időhöz prototipikusan a folyamatos szemléletmód kapcsolódik, ezek az igeikötős igék jelen időben, a beszédeseménnyel viszonyba állítva, egyenes szórenddel is magát a cselekvést és nem az esemény egészlegességét helyezik a figyelem előterébe (pl. *Éva épp felolvas egy mesét; Épp beszámol az élményeiről*). Múlt időben azonban az egyenes szórendű igealakot tartalmazó szerkezetek kontextustól függően perfekatív és imperfektív eseményt is reprezentálhatnak.

(22) *Éppen beszámolt a lánynak a nap eseményeiről, amikor Sir Lancelot és Alfréd nagyságos szmokingban feszítve megjelentek.* (Google)

(23) *A műsorvezető éppen felolvasott egy közleményt, mikor az asztalán egy csótány jelent meg, majd magabiztosan végigmászott az asztalon.* (Google)

A fenti példákról a szerkezet alapján nem lehet eldönteni, hogy a főmondatban ábrázolt események még zajlottak-e, vagy már befejeződtek, amikor egy másik esemény bekövetkezett. Egyértelműen csak a referenciális jelenet ismeretében lehetne feloldani az értelmezési dilemmát, ám ez nem mindig áll rendelkezésünkre. Esetenként azonban, ha a megnyilatkozó egyértelműsíteni akarja az esemény szemléletét, akkor találkozhatunk olyan szerkezeti megoldásokkal, mint amilyen a (24) példában látható, ahol az *épp* partikula után közvetlenül az inverz igeikötős szerkezet áll, így az esemény szemlélete egyértelműen folyamatos.

(24) *Épp olvastam fel Sanyi anyukájának az SMS-ét, hogy „Vigyázzatok magatokra!”, amikor egy furcsa hangot hallottam, és az autónk eleje egy kicsit balra tolódott.* (Google)

A fenti példában szereplő konstrukció mellett azonban létezik egy másik megoldás is, amely talán a (24) mondatban található szerkezetnél is begyakorlottabb, és ugyancsak az esemény (progresszív) imperfektív ábrázolását segíti elő. Az események szimultán ábrázolásánál ugyanis az *éppen, épp* partikulák az ige egy bővítményét is nyomatókosíthatják, ugyanakkor az időhatározói mellékmondat miatt továbbra is az egész esemény kerül viszonyba egy másik eseménnyel.

- (25) *Pellaeon kapitány éppen az újonnan befutott jelentést olvasta fel, [...] amikor Rukh harcképtelenné tette a kapitányt.* (Google)

A (25) példában a partikula, valamint az igekötő és az ige inverziója is a tárgyi vonzatra irányítja a figyelmet, amely – mivel azt az entitást dolgozza ki, amelyre a cselekvés irányul – az esemény ábrázolása szempontjából is rendkívül jelentős. Számos nyelvben megfigyelhető általános tendencia, hogy ha a cselekvés egy már létező entitásra irányul, azt manipulálja, és nem a cselekvés során jön létre, akkor a tárgy érintettsége is hatással van az esemény szemléletére (vö. Hopper–Thompson 1980: 261–4). Ha ugyanis csak az entitás egy részét változtatta meg a cselekvés, akkor nem érezzük komplettnek, egészében befejezettnak (pl. *szénát rakott a szekérre*), míg ha az adott entitás egészére hatással van a cselekvés, akkor a cselekvés képes lefedni az egész eseménysémát (vö. *megrakta a szekeret*). A magyarban ezt a szemléletbeli változást a tárgy és a lativusi határozó váltakozása is mutatja (vö. Zsilka 1966, Moravcsik 1978). A (25) példában a tárgyi vonzat előtérbe kerülése az esemény folyamatára irányítja a figyelmet, így a (22) és a (23) példákban megfigyelhető értelmezési dilemma nem jelentkezik, valamint az igekötőnek sem szükséges határozószói minőségben követnie az igét, mivel ezt a szórendi megoldást a korlátozó művelet következményeként megvalósuló ige-igekötő inverzióként értelmezzük (l. Imrényi 2009). Ez a megoldás az egyszerű alapigével kifejezett folyamatos szemléletű szerkezeteknél is megfigyelhető (pl. [...] *éppen könyvet olvasott, amikor figyelmes lett a történetekre* [MNSz.]), bár ilyenkor a bővítmény kiemelésének nincs közvetlen hatása az esemény szemléletére. Könnyen elképzelhető azonban, hogy a (progresszív) imperfektív szemléletű eseményeknél sokkal természetesebb valamely bővítmény kiemelése által hangsúlyozni az esemény folyamatszerűségét, mint csak magát a folyamatot a figyelem előtérbe helyezni. Ennek megállapításához azonban további korpuszalapú gyakorisági vizsgálatokra lenne szükség, amelyre a jelen tanulmány nem vállalkozhatott.

6. Összegzés

Az aspektus, vagyis az a szemléletmód, amely meghatározza az események kontextusban való ábrázolását, funkcionális kognitív nyelvészeti kiindulópontból konstruálás során létrejövő jelenségnek tekinthető, amely elsősorban az igében sematikus megjelenő eseménysémától függ. A konstruálás iránya azonban a különböző nyelvekben eltérő lehet, és ez kihat az aspektuális tartalmak szerveződésére is. Így a magyar aspektusrendszerre egy sematikusabb folyamatos (imperfektív) alapalak a jellemző, míg az angol szemléletmód szempontjából egy szemantikailag és alakilag komplexebb folyamatos (progresszív) ábrázolásmód a meghatározó. A progresszív jelentéstartalom – amely prototipikusan a cselekvőt egy cselekvés közben ábrázolja – természetesen a magyar nyelv is képes kifejezni, ám ez csak az eseménynek egy másik eseménnyel szimultán viszonyba állításában ragadható meg. Az időhatározói mellékmondat, a jelen idő, valamint az *éppen* kiemelő-nyomatékosító partikula megjelenése a szerkezetben lehetővé teszi az imperfektív eseményeknél a progresszív jelentéstartalom kifejezését. Az *éppen* kifejezéssel létrehozott konstrukcióban (egy másik esemény idejével viszonyba állítva) azonban egészes, perfektív szemléletű események is megjelenhetnek, és ez az események röviddel egy másik esemény előtti befejeződését fejezi ki. A szerkezet működési sajátosságai rávilágítanak az igekötők kitüntetett szerepére az egészes ábrázolásmód megkonstruálása szempontjából, illetve más szerkezetekkel összehasonlítva rámutatnak a magyar aspektusrendszer szerveződésének sajátosságaira is.

SZAKIRODALOM

- Boogaart, Ronny–Janssen, Theo 2007. Tense and Aspect. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, New York, 803–28.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bybee, Joan L.–Perkins, Revere–Pagliuca, William 1994. *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*. University of Chicago Press, Chicago.
- Cormie, Bernard 1976. *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Dahl, Östen 1985. *Tense and aspect systems*. Blackwell, Oxford.
- Gyuris Beáta–Kiefer Ferenc 2008. *Az igék lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–67.
- Hopper, Paul J.–Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 251–99.
- Hopper, Paul. 1982. *Aspect between discourse and grammar: An introductory essay for the volume*. In: Hopper, Paul (ed.): *Tense-Aspect: between semantics & pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, 3–18.
- Huumo, Tuomas 2009. Fictive dynamicity, nominal aspect, and the Finnish copulative construction. *Cognitive Linguistics* 43–70.
- Imrényi András 2009. Towards a unified functional account of structural focus and negation. Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 342–74.
- Janda, Laura 2007. *Inflectional morphology*. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, New York, 632–649.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség: különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- D. Máta Mária 1992. *Az igekötő*. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 433–441.
- Moravcsik, Edith A. 1978. *On case marking of objects*. In: Greenberg, Joseph H. (ed.): *Language: Syntax Vol. IV*. Stanford University Press, California, 249–90.
- Németh Boglárka. 2011. Az állapotok aspektuális kategóriájáról. *Magyar Nyelv* 107: 428–52.
- Pátrovics Péter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter Mihály 2008. Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Sternberg Robert J.–Sternberg, Karin 2011. *Cognitive Psychology*. Cengage Learning, Wadsworth.
- Wacha Balázs 1989. A folyamatos – nem-folyamatos szembenállásról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*: 279–328.
- Wallace, Stephen 1982. *Figure and Ground: The Interrelationship of Linguistic Categories*. In: Hopper, Paul (ed.): *Tense-Aspect: between semantics & pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, 201–22.
- Zsilka János 1966. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer: Tárgyas mondat szerkezetek*. Nyelvtudományi Értekezések 53. sz. Akadémia Kiadó, Budapest.

Takács Edit
MA-hallgató
ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Takács Edit

The progressive aspect in Hungarian

The present study examines aspect from a functional cognitive linguistic point of view with special attention to the conceptualisation of different aspectual notions. It is argued in the article that the aspectual view of a given situation is a result of construing, but how this can be achieved can vary from language to language. In Hungarian, unlike in English, the progressive aspect does not form a central category of the aspectual system. Although the concept of being in the middle of a process can be expressed in special Hungarian constructions as well, it does not have a definite, grammaticalised marker because the basic aspectual distinction lies between the imperfective and the perfective view of situations. In Hungarian the simple form of the verbs in most of the cases expresses imperfective situation and by the elaboration of a natural endpoint of the event the situations can be viewed in a perfective way. It is also pointed out that the aspectually relevant semantic elaboration of the situations is significantly affected by the event schemes entailed in the verbs. With the help of the typical progressive construction, in which perfective events can also appear, some important features of the workings of the aspectual construing of the Hungarian language are highlighted.

Keywords: functional cognitive linguistics, linguistic construal, conceptualisation of aspectual notions, progressive aspect, aspectual potential

Nem- és fajfogalom – névmási jelentés

Nagy érdeklődéssel hallgattam Keszler Borbálának az MTA Hadrovics-emlékülésén 2010. június 15-én a *Névmás – névmási jelentés* című előadását. (Az előadás a Magyar Nyelvőrben – 2010: 483–7 – is megjelent.)

1. A vita tárgya. Az előadás előtt semmi kételyem nem támadt azzal a több helyen olvasott véleményekkel kapcsolatban, amely szerint a névmások, a számnevek, a névelők a mai nyelvekben nem bővíthetők új szavakkal. Vö.: „Die deutsche Sprache verfügt über einen festen, nicht mehr erweiterungs-fähigen Bestand an Pronomen” (Schulz–Griesbach 1990: 150). „Как лексический разряд местоименные слова представляют собой зам-кнутую, непополняющуюся группу слов” (Ю. Н. Караулов 1997: 231). „Pronoun. A term used in the GRAMMATICAL classification of words, referring to the CLOSED set of items” (Crystal 1991: 281). Ezeknek a véleményeknek az ismeretében meglepetéssel hallottam és olvasom, hogy az *ember* főnév a magyarban **általános névmás**. Vö.: „Közismert tény (de Hadrovics is megjegyzi; 1992: 223), hogy az *ember* szó betöltheti az általános alany szerepét, például ilyen mondatokban: *Néha az ember nem tudhatja, hogy jól döntött-e*. Hadrovics csupán az *ember* szó kiüresedéséről szól, de nem von le következtetéseket az *ember* szófajával kapcsolatban” (483–4). Továbbá: „vannak olyanok is, akik a szokásos névmástípusokon kívül bizonyos jelentésüket veszített szavakat is felvesznek a névmások (elsősorban az általános és határozatlan névmások) közé, például: *csinál, tesz, ízé, dolog, ember, világ, egy, most, ma* stb. (Helbig 1977: 103–5)”. Keszler Borbála szerint a *Könnyen megtörténhet az emberrel* (‘mindenkivel’), *hogy elfelejt valamit* típusú példák „azt bizonyítják, hogy mindezekben a mondatokban az *ember* szó nem egyszerűen főnév, hanem kiüresedett főnév általános névmási szerepben, illetve: általános névmás. Vannak azonban olyan beszédhelyzetek is, amelyekben az *ember* szót akár általános, akár személyes névmásnak is felfoghatjuk, például: *Rosszul esik, ha az emberrel* (‘velem/ velünk/mindenkivel’) *udvariatlanul bánnak; Az ember* (én/mi/mindenki’) *sokszor meggondolja, hogy mondjon valamit*” (i. m. 484).

2. Az általános alany kifejezésének módjai. Az általános alanyú mondatok fő kifejezési módja az egyes nyelvekben a ‘minden, mindenki’ jelentésű általános névmások, a magyarban és az oroszban az alany nélküli **ige többes szám 3. személye**, a németben a *man*, az angolban az *one* névmás, a szenvedő szerkezetek stb.: *Erről sokat beszélnek – Об этом много говорят – Darüber spricht man viel – Much is said about it – A könyvet kinyomtatták – Das Buch wurde gedruckt*. De más személyeket, főnévi igenevet is használhatunk általános alanyi jelentésben. Vö.: *Hogyan nyitjuk ki / nyitják ki ezt az ajtót? – How does one unlock this door? Ezt így mondjuk magyarul – Das sagt man ungarisch so. Sohasem lehet tudni – Man kann es nie wissen* (Forgács 2001: 352). Közmondásokban az általános alany kifejezési lehetőségei tovább bővülnek, például alany nélküli felszólító igealakok: *Addig üsd a vasat, amíg meleg – Man muss das Eisen schmieden, solange es heiß ist – Кый железо, пока горячо – Make hay while the sun shines, strike while the iron is hot*.

3. Nemfogalom (hiperonima) – fajfogalom (hiponima). Nekem elsősorban az *ember* szónak *en bloc* jellegű névmásítása nem tetszik. Ennek a szónak a hétköznapi értelmező szótárban a I–IV. pontok alatt 14 jelentése található. A római II.-ben a második jelentése „(csak egysz.-ban, általános, ill. hatl. alanyként). Bármelyik az ilyen egyedek közül; akárki, valaki; (tagadó mondatban) senki: *Mond ílyet néha az ember. Az ember soha sem tudja, mi lesz*”; „Vmely meghatározott személy, rendsz. a beszélő helyett, szerénységből, óvatosságból, mentegetődzésből v. leplezésből használt általános, ill. hatl. alanyként:) *én, te, ő* stb. *Mit csináljon az ember? Megáll az ember esze. Elmegy az embernek a kedve. Így kell beszélni az emberrel*”. Mint látjuk, e szótár szerkesztői sem névmásítják az *ember* szót. Az általános és határozatlan alanyú jelentés is csak a 14 jelentés egyike. A *Senki sem tudja, hogy itt vagyok* német ekvivalensében az ‘ember’ szót, az angolban pedig a ‘lélek’ szót találjuk: *Kein Mensch weiß, dass ich hier bin – Not a soul knows I am here* (‘Egyetlen ember / egyetlen lélek sem tudja, hogy itt vagyok’).

A Keszler Borbála által felvetett probléma megoldásán töprengve eljutottam a nem- és fajfogalmakig (a hiperonimáig és a hiponimáig). A nemfogalom Hadrovicsnál „összefoglaló

elnevezés”, a fajfogalom „specifikus elnevezés” (1992: 205). A hiperonima fölrendelt, a hiponima pedig alárendelt fogalom: *állat* – *kutya*. A nem- és fajfogalmak felülről lefelé irányuló, lépcsőzetes hierarchikus rendszert alkotnak. Így például az *élőlények* nemfogalom alcsoportjai (fajfogalmai, osztályai) az *emberek*, *állatok*, *madarak*, *halak*, *hüllők*, *növények*. Ezek mindegyike hiperonima is lehet a neki alárendelt hiponimákkal. Az *állat* szó számtalan állatfaj összefoglaló neve. Egyik állatfaj például a *kutya*. A *kutya* nemfogalomként több kutya faj összefoglaló neve, fölrendelt fogalma (*puli*, *terrier*, *komondor* stb.). Egy fajfogalomhoz a nemfogalom jelentése, a nemfogalomhoz pedig a fajfogalom kiegészítő jelentésként mindig társul: *Fogtam egy halat* (ez lehet *kárász*, *csuka*, *ponty*, *keszege*), de *fogtam egy harcsát* (csak egy *hal* lehet). A nemfogalom (általános jelentés) és a fajfogalom (egyedi jelentés) tehát szorosan összefügg. A nemfogalom aktualizálása, a fajfogalom használata a nemfogalom helyett nem okoz szófajváltást. A főnév továbbra is főnév marad, amely egyes és többes számban is nemcsak alany lehet, továbbra is főnévként ragozzuk, jelzővel is állhat: *A gabonapálinka állatot csinál az emberből* („mindenkiből”, belőlem, belőled, belőle is stb.); *A szegény embert az ág is húzza*. Ha a behelyettesítések lehetősége alapján elfogadnánk az *ember* főnévnek névmássá válását, akkor ezt több nemfogalmat jelölő főnévre is kiterjeszthetnénk: *A tárgy ki van téve a föld vonzóerejének* – *Minden tárgy (minden és mindenki, én is, te is) ki van téve a föld vonzóerejének. A kutya is (minden kutya) haragszik, ha az orrát piszkálják* (én is haragszom, bizonyára te is haragszol, ő is, mindenki haragszik, ha...). Vö. még: *Kineveti az egész világot* (‘Mindenkít és mindent kinevet’); *Egy lélek az ajtón se ki, se be!*; *Ne sértegezzük a nyugdíjasokat!* ‘Ne sértegessem engem, de őt se!’; *Az emberek így szavaztak* ‘A választók többsége így szavazott’; *Nagy dolgokat forgat a fejében* ‘Nagy terveik vannak’; *Sok szép holmit vett* ‘Sok mindent, ezt is, azt is vett’. A *bárki*, *bármí*, *akárki*, *valaki* névmások használata az ilyen mondatokban szokatlan és korlátozott. A ható igés mondatokban viszont természetesen: *Ezt bárki (akárki, valaki majd) megcsinálhatja*. A tagadó névmás használata viszont semmi problémát nem jelent: *Ilyet nem mond az ember* ↔ *Ilyet senki sem mond*. A *Valaki beszél itt portugálul* nem általános, hanem határozatlan alanyú mondat.

Laczkó Krisztina (2002: 470) megállapítja, hogy „a magyar leíró grammatikai hagyomány és a szófajtani szakirodalom szinte kivétel nélkül helyettesítő szófajnak tartja a névmásokat”. Arra is rámutat, hogy „az újabb [...] kutatások a névmás meghatározását már nem is a helyettesítésben adják meg, hanem azt hangsúlyozzák, hogy a névmás referenciálisan értelmezhető, méghozzá pragmatikai keretben” (471). Egy későbbi cikkében (2003: 314) a névmás referenciális értelmezése **deixis**, **koreferencia** (kontextusfüggő – tagmondaton túlmutató, tagmondaton belüli forikus referencia, konnexió „szintaktikai szövegösszetartó erő”), **halmazreferencia** „kvantorértékű általános és határozatlan névmások” révén valósulhat meg. A szerző írt még egy *Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz* című cikket. is (1995: 398–408). Ebben elsősorban a mutató névmások (*ugyanakkora*, *valahányadik* stb.) bővülését, valamint a *kétannyi*, *félakkora*, *félannyi* stb. összetett névmásokat vizsgálja. Megjegyzéseim a következők:

1. A névmásokat nem csak a magyar leíró grammatikai hagyomány tartja helyettesítő szónak. Vö.: „A pronoun is a grammatical word which we use instead of a noun or noun phrase” (Leech 1989: 398).
2. Referenciális jelentésük elsősorban a fogalmakat, tulajdonneveket jelölő szavaknak van, amelyeknek konkrét jelentése a beszédaktusban sokféle lehet. Vö.: „the referent of the word *table* is the object ‘table’” (Crystal 1991: 293); **referencia**: „egy jelnek a jelrendszeren kívüli valóságra vonatkozó eleme” (Bakos 2006: 559). A névmások pedig elsősorban egy jelrendszeren belüli szavakra utalnak. (Vö.: „A névmások nem tartalmaznak fogalmat, funkciójuk a rámutatás” (Hadrovics 1992: 268).
3. A névmások bővítési lehetőségei elsősorban metaelméleti jellegűek. Helbig–Buschne német nyelvtana (1984) és sok más nyelvtan csak a főnévi névmásokat tárgyalja külön. Elke Hentschel nyelvtanában (1990: 214) a névmásoknak főnevekre és mellénevekre utaló funkciójuk van stb.

4. A névmások jelentése. A nyelvtörténeti folyamatokat tekintve számos példa megerősíti Hadrovics Lászlónak azt a megállapítását, hogy a teljes jelentésű szavakból jelentéskiüresedés következtében névmások, különböző viszonyszók keletkeznek. Hadrovicsnál például az *után* névutó az *út* főnév

ragos alakjából lett (1992: 278), az EtSzt.-ban az *én* „talán összetett szó”. A *kiüresedés* szó jelentése ’üressé, tartalmatlanná válik’. Ez itt egy szó fogalmi jelentésének az elvesztését jelenti. F. Brunot (1965) francia nyelvész és követői tagadják is a névmások különálló szófajiságát. A névmások azonban nemcsak „kiüresedett jelentésű” rámutató funkciójú szavak, hanem a fogalmakat jelölő szófajoktól eltérő jelentésű szófajt alkotnak (vö. Keszler Borbála cikkének a címét). A névmások jelentése **tetradimenzionális** (négyes kiterjedésű): közös névmási szófaji kategoriális jelentésük, névszókra és határozószókra utaló aljelentésük, a beszélőtől függő tér- és időbeli távolságra utaló jelentésük, valamint tematikus jelentésük van.

4.1. A névmások beszédhelyzettől függő utaláson alapuló váltakozó jelentésű szavak (Wechselwörter, переменчивые слова, shift-words). A beszédhelyzet központja (origója: a koordináta-rendszer kezdőpontja) a beszélő *én*, aki meghatározott helyen és időben beszél: *én, itt, most, ma; én, ott, akkor, tegnap. Az én* névmás az első személyt, a beszélő fogalmát jelöli. Főnevesülve ’személyiség, egyéniség’ jelentésben használatos: *a jobbik, a rosszabbik énem; felesége az ő második énje; Ты потерял своё ‘я’* ’Elvesztetted a saját énedet’; *Sie hat ihr Ich behauptet* ’Megőrizte az énjét’. A *te* névmás a beszélőhöz a legközelebb álló, második személy, akihez többnyire tegezhető szavait intézi. Az *ő* névmás azt jelöli, akiről, amiről beszélnek. A harmadik személyt több nyelvben egyes számban nemek szerint is megkülönböztetik: ang. *he, she, it*; német. *er, sie, es*; or. *он, она, оно*. A magyarban a 3. személy differenciálása az igék határozott tárgy és alanyi ragozásában jelentkezik. A főnevesült *nagy Ő* az, akibe a beszélő vagy az illető szerelmes. Ez az oroszban is így van: *Я ей не он. Это мне не она*. A németben ez *Traummann* és *Traumfrau* ’álmaim férfial/ asszonya’, angolban *sweetheart* ’szíve választottja/hölgye’. A beszédhelyzetbeli utalás **irányát** összefoglalóan forikus funkciónak nevezik. Ez lehet:

Rámutató (deiktikus, hinweisende): 1. és 2. személyű névmások, birtokos, mutató névmások: *Én is ott leszek!; Hát te hol voltál?; Ez az övé.*

Visszaütaló (hátraütaló, anaforikus, rückweisende): 3. személyű személyes névmások, visszaható, mutató névmások: *Itt folyó van. Ez nem mély; Megjött Rozi, aki színházban volt. Ez a leány csak magát szereti.*

Előreütaló (kataforikus, vorausweisende): *Rozi olyan, mint Bori; Annyi pénze van most, amennyi sohasem lesz.*

Ismeretlen mennyiségre (halmazra) **utaló kvantor**: *Mindenki ott volt. Senki sem bóbiskolt.*

Szövegrészlet helyére, idejére, tartalmára utaló endoforikus mutató névmás a diskurzuson belül: *Hallottad már ezt a viccet? Két tevé megy a sivatagban...; Tegnap Pali időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.* (Az első kataforikus, a második anaforikus). Az azonosító mutató névmás a diskurzus lezárását jelöli: *Ennyit akartam mondani* (Laczkó 2003: 318).

A külső világra utaló exoforikus névmások (témaismétlő) névmások: *Olyan embertől, aki folyton hazudik, attól ne fogadj el semmilyen tanácsot.*

Az angol, német személytelen mondatokban az *it, es* névmások csak **mondatszerkezetet** képző alanyok: *It’s raining – Es regnet.*

4.2. A névmások névszókhoz kötődő aljelentése. A névmások angol neve *pronoun*, a főneveké *noun*. Ez azt sugallja, hogy a névmások csak főnevek helyett állhatnak. Az orosz akadémiai nyelvtan (1980) csak a főnévi névmásokat tárgyalja külön. A latin *nomen* jelentései ’név, szó’ (többes száma *nomina* ’névszók’). M. Nagy–Tegyey *Latin nyelvtanában* (1992: 16) a névszók csoportjai: főnév (substantivum), melléknév (adiectivum), számnév (numerales), névmás (pronomen). A magyar nyelvészetben Kugler Nóra és Laczkó Krisztina (2000: 152) főnévi (*én, te, ki, mi*), melléknévi (*ilyen, olyan*), határozószói (*így, úgy*) névmásokat különböztetnek meg. Hadrovics László számnévi névmásokat is elkülönít: *Annyit ehetsz, amennyit akarsz* (270). Ennek alapján **főnévi** (*én, valaki*), **melléknévi** (*ilyen, olyan*), **számnévi** (*ennyi, annyi*), **határozószói** (*így, úgy*) névmásaink vannak. A besorolás döntő tényezője a megfelelő kérdőszavak használatának lehetősége: *ki, mi, kicsoda, micsoda?; milyen, miféle, minő?; mennyi, hány?; hogyan?*

4.3. A szófajokhoz kötődő egyes névmások váltakozó jelentése a beszélőtől függő **tér- és időbeli távolságon** alapul. Hadrovics László hangsúlyozza, hogy „még a legelvontabb mutató névmás jelentése is korlátozódik azzal, hogy közelre vagy távolra mutat”. A névmásoknak ezt a szerepét a névmások **párosával** (paarweise, two by two, попарно) történő megjelenése bizonyítja. Többen rámutatnak, hogy a magyarban közelséget jelölő névmások **magas**, a távolságot jelölők **mély hangrendűek**: *ez – az, ilyen – olyan, eddig – addig, ennyi – annyi, erre – arra*. Néha a német és az orosz mutató névmásoknál is találkozunk váltakozó hangrenddel. Az angolban ilyen nincs. Vö.:

- *Itt* vagyok – *Ott* voltam; Gyere *ide!* – Menj *oda!*; Menj el *innen!* – *Onnan* hozd!
- Ich bin *hier* – Ich war *dort*; Komm *hierher!* – Geh *dorthin!*; Hol es von *dort!*
- Я *здесь* – Я был(а) *там*; Иди *сюда!* – Иди *туда!*; – Принеси это *оттуда!*
- I'm *here* – I was *there*; Come *here!* – Go *there!*; Go from *here!* – Bring it from *there!*

(A magyarban a magas és mély hangrendű szavaknak ez a különbsége nemcsak a névmásoknál figyelhető meg: *köröm – karom, gümő – gumó, sistereg – sustorog, libeg – lobog, hej – haj*.)

A latin, a szerb és az orosz mutató névmások rendszere hármás:

Rendszer	Latin	Szerb	Óorosz
Közel: <i>ez</i>	<i>hic</i>	<i>ова</i>	<i>съ</i>
Távol: <i>az</i>	<i>iste</i>	<i>та</i>	<i>тъ</i>
Távolabb: <i>amaz</i>	<i>ille</i>	<i>она</i>	<i>онъ</i>

A magyarban négyes rendszerről is beszélhetnénk, amely ma már lényegében kettes rendszerre redukálódott. Vö.:

Közel:	<i>ez</i>	<i>ilyen</i>	<i>ennyi</i>	<i>itt</i>	<i>innen</i>	<i>így</i>
Közelebb:	<i>emez</i>	<i>emilyen</i>	<i>emennyi</i>	<i>emitt</i>	<i>eminnen</i>	<i>emígy</i>
Távol:	<i>az</i>	<i>olyan</i>	<i>annyi</i>	<i>ott</i>	<i>onnan</i>	<i>úgy</i>
Távolabb:	<i>amaz</i>	<i>amolyan</i>	<i>amannyi</i>	<i>amott</i>	<i>amonnán</i>	<i>amúgy</i>

Nyelvtaníróink az *ez – emez, az – amaz* között nem érzékelnek távolságbeli különbséget. Az ÉrtSz.-ban az *emez* „a beszélőhöz még közelebbi v. egy másik közeli, ismert v. mutatóval megjelölt személy, tárgy v. dolog”: *Választhatod ezt vagy emezt. Nem ezt a könyvet viszem el, hanem emezt. (*Nem emezt viszem el, hanem ezt.)* Az *amaz* pedig egy távolabbi dolgot jelölhet: *Ezt is, azt is, amazt is elviszem.*

4.4. A névmások tematikus csoportjai nálunk a következők:

- A beszélő személyéhez kötődő névmások:
 - személyes névmások: *én, te, ő, mi, ti, űk, ön, önök*
 - nyomatékosító névmások: *én magam megyek, te magad, ő maga*
 - visszaható névmások: *Látom magamat a tükörben*
 - kölcsönös névmások: *egymást, egyik a másikat, az egyik és a másik*
 - birtokos névmások: *enyém, tied, övé, miénk, tietek, öné, másé*
- A beszélő helyéhez vagy idejéhez kötődő névmások: *ez, itt, az, ekkor*
- Egyes mondatrészekre vonatkozó névmások: *ki?, aki, hol?, miért?*
- Határozatlan mennyiségre utaló általános kvantornévmások: *valaki, senki*

5. A névmások szintaktikai jellemzői. A névmásoknak a vonatkozó névmások kivételével nincsenek kötelező vonzataik: *Az, aki ott volt*. Nem kötelező vonzata több névmásnak is lehet: *Közülünk valaki már volt ott*. Néhány főnévi vagy főnevesült névmásnak lehet jelzője: *A szomszéd valakije volt itt, Valami ilyesmire gondoltam*. A névmás szabad bővítménye **az értelmező**: *ott, a falnál* (Kugler–

Tolcsvai Nagy 2000: 165). A mennyiséget jelölő névmásnak mértékhatározója lehet: *Kétszer annyit fizet a lakásért.*

6. Végezetül az olvasók figyelmébe ajánlom *Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban* című cikkemet (2004: 326–39).

SZAKIRODALOM

- Crystal, David 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Basil Blackwell.
- Forgács, Tamás 2001. *Ungarische Grammatik*. Ed. Praesens, Wien.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Helbig, Gerhard–Buscha Joachim 1989. *Deutsche Grammatik*. VEB VE, Leipzig.
- Hentschel, Elke 1990. *Handbuch der deutschen Grammatik*. de Gruyter, Berlin.
- Караулов, Ю. Н. 1997. Русский язык. Энциклопедия. Дрофа, Москва.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2010. Névmás – névmási jelentés. *Magyar Nyelvőr* 134: 483–7.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kiszótára*. Korona, Budapest.
- Laczkó Krisztina 1995. Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz. *Magyar Nyelvőr* 119: 398–408.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Magyar Nyelvőr* 126: 470–81.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127: 314–25.
- Leech, Geoffrey 1989. *An A–Z of English Grammar Usage*. Nelson.
- M. Nagy Iлона–Tegyey Imre 1992. *Latin nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pete István 2004. Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 128: 326–39.
- Schulz, Dora–Heinz Griesbach 1990. *Grammatik der deutschen Sprache*. Hueber, München.

Pete István
ny. egyetemi tanár

SUMMARY

Pete, István

Hypernym, hyponym – meaning of pronouns

The author presents the typical meaning of hypernyms, hyponyms and pronouns. Finally, he comes to the conclusion that the Hungarian word *ember* 'man' is a hypernym but not a pronoun.

Keywords: pronoun, pronominal meaning

A nyelvtudomány és a könyvtártudomány interdiszciplináris kapcsolatairól

1. Bevezetés

A könyvtártudományt a társadalomtudományok körébe soroljuk. Diszciplináris hovatartozása azonban nem mindenki számára egyértelmű. Ennek egyik oka az, hogy a könyvtárosok képzése eredendően bölcsészkarokon folyt, és részben folyik ma is.

A kétségektől függetlenül a könyvtártudomány művelői mindig is intim viszonyban voltak olyan nyelvészeti természetű kérdésekkel, mint a terminológia vagy a szemantikai viszonyok. Ennek példái a természetes és mesterséges nyelvi információkeresés elősegítésének, az információkereső teauruszok készítésének kérdései, bár a természetes nyelvek vizsgálatától – a kezdeti érdeklődés

után – elfordult a könyvtártudomány (Hjørland 2002: 425–30). Ugyanakkor az UNESCO az 57-es kódszám, tehát az alkalmazott nyelvtudomány alá sorol számos, a könyvtártudomány körébe tartozó tevékenységet (Horváth T. 1999: 19).

A címben szerelő *könyvtártudomány* elnevezés helyett sokan az *információtudomány* kifejezést részesítik előnyben. Ezt a szóhasználatot az elmúlt néhány évtized változásai és szemléletváltása messzemenően indokolják. Maga a könyvtáros szakma és talán a tudományos világ is jobban ismeri és gyakrabban használja azonban a *könyvtártudomány* kifejezést. Így írásom címében is ez a kifejezés szerepel, és a következőkben is ezt használom. A leginkább megfelelőnek tekinthető terminus egyébként a *könyvtár- és információtudomány* kifejezés lenne, amely az – egyáltalán nem egységes – angol nyelvű terminológia *library and information science* kifejezésének magyar megfelelője (Koltay–Prókai 2010: 272).

2. A szöveg kitüntetett szerepe

A könyvtártudomány jelenleg legkorszerűbb hazai kézikönyve, a *Könyvtárosok kézikönyve* első kötetének szerkesztői előszavában olvasható, hogy a tudás, az ismeret a könyvtárak számára is szöveg formájában áll rendelkezésre. Ebben az előszóban Horváth Tibor és Papp István (1999: 10) kiemeli, hogy a szöveg egyben elemzés tárgya is, belőle nyerhető azoknak az intellektuális eszközöknek egy része, amelyek a könyvtári technológiában kapnak szerepet. A szöveg ugyanakkor nemcsak az elemzés, hanem a munka tárgya is. Ráadásul a szolgáltatások végső célja is rendszerint szöveg. Ezt úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a könyvtártudomány a szövegek nyelvi struktúráinak információs és ismeretstruktúrákká történő átalakítását tanulmányozza.

Szükség van tehát arra, hogy a könyvtártudomány horizontját a szöveg felé tágítsuk. Nem mintha nem irányult volna figyelem korábban is a szöveg felé, ám ez a kérdéskör a szó szoros értelmében vett határterület maradt, többek között azért is, mert a könyvtártudomány középonti fogalmát, az információt inkább a matematikai információelmélet gondolkodását követve vizsgálta. Ez annak ellenére van így, hogy a könyvtári munkában, a szövegek feldolgozása és értelmezése során számos munkafolyamatban és területen érintkezik a nyelvtudomány alapvető kérdéseivel, a nyelvhasználat, a nyelv és a gondolkodás elemi és összetett problémáit egyaránt tekintve.

A könyvtári tevékenységeken belül a működés alapvető feltételét az a reprezentációk készítésében megvalósuló folyamat biztosítja, amelyet a könyvtártudomány tartalmi feltárásnak nevez. A könyvtártudománynak egyaránt van fizikai és kognitív paradigmája. Az előbbi az informatív objektum anyagi voltát és változatlan jellemzőit hangsúlyozza, így nem foglalkozik a megismeréssel és a jelentéssel. A kognitív paradigma a szöveg önkényes és változékony jellegét nézi, és felismeri, hogy a szöveg témájának meghatározásához szövegen kívüli elemeket kell behoznunk a rendszerbe. Az információ e két paradigma által képviselt tényezők kapcsolatának az eredője, továbbá társadalmi termék, amely a nyelvhez hasonlóan jelrendszer. Nem egyes létrehozóinak és a felhasználóknak a függvénye, hanem azoknak a kulturális, történeti és közös jelentéseknek a kontextualizálása, amelyekhez létrehozói nyúlnak, és amelyeket felhasználói az interpretálásához alkalmaznak (Raber–Budd 2003: 509). Bár ez a felismerés megszületett, a könyvtártudomány nem ismer olyan kettőséget, mint nyelvtudományban a beszéd és a nyelv, ezért az *információ* szónak kettős funkciót, a szöveg és a kontextus funkcióját egyaránt jelölnie kell.

A szöveg középpontba állítása mindenesetre már önmagában is mutatja, milyen sok kapcsolódási terület van a nyelvtudomány és a könyvtártudomány között. A szövegek értelmezésének szintje az, ahol a könyvtártudomány közvetlenül találkozik a nyelvtudomány alapkérdéseivel, tágabb értelemben a nyelv és a gondolkodás szintjeivel, összetett struktúráival.

Békési Imre, Petőfi S. János és Vass László (1999: 11–6) kijelöli a szemiotikai szövegten feladatait. Ezek közül a könyvtártudományi megközelítés a kommunikáció szituációs-specifikus aspektusához kapcsolódik elsősorban, hiszen abban a szövegalkotók és a szövegbefogadók kompetenciája, illetőleg a kettő egymáshoz való viszonya, valamint a különféle kommunikációs-szituációkban való részvételükre vonatkozó, domináns intenciójuk játssza a döntő szerepet (Koltay 2001: 19).

A szemiotikai szövegten szemléletmódja – teszi hozzá Lengyel Zsolt (1992: 159) – holisztikus és integratív kell, hogy legyen. Egyesítenie kell magában az elméleti nyelvészet, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika és a neurolingvisztika eredményeit. Messzemenően interdiszciplináris tehát.

Horváth Tibor (1999: 61) kiemeli, hogy a könyvtártudomány nézőpontjából is mennyire fontos a kognitív tevékenységek és modellek lehető legjobb megismerése. Megjegyzi ugyanis, hogy a szöveg befogadójának tudatában kognitív struktúrák élnek, a befogadónak előzetes tudása van. A tudat megalkotja az üzenetet a már meglévő kognitív struktúrájának a segítségével, beépíti abba a modellbe, amelyet addigi tudása alapján a valóságról épített. Ehhez kapcsolódóan Pinto és Gálvez (1999: 365–80) egyenesen azt fogalmazza meg, hogy a könyvtártudomány céljaira használt (tág értelemben vett) szövegelemzésnek van egy kognitív paradigmája, amely több rész-paradigmára osztható. Ezekből érdemes kettőt kiemelnünk:

- az információfeldolgozás (information processing) részparadigmája,
- az információ-visszakeresés részparadigmája.

Az előbbi érdeklődésének homlokterében olyan modellek megalkotása áll, amelyek az információ megértését, reprezentációját és szintézisét magyarázzák meg. Ebbe a körbe tartoznak a megértés (szövegértés) modelljei, az olvasás és a feldolgozás modelljei, az információ tárolásának modelljei, valamint az információ létrehozásának a modelljei.

Az átadásra szánt szövegeket a könyvtári dokumentumok őrzik. A dokumentum a forma és a tartalom szétválaszthatatlan egységében foglalja magába a művet mint szellemi terméket (a szöveget) és az információhordozót. Ugyanaz a mű, különböző dokumentumtípusokban és információhordozókon jelenhet meg. Ez nemcsak értelmezési, azonosítási, hanem visszakeresési szempontból is különböző megközelítéseket igényel a könyvtártól. A könyvtári közvetítő nyelvek (információkereső nyelvek, osztályozási rendszerek és metaadatok) egységesítése, szinkronizálása ezért alapvető feladat a feltárások során.

A könyvtártudomány egyik középponti fogalma éppen a dokumentum, amelyet úgy definiálhatunk, mint önálló szellemi terméket, független információegységet, az információk különálló kvantumát, amelynek célja az információ közlése, a tudás átadása (Tószegi 1999: 153). Ebben a meghatározásban és még inkább a könyvtárak gyakorlati tevékenységében nagy szerepe van a kvantumok meghatározásának, ez pedig nyilvánvalóan kapcsolódik a szöveg és annak egységei delimitációjának a kérdéseihez.

A szövegek delimitációjára megvannak a nyelvészeti eszközeink, hiszen – ahogy azt Bańczrowski Janusz (2000: 245) kiemeli – a felszínen számos jellemző áll rendelkezésünkre, amelyek az írott szövegek esetében főként vizuális jellegűek. A szövegeknek vagy a szövegek elemeinek (például fejezetnek, bekezdésnek) van kezdete (eleje), közepe és vége. A szöveg kezdete és vége megszabja a szöveg határait, és ez nagy jelentőséggel rendelkezik a kommunikációs folyamatban, továbbá lehetővé teszi, hogy a szöveget egységes közleménynek tekinthessük. A formai szempontok ebben az esetben is szorosan a tartalomhoz kapcsolódva segítik az értelmezést.

A könyvtárban megjelenő szöveg formájában, tartalmában, típusában egyaránt sokféle lehet. A könyvtárak történetében folyamatosan változtak a formák, a tartalmak és a hordozóanyagok úgy, hogy az információhordozók történeti változásai szervesen kapcsolódnak a szövegek és a tartalmak változásaihoz.

Korunkat fokozott mértékben olyan nem nyomtatott szövegek létrehozása, terjesztése és befogadása jellemzi, amelyek digitális hordozókon jelennek meg (Lankshear–Knobel 2004). Kérdés viszont, hogy mennyire kötődhetünk egyetlen, statikus technológiához, például a hagyományos, nyomtatott szövegekhez. A nyelv és a nyelvhasználat változik-e annyira, hogy folyamatosan alkalmazkodni kelljen az egyre újabb technológiákhoz. Vajon milyen mértékben változtatták meg az új technológiák a nyelv alapjait? Milyen volt ennek a változásnak az iránya, és melyek a következményei? Jelent-e alapvető változást a közösségi média megjelenése, vagyis az a kétségbevonhatatlan tény, hogy ebben a környezetben az információ felhasználói kommunikálnak is, fogyasztókból termelővé, olvasóból íróvá válnak.

Ezeknek kérdéseknek a megválaszolásakor felmerül annak a lehetősége, hogy ezekre a digitális technológiákra egyszerűen úgy tekintsünk, mint amelyek az írást és az olvasást is magába foglaló, több évszázados társadalmi gyakorlatnak csak újabb eszközei. Ezzel kapcsolatban valószínűleg nem érdemes jóslásokba bocsátkoznunk. Abban viszont bizonyosak lehetünk, hogy a hiperszöveg

nem jelenti a lineáris olvasás megszűnését, mivel bármilyen formában jelenjen is meg az olvasott szöveg, szöveggé az egymást követő információk sorát fűzzük össze. Más kérdés, hogy ezeknek az információknak a sorrendje tudatunkon kívül is rögzítve van-e, mint a nyomtatott dokumentumok esetében (Golden 2009: 88).

A könyvtárban megjelenő szöveg formájának, tartalmának és típusának sokfélesége történetileg is folyamatosan változó hordozóanyagokhoz, információhordozókhoz és megjelenítési technológiákhoz kapcsolódik. Éppen ezért figyelemre méltó kérdés a digitalizált szövegek minőségének a problémája. Mivel a szövegdigitalizálás jelentős része könyvtárakban történik, vagy ezek gyűjteményeit digitalizálják, a könyvtárakban is foglalkoznunk kell a szövegek minőségével. Ez nemcsak a már meglévő és digitalizálandó dokumentumok kiválasztását jelenti, hanem filológiai, szöveggon-dozási feladat is. Ez a feladat jelentkezik a tömeges digitalizálással kapcsolatban. Ilyenkor ugyanis többnyire karakterfelismerő programokkal dolgozunk, amelyek megfelelő ellenőrzés és szerkesztés nélkül nem képesek hibátlan szövegek létrehozására, tehát a digitalizált szövegek körében szövegromlás következhet be, és ezzel megfordulhat az a több évszázados folyamat, amelynek során egyre pontosabb és jobb minőségű szövegek jöttek létre a nyomtatással (NCLIS 2006).

A digitális (eleve digitálisan létrejött és digitalizált, azaz analóg formáról digitálisra alakított) szövegek számának megszorodása egyúttal magával hozza a verbális szövegek dominanciájának csökkenését és a multimediális szövegek részarányának növekedését. Ennek megfelelően a könyvtártudomány számára hasznos nyelvészeti keretet adhat a szemiotikai szövegtan (szemiotikai textológia), amely a különféle kommunikációszituációkban létrehozott és befogadott uni- és multimediális kommunikátumok, különösen pedig a szövegnek nevezett multimediális, de dominánsan verbális kommunikátumok interpretálására szolgáló diszciplína (Petőfi S. János 1992: 13). A szemiotikai szövegtan nemcsak ezért fontos, hanem azért is, mert a szigorú értelemben vett nyelvi ismeretekkel operáló nyelvészeti eszköztár mellett használna egy olyan eszköztárat, amely a világra vonatkozó ismereteket is kezelni tudja. Természetesen tudnunk kell, hogy a könyvtártudomány dokumentumfogalma elsősorban és elsődlegesen a verbális szöveg köré koncentrálódik. A „szöveges dokumentum” esetében a nyelvi kódok szerepet játszanak az üzenet továbbításában. Azaz ezekben a dokumentumokban a nyelvi jelek és a vizuális elemek (a tipográfia, a képek, a diagramok stb.) egy egységet képeznek. Ezt az egységet alkotja újra az olvasó. A megértés során a szöveges és a vizuális elemek a szöveg jelentésének egyetlen reprezentációját hozzák létre (Montesi 2009: 95–6).

A könyvtári dokumentum nemcsak verbális természetű, hanem alapvetően írott szöveg, még akkor is, ha egyre gyakrabban érhető el digitális formában. Az utóbbi esetben az *írott szöveg* kifejezés okozhat némi bizonytalanságot, ezért érdemes figyelembe vennünk Bańcerowski (2000: 201) megközelítését, amely rögzített és nem rögzített közléseket különböztet meg, a rögzített közléseket pedig írott és felvett közlésekre osztja. Ennek megfelelően a dokumentum minden esetben rögzített szöveg. A digitális szöveg írott jellegéről pedig érdemes elgondolkoznunk.

3. A reprezentációk

A könyvtártudomány egyik legfontosabb részterülete a már említett reprezentációk létrehozása, amely alkalmazott és általános nyelvészeti diszciplínák területeinek a kölcsönhatásában, metszeteiben jelenik meg. A reprezentációkészítés eszközei azok a dokumentációs és információkereső nyelvek, valamint a referátumok, amelyek elsősorban az alkalmazott nyelvtudomány részeként váltak ismertté.

Pinto (1994: 111–33) a tartalmi feltárást írott szövegek dokumentációs (dokumentációs) tartalomelemzéseként (written text documentary content analysis) kezeli, és ezzel egyaránt megjelöli a könyvtártudomány által vizsgált szöveg (kizárólagosan) írott jellegét, továbbá a tartalmi feltárási kapcsolatát a tartalomelemzéssel. A tartalomelemzés kapcsán érdemes van Dijkot idézni (1996: 9). Szerinte ugyanis nem szabad azzal megelégednünk, hogy „tartalom” elnevezéssel csak a szavak számának és más „megfigyelhető jelenségeknek” a felületes kvantitatív vizsgálatát végezzük el ahelyett, hogy a tartalom komplex dimenzióit, így a szöveg aktuális tagolását, a kohézió modelljeit, bizonyos retorikai jellemzőket és általában a társadalmi interpretáció és a használat szempontjából döntő jelentőségű struktúrákat és stratégiákat vizsgáljunk.

A tartalmi feltárás eszközeinek vizsgálatát már a 20. század második felében alkalmazott nyelvészeti diszciplínáknak tekintették. Nem véletlen, hogy információkereső *nyelvekről* beszélünk. Az információkereső nyelvek olyan mesterséges nyelvek, amelyek az információk megtalálásában a természetes nyelvből a szakmai nyelvekbe átöröklődő spontán használat okozta nehézségeket hivatottak kiküszöbölni (Ungváry–Vajda 2003: 8). A szabályozott információkereső nyelvek (pl. a tárgyszavas rendszerek) a természetes nyelv alaktani (egytagú szavak, összetett szavak, egybeírás, különírás), nyelvtani (helyesírási, tulajdon- és köznévi állományok, kisbetű-nagybetű, egyes szám és többes szám kérdése), jelentéstani (szinonímia, homonímia és polisziémia) és mondattani (szintaktikai kapcsolatok és szólancok) problémáit törekednek szabályozni, egységesíteni.

Ezeknek az eszközöknek a fejlődéstörténetében megfigyelhető tendencia az információtechnológiai változásokkal (főként a hiperszöveg megjelenésével) párhuzamosan a természetes nyelv irányába mutat. Ez az irány nemcsak azt jelzi, hogy semmilyen közvetítő nyelv nem képes olyan bonyolult tükrözésre, mint a természetes nyelv, hanem azt is, hogy a közvetítő nyelvek is egyre inkább a természetes nyelvhez közelítenek. Az információkereső nyelvek és főleg azok nyelvészeti irányzatainak kutatása, sem a kognitív, fogalmi, sem a nyelvi szintek elemzését nem mellőzheti, mivel azok egymást kiegészítő fogalmi síkok és nyelvi rétegek mentén szerveződnek.

A tárgyszavas információkereső nyelvi reprezentációk készítésében a természetes nyelvi *de facto* és az információkereső nyelvi *de jure* szabályok alkalmazásakor fontos szempont a különböző szinteknek (fogalmi és nyelvi, nyelven belül morfológiai, grammatikai, szemantikai, szintaktikai) és (szinkrón-diakrón) időbeli síkoknak a felismerése és megfelelő értelmű alkalmazása. A természetes nyelvi *de facto* szabályok átöröklődése az információkereső nyelvbe csak a *de jure* szabályok keretein belül érvényes, ez azt is jelenti, hogy a nyelvi kifejezések ennek értelmében átértékelődnek, ezért lehet szó többfajta (formai és tartalmi) szinonímiáról vagy homonímiáról, fogalmi és szerkesztéssel azonoságokról és eltérésekről, szintetizálásokról.

A gondolkodás és a nyelv szintjein elméletileg alapvetően hasonló műveleteket alkalmazunk a nyelvhasználat, a hagyományos humán és könyvtári osztályozás során. Az analízis és a szintézis, az azonosítás és a megkülönböztetés, az osztályozás és a felosztás műveletében, a relációk és elvonatkoztatások során a fogalmi és szemantikai struktúrák hasonló viszonyok alapján szerveződnek (Prókai 2000: 345).

A természetes nyelvből az információkereső nyelvbe átöröklődő tulajdonságok közül a szemantikai potencialitás az egyik legfontosabb kérdéskör. A polisziémia kialakulása a természetes nyelvben egyfelől takarékoságot jelent a nyelvi nyersanyaggal, a szavakkal, másrészt az osztályozhatóság, kategorizálás lehetőségével gazdagítja a gondolkodást. Az információkereső nyelvben azonban az egységesség kérdése visszakeresési szempontból fontosabb lehet a természetes nyelvi sokféleségnél (polisziémia, szinonímia és homonímia kérdésköre).

Az osztályozás művelete a fogalmak esetében a nemfogalmak és fajfogalmak mentén a kategóriákban, a nyelv szintjén az alapnevekben vagy az osztályozó szavakban, a hipo- és hiperonimák viszonyában ragadható meg. A reprezentációk készítésében, a szövegelemzésben ugyanez a hasonlóság a fogalmi-értelmi szinten a téma-réma, grammatikai szinten a szubjektum-predikátum viszonyában fedezhető fel. Az osztályozó és analizáló műveletek egyaránt azt bizonyítják, hogy a fogalmi szint korrelál a nyelvi (szemantikai, grammatikai) szintekkel. Ezek a hasonlóságok ugyanakkor a fogalmi és nyelvi szintek kölcsönös átjárhatósága miatt magukban rejtetik az útvonalak felismerésének a nehézségét. A nyelvi szintről hiányzó láncszemek miatt fogalmilag könnyen lépünk egy szinttel följebb vagy lejjebb. A valóság, a fogalmak és a jelentések hálózata a „minden mindennel összefüggő” elv alapján sokféle kapcsolódási lehetőséget biztosít. Ezért fontos az érvényességi tartományok (idő- és térbeli, földrajzi határok) kijelölése.

A könyvtártudomány struktúrájának belső szervezettségét legerősebben a nyelv és a nyelvhasználat határozza meg, azok a folyamatok, amelyekben a különböző szintű nyelvi transzformációk egymásba átalakulnak. A könyvtárban a történeti tudásanyag és gyűjtemény mentén a szinkrón és diakrón nyelvi rendszer egyidejű jelenléte feltételezi a horizontális-vertikális irányú transzformáció, megfeleltetés szükségességét is.

Az információ-visszakeresést olyan humán kommunikációs rendszernek tekinthetjük, amelyben a szövegnek kulcsfontossága van. E rendszer részei egyúttal a szövegekkel interakcióba lépő személyek, valamint a rendszernek és a személyeknek az adott szövegekkel kapcsolatos interakciói.

Nem meglepő, hogy a nyelvészeti megközelítéseknek itt is szerepe van. Az információ-visszakérés ugyanis – ahogy azt Pinto és Gálvez (1999: 374) megfogalmazza – olyan humán kommunikációs rendszer, amelyben a szöveg kulcsfontosságú szerepet játszik. E rendszer részeit képezik a szövegekkel interakcióba lépő személyek, valamint a rendszernek és a személyeknek az adott szövegekkel kapcsolatos interakciói is.

Az információkeresés egyik lényeges, de nem kizárólagos feltétele,

- hogy szavakat használunk hozzá;
- hogy a dokumentumokat megfelelő szavak jellemezzék;
- hogy ezek a szavak hol helyezkednek el (Ungváry–Vajda 2003: 2).

Mindezekhez ugyanakkor annak az alapvető szemantikai feltételnek kell járulnia, hogy aki információt keres, annak meg kell értenie azt, amit talált (Kuhlthau 2004: 42–3.).

Amikor információt keresünk, elfogadható válaszokat várunk a kérdésünkre. Ebben segítségül szolgálhat az extenzió és az intenzió (Bańcerowski 1999: 214). Az e két fogalom közötti különbségtétel némileg hasonlít a könyvtártudomány általános kategorizációfogalmához. Extenzió az, amikor a *tehén* szót kiterjesztjük a világ teheneinek összességére, az intenziót ezek meghatározó jellemzői alkotják, tehát a *szarvasmarha* szóval írhatók le (Budd 2011a: 61).

Segíthetnének, de nem igazán működnek a statisztikai alapú számítógépes nyelvelemzési eljárások. A keresőszavak megválasztásának azonban stilisztikai, szemantikai, emocionális és kognitív okai is vannak, amelyeket a statisztikai eljárások legtöbbször figyelmen kívül hagynak. A terminológiai problémák többsége nyelvszokással és nyelvhasználattal kapcsolatos kérdéskör, amely a nyelv és a gondolkodás szintjeihez egyszerre kapcsolódik. A fogalmi és a jelentéstani szintek szinkronizálása vezethet a megfelelő terminológia alkalmazásához és értelmezéséhez.

Az információkeresésben, a jelentések egyértelműsége tekintetében hatékony segítséget jelent a szótárak alkalmazása. A szótárak mellett azonban fel kell használnunk a lexikonokat és az enciklopédiákat, hiszen a személy-, földrajzi és intézményneveket stb. is kezelniük kell. Az ilyen feldolgozás ugyanakkor feltételezi az emberi közreműködést. Megközelítésünknek pedig a szó szorosabb értelmében vett szemantikainak és nyelvfüggőnek kell lennie (Crystal 2004).

Egy másik kérdéskör, amelyről már részben szoltunk, a referátumkészítés. Vizsgálata az interdiszciplináris megközelítés „iskolapéldájának” tekinthető. Ennek egyik (alapvetően triviális) oka, hogy referátumok nemcsak könyvtárakban készülnek, hanem kiadóvállalatok is fontos helyet foglalnak el benne. Emellett a tudományos cikkeket publikáló szerzők többsége szembetalálja magát azzal a feladattal, hogy írásához referátumot kell készítenie. Ez még akkor is így van, ha a tudományos közélet nem igazán fogadta be az ennek a műfajnak a szabatos megjelölésére használható *autoreferátum* szót (Koltay 2003: 9–14).

A referátum természetes nyelvi, verbális (nem multimédiális) szöveg, amelynek a szövegség minden kritériumának meg kell felelnie (Pfeiffer-Jäger 1980: 5). Természetes nyelvi szövegeként meghatározva a referátumot elkülöníthetjük minden olyan úgynevezett *kvázireferátumtól*, amely nem mutatja fel a szövegség jegyeit, ám sok esetben alkalmazzák referálási feladatok megoldásakor, főként akkor, ha gépi (számítógéppel végzett) referálást tűznek ki célul. Műfaji sajátosságait széles körben vizsgálja számos, az idegen nyelvek (főként az angol mint idegen nyelv) oktatási módszertanára koncentrált alkalmazott nyelvészeti diszciplína. A referálást több tudományterület tekintheti vizsgálata tárgyának. A két meghatározó tudományterület azonban a könyvtártudomány és a nyelvtudomány. Mivel a lényege információk sűrített reprezentációinak a létrehozása, szorosan kapcsolódik a szövegértés kérdésköréhez, még akkor is, ha tudjuk, hogy jelentős különbség van a szokványos szövegértés és a referálás között (Koltay 2003: 33–6).

Nyelvészeti elvek, nyelvi jellemzők többé-kevésbé közvetlenül is hasznosíthatók egy-egy könyvtártudományi kérdés megoldásában. Ilyen kérdés az indikatív és az informatív referátumok egymástól való megkülönböztetése, amely az említett tartalmi feltárás fontos problémái közé tartozik. A megkülönböztetésre számos szempontunk van, a leginkább kézzelfogható a következő szempont. Az indikatív referátum kizárólag indikatív, az informatív típusú referátum kizárólag informatív nyilatkozatokból (megnyilatkozásokból) áll. Az indikatív nyilatkozat lényege az, hogy az elsődleges dokumentumra való hivatkozást (referenciát) tartalmaz, amelynek (gyakran implicit) tartalma a következő: „a (referált) dokumentum...”, „a dokumentum(ban)...” stb. (Koltay 2003: 20–3).

4. Az írástudás új formái

A könyvtártudomány interdiszciplináris kapcsolatainak újabb szála az írástudás új formáihoz vezet. Ezek közül a formák közül talán a két legfontosabb közé tartozik az *információs műveltség* és a *digitális írástudás*.

Ebből a két elnevezésből is látszik, hogy az angol nyelvben használatos *literacy* szót legalább kétféleképpen magyarázhatjuk: lehet *írástudás* vagy *műveltség*. A *literacies* szó esetében, magyar nyelven kevésbé látszik célszerűnek a többes szám használata, tehát inkább az *írástudás új formáiról* vagy *típusairól* beszélünk. Az írástudásnak annyiféle formája van, ahányféle az írás és az olvasás társadalmi gyakorlatának és fogalmainak összessége (Street 1984: 1). Meghatározható úgy is, mint céljuknak megfelelő és az adott közösség által értékesnek tekintett szövegek olvasásának, interpretálásának és létrehozásának a képessége. Ez a szöveg lehet verbális vagy más természetű, megjelenhet bármilyen hordozón (Elmborg 2006: 195). Korunk írástudásai a funkcionális írástudás kontextusába is beilleszkednek. A funkcionális írástudást úgy határozhatjuk meg, mint nyomtatott és írott információk felhasználását annak érdekében, hogy személyes céljainkat elérjük, tudásunkat fejlesszük (Bawden 2001: 222). Az írástudás bármelyik formáját vizsgáljuk is, aligha kétséges, hogy az írástudások szövegekkel való interakciót jelentenek. A megértés (szövegértés) ennél fogva az egyik olyan folyamat, amely már a hagyományos értelemben vett írástudás kapcsán is a figyelem középpontjában állt, és amely kétséget kizáróan pszicholingvisztikai és kognitív tudományi kutatási terület.

Az írástudás új típusai közül a talán legrégebbi és legismertebb az *információs műveltség*, amely azonban inkább csak a könyvtárosok körében ismert fogalom (Bawden–Robinson 2009: 181). A szélesebb körű ismertségre esélyes *digitális írástudás* az írástudás és a műveltség több típusát fogja át, a funkcionális írástudás keretébe beleértve az írást, az olvasást és a számolást is. Magában foglalja az értő olvasást és a megszerzett információk kritikus kezelését. Részét képezi az információs és kommunikációs technikák hatékony használata, viszont nem korlátozódik ezekre (Molnár et al. 2005).

Az írástudás új formái igazi interdiszciplináris kutatási tárgyat jelentenek. Vizsgálatukban érintve vannak többek között az irodalomelmélet, a kommunikáció- és médiatudomány, a könyvtár- és információtudomány, a retorika és – természetesen – a nyelvtudomány képviselői is (Hobbs 2006: 15–6). Ennek a vizsgálódásnak fontos meghatározója, hogy korunk kommunikációja jelentős részben már nem eredeti szövegek létrehozása, hanem meglévő információk kiválasztása, elrendezése, szűrése és újraalakítása úgy, hogy közben mindez magába foglalja a kommunikáció megfelelő technológiájának a megválasztását is (Geisler et al. 2001: 286). Ezzel összefüggésben azonban egyre inkább arra van szükség, hogy ne az információ diszkrét egységeit keressük meg a szövegekben, hanem, hogy látszólag egymással nem összefüggő szövegeknek és gondolatoknak adjunk új értéket azzal, hogy összekapcsoljuk és koherenssé tesszük őket. A digitális információ burjánzása közben a tudás egyre kevésbé magukban a szövegekben lelhető fel, hanem a belőlük nyerhető jelentések közös létrehozásában (Kapitzke 2003: 8).

Az írástudás új formáinak fontos eleme az információhoz való kritikus viszonyulás. A kritikus olvasásnak és írásnak számot kell tartania a pszicholingvisztika érdeklődésére, hiszen fontos szerepet játszik bennük az önszabályozás és a metakognitív működések.

Az írástudás új formáival kapcsolatos nyelvészeti természetű összefüggés az is, hogy az írás fejleszti a kritikus gondolkodást, és fejleszthető az írás célzott gyakorlásával. A gondolkodás és az írás elválaszthatatlanok egymástól: a gondolkodás konkrét reprezentációja az írás. Az írás a tanulás internalizálásának, a tapasztalatok tudássá való átalakításának is az eszköze. Az írás folyamán új tudás jut felszínre, mivel új összefüggéseket látunk meg (Sheridan 1992: 93).

5. További interdiszciplináris kapcsolatok

Az interdiszciplináris kapcsolatok, a határterületek vonatkozásában kulcsfontosságú még a szemiotika, a könyvtártudomány és a terminológia kapcsolata, mivel a szemiotika és a könyvtártudomány érdeklődése egyaránt kiterjed a tartalom és annak reprezentációi, a jelölt és a hivatkozott tárgy és a hivatkozás, az informatív (információs) objektumok közötti kapcsolat természetének a vizsgálatára.

A jelek, a szöveg és az információ kapcsolata a beszéd és a nyelv (a saussure-i *langue* és *parole*) természetének vizsgálatával közelíthető meg jól. A könyvtártudomány azonban nem ismer ilyen kettősséget, ezért az *információ* szónak kettős funkciót, a szöveg és a kontextus funkcióját kell jelölnie (Raber–Budd 2003: 513).

Ahogy a nyelvi folyamatoknak lehet szinkrón és diakrón szempontú vizsgálata, úgy az információ is tekinthető ezekből az aspektusokból. Mint szöveg az információ is bizonyos invariáns tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek jelenléte potenciálisan informatívva teszi az adott objektumot. Mint tartalom az információ szinkrón és változtatható abban az értelemben, hogy az értékek és a tartalom jelentése megváltozhatnak a szöveg perspektívájának változásával. Erre a változásra befolyással van az idő és az intertextualitás is (Raber–Budd 2003: 514).

Számos közös vonást találunk a nyelvtudomány és a könyvtártudomány között a relevancia keresése kapcsán. A legmarkánsabban Sperber és Wilson (1986) által képviselt relevanciaelmélet leginkább a pragmatikára gyakorolt jelentős hatást. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a nyelvészeti pragmatika és a könyvtártudomány között éppen a nyelven kívüli ismeretek – már fentebb említett – kiemelt kezelése folytán szoros kapcsolat van.

Yus Ramos (1998: 305–45) szerint a relevanciaelmélet a következőket feltételezi:

- Minden nyilatkozat (megnyilatkozás) többféleképpen interpretálható, és minden interpretáció megfelel a nyelvileg kódolt információknak.
- A megnyilatkozás címzettjét nem minden interpretáció érinti párhuzamosan: vannak olyan interpretációk, amelyek feldolgozása munkaigényesebb másoknál.
- A címzettek rendelkeznek egy, az interpretációk kiértékeléséhez szükséges általános kritériummal.
- Ez a kritérium elég erős ahhoz, hogy kizárjon más interpretációkat, így ha a kritériumnak megfelelő interpretációt megtalálja, nem keres tovább.
- A relevancia a társalgás céljainak vagy a társalgás résztvevői céljainak való hasznos megfelelés. A relevanciát a feladó olyan informatív intenciójának tekinthetjük, amely a címzett kognitív környezetének módosítására irányul. Figyelembe kell azonban venni, hogy a feladó céljainak elérése mellett a címmel közös, a társalgás sikeressége érdekében tett erőfeszítésüknek is középponti helyet elfoglalnia.

A könyvtártudománynak mindig is fontos kérdése volt a relevancia meghatározása. A relevanciát viszonyulások rendszereként kezeli, és ez a szemléletét megítélésünk szerint közelíti a nyelvészetéhez. Hasonló vonás a relevancia két oldalról történő vizsgálata, amelyben a rendszer és a felhasználó kettőssége lényegében megfeleltethető a feladó és a címzett kettősének. Cosijn és Ingwersen (2000: 533–45) szerint elsősorban Saracevic munkássága, főként Saracevic (1996) nyomán többféle relevanciát szokás megkülönböztetni. Ezek közül tárgyunk szempontjából a legfontosabb a motivációs vagy affektív relevancia, amely a felhasználó és az információk objektumok intenciói, céljai és motivációi közötti kapcsolat. A motivációs relevancia az elégedettség, a siker és a megvalósulás kritériumai alapján inferencia útján valósul meg. Szerintük az információ részben úgy tekinthető, mint olyan valami, amely, ha felfogjuk, befolyásolja és átalakítja a vevő tudásának állapotát, így kapcsolódik a Searle (1984) által definiált intencionalitáshoz.

A *relevancia* igen összetett témaköréből emeljük ki azoknak a tanulságoknak egy részét, amelyeket a nyelvtudományból szűrhet le a könyvtártudomány. A Sperber és Wilson (1986, 1995) által kidolgozott pragmatikai relevanciaelmélet ilyen. Az ebben szereplő kognitív elv és a kommunikatív elv megkülönböztetése és összekapcsolása a könyvtártudomány közvetlen érdeklődésére tarthat számot, és felhasználható arra, hogy megmagyarázzuk, mi a különbség és a hasonlóság a között, amit egy személy relevánsnak ítél, vagy amit egy rendszer ad ki (Budd 2004: 454–8).

A relevancia nagymértékben meghatározza a jelentést. Az információ-visszakeresés során jelentkező nehézségek forrása többek között a poliszémia és a homonímia. A „hagyományos” adatbázisokban, ahol egyrészt ellenőrzött tartalmakra keresünk (tehát információ-visszakereső nyelvet használunk), másrészt a keresés mezőkre korlátozható, ez kevésbé okoz gondot.

A könyvtártudomány gondolkodása szorosan kapcsolódik a tudás meghatározásához és hasznosításához is. Mindez felkeltette nyelvészek érdeklődését is. Bańcerowski (2002: 137–9) szerint

a valóságban a szavak, a mondatok, a szövegek nem tartalmaznak és nem is tartalmazhatnak semmilyen tudást. A tudás csak az élőlényekben, az élőlények agyában létezik és létezhet. Más létezési formája nincs, és ez mindenfajta tudásra vonatkozik, a nyelvi és a nyelven kívüli, az elméleti és a gyakorlati, a velünk született és a megszerzett, az igaz és a hamis, a tudatosult és a nem tudatosult tudásra egyaránt. Kiemeli, hogy az átadott vagy a felfogott jelek mindig valamilyen fizikai jelenségek, szignálok vagy valamilyen konkrét tárgyak. A jelek azért emberi produktumok, mert az ember egyrészt „megadja” a nekik megfelelő formát, amelyhez hozzárendeli a releváns tulajdonság státuszát; másrészt pedig hozzárendeli a jelentésüket, vagyis azt, hogy mi helyett mit fog használni, milyen tudást fog velük helyettesíteni. Az emberhez viszonyítva tehát minden jel külső objektum, azaz nem létezik az emberben. Ez vonatkozik a nyelvi jelre is. Az emberi agyban legfeljebb csak a jelek formájáról és képzéséről, illetve a hozzájuk rendelt jelentésről stb. szóló tudás internalizálódhat. A nyelvi jel ezzel összhangban csak az előhívó jelszó, szimbólum funkciójában szerepelhet a kommunikációs folyamatban.

A nyelvnek önmagában nincs jelentése – írja Miller (2002). A jelentés nem a nyelv belső lényegéből fakadó tulajdonsága, hanem annak a tárgynak a függvénye, amelyre egy-egy adott szó vagy mondat vonatkozik, utal. Ez annak ellenére van így, hogy legtöbbször természetes módon feltételezzük: bármi, amit mondunk és teszünk, minden információ, tulajdonképpen minden üzenet, amelyet küldünk és fogadunk, minden, amit olvasunk és írunk, annak van jelentése. Miller nem nyelvész, hanem azokat a kétségeket igyekszik alátámasztani, amelyek a tudás menedzselésével és az arra épülő tudásmenedzsmenttel (más terminológiát használva ismeretkezeléssel) kapcsolatosan felmerülnek. Az ezzel kapcsolatos, sokszor ellentmondásos érveléseket is felvonultató viták messze meghaladják a nyelvtudomány és a könyvtártudomány interdiszciplináris kapcsolatainak a tárgyalását, ezért csak annyiban foglalkozom velük, amennyiben a tudás és az információ természetére vonatkozóan értékes gondolatokkal szolgálnak.

Amit kezelni, menedzselni tudunk, az az információ. Ezért mondja Wilson (2002), hogy minden, ami az agyon kívül van, és manipulálható valamilyen módon, az adat, ha egyszerű tényekből áll, vagy információ, ha az adatok beágyazódnak a befogadó számára releváns kontextusba. Az érték nem a tárolt információban van, hanem a belőle létrehozott tudásban. Az információ tehát csupán az a hordozó, amelynek segítségével emberi válaszokat váltunk ki. A tudással szemben az információ statikus. Arra vár, hogy értelmezzék. Azonos információk különböző jelentéseket válthatnak ki.

Wilson szerint az információ és a tudás jellemzőinek összevetése azt mutatja, hogy az információ nemcsak statikus, hanem személyektől független, explicit, könnyen sokszorosítható, könnyen szétsugározható, nincsen belső lényegéből fakadó jelentése. A tudás ezzel szemben dinamikus, személyfüggő, rejtett (tacit), létre kell hozni (nem sokszorosítható), főként szemtől szemben terjeszthető (nem szétsugározható), jelentését személyesen kell meghatározni. Az információból az emberi interpretáció pillanatában lesz tudás. Szerinte a tudás magában foglalja a megértés és a tanulás mentális folyamatait, amelyek csakis és kizárólag az agyban folynak le, bár sok közülük a külvilággal és embertársainkkal való interakcióban valósul meg. Tudásunkat csak kijelentésekben tudjuk kifejezni. Ezek a kijelentések viszont nem azonosak a tudással. Ezek alkotják az információt, amelyet mások befogadhatnak, megérthetnek, és saját tudásukba építhetnek.

Ere mintegy rímelt az a megállapítás, miszerint a tudást nem közvetlenül adjuk át egymásnak. Az emberek közötti kommunikáció nem azon alapul, hogy az adó átadja a tudását a vevőnek, és a vevő ezt befogadja, elsajátítja, rögzíti. Ilyen értelemben a tudással ugyanaz a helyzet, mint a nyelvvel (Bańcerowski 2002: 138). Nem mond ennek ellent az információ kommunikációelméleti meghatározása sem: az információ kölcsönösen egymásra ható objektumok kommunikációjának objektív tartalma, amely ezen objektumok állapotának megváltozásában nyilvánul meg (Drótos 1993).

Az információtudomány szemléletében a jelentés a retorikán is múlik. A retorika legtöbb definíciója a meggyőzés elemét emeli ki, de tény, hogy a stílus és az ékesszólás mellett a téma és a szolid érvelés is fontos. Indokolt, hogy a retorikát, különösen a szolid érvelést a jelentés részének tekintsük, abban az értelemben legalábbis, hogy az a feladókat és a címzetteket, valamint a közöttük zajló komplex interakciókat magában foglalja (Budd 2011a: 63).

6. Összegzés

A fentiekben a nyelvtudomány és a könyvtártudomány közötti interdiszciplináris kapcsolatokat vizsgáltam meg. Ezeknek a kapcsolatoknak a köre szélesebb annál, amit ez az áttekintés meg kívánt és meg tudott mutatni. A teljesség igényével azonban nem léphettünk fel, már csak azért sem, mert ennek a kapcsolatrendszernek a feltérképezése egy egész monográfiát igényelne. A tartalmi feltárás szerepének tárgyalásával viszont az egyik leggyakrabban felmerülő és a gyakorlat szempontjából talán legfontosabb témakőről kaphattunk képet. Az írástudás új formái pedig minden bizonnyal a globalizált információs társadalom egyik legaktuálisabb kérdését jelentik. És mindez csak két témakör, amelyet érintettünk.

A nyelvtudomány és a könyvtártudomány interdiszciplináris viszonyára olyan összetett kölcsönhatások jellemzőek, amelyek a szövegelemzés és az értelmezés problémáitól a tartalomelemzésen és a feltáráson át a különböző mélységű reprezentációk által az ismerethez, a tudáshoz vezethetnek.

Kiegészítésként említsünk meg néhány olyan témát, amelyekről nem vagy csak kisebb részletességgel szövegeztünk, de figyelmet érdemelnek. Mindenekelőtt az információs viselkedést hozhatjuk fel példaként (Shenton–Hay–Gibson 2011), amely a relevanciával is szoros összefüggésben van, de az írástudás új formáit is érinti. Az írásunkban is megemlített témák közül figyelemre méltó a kognitív paradigma részletesebb kifejtése (Budd 2011b). A jelentés kapcsán pedig odafigyelhetünk ennek az igazsággal és az információval kapcsolatos összefüggéseire (Budd 2011a) is.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 1999. A nyelvi jelentés és az emberi tudás. *Magyar Nyelvőr* 123: 214–7.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk.: Nyomárkay István. ELTE. Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2002. A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében. *Magyar Nyelvőr* 126: 133–42.
- Bawden, D. 2001. Information and digital literacies: a review of concepts. *Journal of Documentation* 57: 218–59.
- Bawden, D.–Robinson, L. 2009. The dark side of information: Overload, anxiety and other paradoxes and pathologies. *Journal of Information Science* 35: 180–91.
- Budd, J. 2004. Relevance: Language, Semantics, Philosophy. *Library Trends* 52: 447–62.
- Budd, J. 2011a. Meaning, truth, and information: prolegomena to a theory. *Journal of Documentation* 67: 56–74.
- Budd, J. 2011b. Revisiting the importance of cognition in information science. *Journal of Information Science* 37: 360–8.
- Cosijn, E.–Ingwersen, P. 2000. Dimensions of relevance. *Information Processing and Management* 36: 533–50.
- Crystal, D. 2004. *Take care of the sense, and the search engines will take care of themselves*. <http://www.crystal-semantic.com>. (Letöltve: 2005. január 15.)
- van Dijk, T. 1996. Prólogo. In: Pinto, M.–Gálvez, C. (eds): *Análisis documental de contenido*. Síntesis, Madrid, 9–11.
- Drótos László 1993. *Informatikai jegyzetek*. Miskolc. <http://www.bibl.u-szeged.hu/~drotos/informatikai-jegyzetek/>. (Letöltve: 2009. december 28.)
- Elmborg, J. (2006): Critical Information Literacy: Implications for Instructional Practice. *Journal of Academic Librarianship* 32: 192–9.
- Geisler, Ch. et al. 2001. ITex. Future directions for research on the relationship between information technology and writing. *Journal of Business and Technical Communication* 15: 269–308.
- Golden Dániel 2009. Az elektronikus olvasás mintázatai. *Információs Társadalom* 9: 85–93.
- Hjørland, B. (2002). Domain analysis in information science: 11 approaches – traditional as well as innovative. *Journal of Documentation* 58: 422–62.
- Hobbs, R. 2006. Multiple Visions of Multimedia Literacy: Emerging Areas of Synthesis. In: M. McKenna et al. (eds.): *International handbook of literacy and technology*. Mahwah, N.J., Lawrence Erlbaum, 15–26.
- Horváth Tibor 1999. Könyvtártudomány és információtudomány alapjai. In: Horváth Tibor–Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve*. 1. Alapvetés. Osiris Kiadó, Budapest, 18–75.
- Horváth Tibor–Papp István 1999. Bevezető. In: Horváth Tibor–Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve*. 1. Alapvetés. Osiris Kiadó, Budapest, 3–17.
- Kapitzke, C. 2003. (In)formation literacy: A positivist epistemology and a politics of (out)formation. *Educational Theory*. 53: 37–53.

- Koltay Tibor 2001. Adalékok a nyelvi közvetítés szövegtani leírásához. In: Békési Imre–Petőfi S. János–Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan* 14. A szövegtani kutatás általános kérdései. JTF, Szeged, 19–27.
- Koltay Tibor 2003. *A referálás elmélete és gyakorlata*. Könyvtári Intézet, Budapest.
- Koltay Tibor–Prókai Margit 2010. Terminológiai változások a XX–XXI. századi könyvtártudományban. *Magyar Terminológia* 3: 269–84.
- Kuhlthau, C. 2004. *Seeking Meaning: A Process Approach to Library and Information Services*. Westport, Connecticut, Libraries Unlimited.
- Lankshear, C.–Knobel, M. 2004. „New” Literacies: Research and Social Practice. <http://www.geocities.com/c.lankshear/nrc.html>. (Letöltve: 2011. december 27.)
- Lengyel Zsolt 1992. Szöveglingvisztikai kérdések a pszicholingvisztika tükrében. In: Békési Imre–Petőfi S. János–Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan* 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. JGYTF, Szeged, 157–9.
- Miller, F. J. 2002. I=0 (Information has no intrinsic meaning). *Information Research* 8. <http://informationr.net/ir/8-1/paper14.html>. (Letöltve: 2009. december 28.)
- Molnár Szilárd et al. 2005. *A hozzáférési pontok humán-infrastruktúrájának fejlesztése, az IT-mentori szakma kialakítása*. <http://www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=811> (Letöltve: 2009. december 28.)
- Montesi, M. 2009. Aproximación al documento textual desde la perspectiva de los estudios sobre el discurso. *Revista española de Documentación Científica* 32: 92–105.
- NCLIS (2006). Mass Digitization: Implications for Information Policy. NCLIS. <http://permanent.access.gpo.gov/lps86366/MassDigitizationSymposium-Report.pdf>. (Letöltve: 2009. december 28.)
- Országh László (szerk.) 1980. Angol–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Petőfi S. János 1992. *Egy poliglott szövegtani-szövegnyelvészeti kutatóprogram*. Officina Textologica. 1. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.) 2003. *Szemiotikai szövegtan* 15. A szövegtani kutatás általános kérdései, Kép és szöveg, Szöveg és fordítás. JTF, Szeged.
- Pfeiffer-Jäger, G. 1980. Referat und Referieren. *Germanistische Linguistik* 1–2: 1–180.
- Pinto, M. 1994. Interdisciplinary approaches to the concept and practice of written text documentary content analysis. (WTDCA). *Journal of Documentation* 50: 111–33.
- Pinto, M.–Gálvez, C. 1999. Paradigms for abstracting systems. *Journal of Information Science* 25: 365–80.
- Prókai Margit 2000. A tartalom formája és a változás logikája. A tartalmi feltárás néhány elméleti kérdése. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 47: 340–5.
- Raber, D.–Budd, J.M. 2003. Information as sign: semiotics and information science. *Journal of Documentation* 59: 507–22.
- Saracevic, T. 1996. Relevance reconsidered '96. In: Ingwersen, P.–Pors, N.O. (eds.): *Information science: integration in perspective*. Royal School of Library and Information Science, Copenhagen, 201–18.
- Searle, J. R. 1984. Intentionality and its place in nature. *Synthese* 61: 3–16.
- Shenton, A.–Hay-Gibson, N. 2011. Information behaviour and information literacy: The ultimate in transdisciplinary phenomena? *Journal of Librarianship and Information Science* 43: 166–75.
- Sheridan, J. (1992). WAC and libraries: A look at the literature. *Journal of Academic Librarianship* 18: 90–4.
- Sperber, D.–Wilson, D. 1986. *Relevance: Communication and cognition*. Blackwell, Oxford.
- Street, B. 1984. *Literacy in Theory and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tószegi Zsuzsanna 1999. Dokumentumok, információhordozók. In: Horváth Tibor–Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve*. 1. Alapvetés. Osiris Kiadó, Budapest, 152–99.
- Ungváry Rudolf–Vajda Erik 2003. Az információkeresés szavai. *Tudományos és Műszaki tájékoztatás* 50: 479–90.
- Wilson, T. D. 2002. The nonsense of „knowledge management”. *Information Research* 8 <http://informationr.net/ir/8-1/paper144.html>. (Letöltve: 2009. december 28.)
- Yus Ramos, F. 1998. A decade of relevance theory. *Journal of Pragmatics* 30: 305–45.

Koltay Tibor

főiskolai tanár

Szent István Egyetem

Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Kar
Informatikai és Könyvtártudományi Tanszék

Prókai Margit

egyetemi docens

Szent István Egyetem

Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Kar
Informatikai és Könyvtártudományi Tanszék

SUMMARY

*Koltay, Tibor – Prókai, Margit***On interdisciplinary relationships between linguistics and Library and Information Science**

There are a substantial number of interdisciplinary connections between linguistics and library activities with their underlying discipline, Library and Information Science (LIS). The latter is often regarded as a type of applied linguistics. The common denominator between the two disciplines is that both are interested in the study of text. Meanwhile the prevalence of digital media results in an abundance of post-typographic forms of text production that requires new literacies. If we regard it to be a documentary analysis of texts, LIS has a cognitive paradigm and the methods of semiotic textology can be utilized in it. One of the central categories of LIS is the document, the delimitation of which can be handled by linguistic means. LIS is interested in the study of relevance with an evident relationship to Sperber and Wilson's relevance theory. The most important connection between linguistics and LIS can be discovered in the need of representations of textual content, meaning, sense and knowledge, like indexes and abstracts.

Keywords: interdisciplinarity, library and information science, textual linguistics

Gyümölcsneveinkhez IV.

mexikóialma *J. Casimiroa edulis* (ENL.). Igen tápláló trópusi gyümölcs, megérve lágy, lédús és édeskesen savanyú, a héj körül enyhén keserű ízű.

Neve az ang. *mexican apple*, fr. *pomme mexicaine* 'ua.' (EL.) szó szerinti megfelelője. A növény élőhelyére és alma alakú gyümölcsére utaló összetett elnevezés. Hasonneve a sp. *pera mexicana* (KL.), azaz 'mexikói körte'.

A fajt Priszter nem szótározta, Vörös Éva *fehértapota* (< ang. *white sapote*, fr. *sapote blanc*, sp. *zapote blanco* 'ua.') nevét tárgyalja (VörösEgz. 81). Megvan a legtöbb európai nyelvben is így; vö. ném. *weisse Sapote* (ENL.), holl. *witte zapote* (EL.), port. *sapota branca*, ol. *sapote bianco*, or. *белая canoma*, dán *hvid sapote*, norv. *hvit sapote*, sv. *vit sapot*, fi. *valkoinen sapote*, lett *sapotes baltās*, cs. *біла sapota*, szlk. *biele sapote*, ro. *sapote alb*, blg. *бјела canoma*, tör. *beyaz sapota* 'ua.' (KL.); a terméshús színére utalnak a nevek, akárcsak szlk. *biely persimon* (uo.) elnevezése esetében.

A latin szaknyelvi *edulis* fajnév 'ehető' jelentésű. A *Casimiroa* nemzetségnevét pedig a spanyol botanikus, a madridi botanikus kert igazgatója, Casimiro Gómez Ortega (1740–1818) emléket őrzi, számos nyelvben éppen ennek a fajnak a nevét is ezzel a terminussal alkották; vö. ang., ném., port., ol. *casimiroa*, or. *каземур*, észt *casimiroa edulise viljad*, litv. *baltoji kazimierinė*, cs. *kasimiroa jedlá* (uo.), le. *kazimira jadalna* (EL.). A mexikóialma régi azték neve megőrződött, a náhuatl indián *cochitzapotl* (W.), azaz 'alvószapota' folytatója a *Casimiroa edulis* spanyol *cochil sapota* (EL.) elnevezése. További idegen nyelvi neve a sp. *manzana kai, morey*, fr. *matasano* (uo.), sp. *pera criolla, 'kreol körte' matasano* (ENL.).

szodomaialma *J. Calotropis procera* (P. 322). Afrika és Ázsia trópusi vidékein honos, de a Holt-tenger vidékén és az Arab félszigeten is gyakori cserje.

A legtöbb európai nyelvben elterjedt összetétel, az ang. *apple of Sodom*, fr. *pommier de Sodome*, sv. *sodomäpple* (W.), dán *sodomas æbler* 'ua.' (LH.), ném. *Sodomsäpfel*, port. *maçã de Sodoma*, *manzana de Sodoma*, ol. *pomo di Sodoma*, or. *содомское яблоко*, holl. *sodomsappel*, norv. *eple av Sodoma*, fi. *apple sodomian*, észt *õun Soodoma*, lett *ābolu Sodomas*, litv. *obuolys Sodomos*, le. *jablko Sodoma*, cs., szlk. *jablko Sodomy*, ro. *apple a Sodomei*, blg. *епъл в содом*, tör. *Sodom elma*, gör. *μήλο των Σοδόμων* 'ua.' (KL.) szó szerinti megfelelője.

A végső forrás a héb. *tapuah sodom* 'ua.' (W.) név. A növény a nevét bibliai hagyományok alapján kapta. Az ókorban az alma szó alatt többnyire a gránátalmát értették, ám több más növény, illetve termés is szóba jöhet „paradicsomi almaként”. Nem almatermésű növény volt a szodomaialma, amelyet szemre szép, de érintésre hamuvá váló, ráadásul mérgező termése miatt tart számon a bibliai hagyomány. Híressé almaszerű tüzőtermése tette. Szerepel a Mísna és a Talmud szent könyveiben. Az Ószövetségben (pl. Mózes V. könyve. 32. fejezet 32. vers) többször is említik a *szodomaialma* nevű trópusi cserjét, amelynek „szép nagy, gömbölyű, érett, almazöld termése kissé megnyomva szétnyílik, és belőle finom gyümölcseshús helyett csillogó fehér selyemszálas, de mérgező magok százaival repülnek a levegőbe. A legenda szerint a Holt-tenger helyén egykor virágzó gyümölcsösök elátkozott hírnökei ezek” (Kereszty 1998: 288). A gyümölcsöt megnyomva kezünkben csak a termésfal vékony, silány foszlányai maradnak. A csábítóan szép külső és a képmutató, csalódást okozó belső miatt a Bibliában a bűn jelképének tekintik ezt a termést. Hasonneve a *szodomabirs* (www.flickr.com). Az összetétel előtagja helynévi eredetű, a Holt-tenger déli medencéje helyén volt egykor a szép Sziddim völgye, ahol Szodoma, Gomora és más virágzó városok voltak. E völgyvidéket az Isten később lakosai égbekiáltóan erkölcsstelen kicsapongásai miatt (vö. Szodoma és Gomora) kénköves tüzes esővel elpusztította. A szodomaialma regéjét a palesztinai arabok az idegenfogalom kedvéért terjesztik.

Az irodalomban is éltek a *szodomaialma* kifejezéssel 'nem valódi, hitvány' jelentéssel; „A madame szépsége már csak szodomain alma volt: a vér kezdett feloszlani ereiben, vélték az orvosok” (Laczkó 1909). Scheiber Sándor megállapítása szerint (Scheiber 1953) Szodoma almájának legrégebbi lelőhelye a hellenizmus egy irodalmi terméke a Kr. e. 2. századból, a görög nyelvű „Salamon bölcsessége” című mű (vö. Kautzsch 1921 I. 493). (Josephus Flavius „Salamon bölcsessége” című munkáját Heltai Gáspár 1552-ben magyarul kinyomtatta.) A motívumot átvette a római történetíró, Tacitus (Historiae V. 7) és a laikus teológus, Tertullianus „Szodoma földje máig is, ha hoz is szemnek szép gyümölcsöt, egyetlen érintésre hamuvá omlik össze” (Tertulliani Liber Apologeticus; www.tertullian.org/latin/apologeticus.htm). Van is a szodomaialmának a németben *Ascherstrauch* (GRIN.), azaz 'hamucserje' neve. Az ókori szerzőktől vették át későbbi költők, például Byron, John Milton, nálunk Csokonai, Arany, Madách. Arany János „Az örök zsidó” című költeményében olvashatók az örök zsidó monológjaként e sorok: „Gyümölcs unszol, friss balzsamu: Kívül arany, belül hamu” (Arany 1860).

Hasonló angol társneve, a *sodom's-milkweed* 'ua.' (GRIN.), azaz 'szodomain tejgyom'. Társneve az *ördög alma*, az angolban is megvan a *devil's apple* (KL.) név. A spanyolban *tomatitos de diablo*, *tomatera del diablo*, *tomatillo del diablo* (uo.), azaz 'ördögparadicsom'. A svédben *gråbladig kronbuske* (W.), vagyis 'szürkelevelű koronabokor' a társneve. A *selyem* szó megfelelőivel alkotott fr. *arbre à soie* és port. *algodão-de-seda* (GRIN.) összetett elnevezés a magvak hegyén nőtt igen finom, hosszú, lágy, pelyhes szálakra, szőzetre utal. A hindi *madar*, *mudar* 'ua.' név az alapja a nővény német *Mudarpflanze* (uo.) társnevének. További idegen nyelvi neve az ang. *auricula-tree*, *giant-milkweed*, *rubberbush*, *small crownflower*, *swallowwort* (uo.), *roostertree*, ar. *ushar* (EL.).

A latin szaknyelvi *Calotropis* nemzetségnevet a gör. *kalosz* 'szép' és a *tropisz* 'hajó' szóval alkotották, az összehajló virágszirmok formájára utal. Az olaszban is *calotropo* (uo.) a szodomaialma neve. A lat. *procera* faji jelző 'hosszú, magas' jelentésű.

császáralma *J. Tabernaemontana alternifolia* (P. 517). Virágos növény a trópusokon. Gyümölcse 15–30 cm hosszú, igen sok magot tartalmaz.

Nagyméretű gyümölcse a név alapja. A latin szaknyelvi *Tabernaemontana* nevet Linné adta a nemzetségnek 1753-ban (*Species Plantarum* 1: 211) a német orvos és botanikus, Jacobus Theodorus Tabernaemontanus tiszteletére, aki New vollkommen Kreuterbuch (Fankfurt am Main, 1588–91) című művében mintegy 3000 növényfajt írt le. Az *alternifolia* faji terminusnak pedig 'váltott levelű' a jelentése.

Örökzöld leveleinek tejszerű nedve miatt kapta ang. *milkwood* (EL.), azaz 'tejfa', *white cheesewood* (fehér sajtfá), *milkwood pine* (tejfafenyő), *milky pine* (www.pcarrd.dost.gov.ph) nevét. További neve az angolban a *scholaris* és *blackboard tree* (uo.), mert fáját fekete iskolai táblák készítésére használják. Az ind. és mal. *pulai* 'ua.' név alapján keletkezett ang. *Indian pulai* és a fil. *dita* 'ua.' névből való *dita bark* (uo.) társneve. Élőhelyén használatos neve a fil. *galipaoen*, burmai *lettok*, laoszi *tinpet*, thai *sattaban*, *teenpet*, viet. *cay mof cua*, *cay suwxa* (uo.), Indiában: marathi *nag-kuda*, malayalam *churutu-pala*, *kampippala*, szanszkrit *kampillakah* (www.flowersofindia.in/catalog). Olvasható még ang. *devil tree* 'ördögfa', és *bitter bark* 'keserű kéreg' (<http://florafaunaweb.nparks.gov.sg>) elnevezése. E tejnedvet szolgáltató fának a gyümölcse olyan almához hasonlatos, amelybe valaki már beleharapott, ezért a néphit *Éva almájának* tartja.

mirobalán *J. Terminalia chebula* (P. 519), **mirobalánfa** (LH.). Dél- és Kelet-Ázsiában őshonos lombhullató fa. Magja és gyümölcse miatt fontos gyógynövény.

A faj ang. *myrobalan* (EL.), ném. *Myrobalane* (G. 147) nevének az átvétele. A lat. *myrobalanum* 'ua.' terminus terjedt el a fr. *myrobolan* néven keresztül, a végső forrás a gör. *murobalanosz* (<http://oxforddictionaries.com>), ez a *muron* 'kenőcs' és a *balanosz* 'makk' szavak összetételével alakult. Megvan a hollandban is; vö. holl. *myrobalaan* 'ua.' (LH.). A szlovénben a *mirobalanovec* (EL.) a *Terminalia* katappa neve, a *Terminalia chebula* a *kebulski*, illetve *indijski mirobalanovec* (www.uradni-list.si), azaz 'kebul, illetve indiai mirobalanovec'.

A faj korábbi latin szaknyelvi neve a *Myrobalanus chebula*. A ma elfogadott latin szaknyelvi nemzetségnev arra utal, hogy a tengelyszerű ágak végén nőnek a csoportokban fejlődő nagy levelek. Emiatt kapta a nemzetség a *Terminalia* nevet (< lat. *terminalis* 'határ-, vég-', illetve *terminus* '[ág]

csúcs, vég, hegy'). A szintenként elágazó ágakra utal a mirobalán *fekete emeletfa* (P. 79) társneve is. Színe utal az ang. *black myrobalan* (W.), *black chebulic* és a holl. *zwarte myrobalaan* (LH.) neve. A nemzetség neve a németben *Almend* (Boerner 182).

A latin *chebula* fajnév az ófr. *keble*, fr. *chébule*, ang. *chebula* 'mirobalán' (G. 147) nevekkel függ össze. Arab szó került a 11. században a középlatinba; vö. klat. *chebuli* 'mirobalánok' (uo. 148), a végső forrás az ar. *alkaábūlī* 'mirobalán' (uo.) az afganisztáni város, *Kabul* nevéből. Ennek az a magyarázata, hogy Kabul jelentős kereskedőváros volt, többek közt ezt az Indiából származó gyümölcsöt is importálták. Más nyelvben is használatos a növény régi arab neve; vö. szln. *kebulski mirobalanovec* (www.uradni-list.si), ném. *chebulische Myrobalane*, fr. *myrobalan chébule*, ang. *chebulic myrobalan*, *black chebulic* (LH.) társneve.

Társneve még az angolban a *gall nut* (uo.), azaz 'epedió', nyilván gyógyhatásra utaló név, akár az ang. *medicine terminalia* 'ua.' (uo.). Az ang. *ink nut* vagy *ink tree*, *inknut tree* 'ua.' (uo.) 'tinta-, tusdió vagy -fa', 'tintadiófa' jelentésű, mert festékek előállítására is alkalmas. A hollandban és az angolban is használatos *haritaki* a szanszkrit, urdu, hindi *haritaki* 'ua.' (W.) átvétele.

égerlevelű fanyarka *J. Amelanchier alnifolia* (P. 84). Észak-Amerikában honos, egyes fajtáit telepítik Európában is. Kékesfekete bogyói fürtökben helyezkednek el. Fontos táplálékforrása volt a bennszülötteknek és a korai telepeseknek.

Magyar nevének faji jelzője a latin szaknyelvi faji név fordítása, az *alnifolia* szintén 'égerlevelű' jelentésű. Ugyancsak az égerfához hasonló levele a ném. *erlenblättrige Felsenbirne*, fr. *amélanchier à feuilles d'aulne* (EL.) nevek esetében a névadás szemléleti háttere, szó szerint 'égerlevelű' mindkettőben a faji jelző. A *fanyarka* terminus pedig a bogyók ízére utal. Szintén a gyümölcs az alapja ném. *Felsenbirne* és sv. *västamerikansk häggmispel* (uo.), azaz 'sziklakörte', illetve 'nyugat-amerikai cseresznye bogyó' elnevezésének.

Társneve a *mazolajfa* (GyÉ. 66), ennek az a magyarázata, hogy a bogyót meg lehet szárítani, és mazsola készíthető belőle. Az angolban *saskatoon*, *saskatoon berry* (EL.) a neve, a növény cree (nēhiyawēwin, algonkin nyelv Kanadában) *misáskwatōmin* (OD.) nevéből származik. Saskatoon, Saskatchewan város névadója is e növény (uo.). Az égerlevelű fanyarka további neve az angolban a *serviceberry*, *juneberry* (júniusi bogyó) és az élőhelyére utaló *mountain juneberry*, *pacific serviceberry*, *rocky mountain blueberry* (EL.). Régi neve a *pigeon berry* (W.), azaz 'galambbogyó', minden bizonnyal e madár egyik kedvelt elesége a termés.

Az *Amelanchier* nemzetségnév a kékesfekete bogyók színére utal, a provanszi fr. *amélanche* 'ua.' (G. 56) névvel függ össze (< gör. *mélasz* 'fekete').

balzsamalma *J. Momordica balsamina* (P. 430). Forró égövi növény, ehető, édes gyümölcse éretten élénk narancssárga, pirosas, orsó alakú. Gyógynövényként is felhasználják.

1775-ben *balsamina* (Csapó 24) néven említik, a *balzsamalma* név 1894-től adatható (PallasLex. balzsam-uborka a.). A ném. *Balsamapfel* (PbF. 298), R. 1775: *Balsamaepfel* 'ua.' (Csapó 24) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője megvan az angolban is; vö. *balsam apple* 'ua.' (W.). Hasonneve az angolban a *southern balsampear*, *balsam pear* (uo.), azaz 'balzsamkörte'.

A balzsamalma társneve a *jeruzsálemi alma* 'Poma Hyerosolymitana' (R. 1894: PallasLex.) és a *csodaalma* (uo.). Jóval régebbi neve 1775: *ineresztő-fű* (Csapó 24), 1807: *ineresztő fű* (MFüvK. 523). Diószegiéknél 1807-ben *magrugó*, *tsútsos magrugó* (uo.), Csereynél 1911-ben *balzsam magrugó*, *magrugó balzsam* 'ua.' (Nsz.). Volt 1775-ben *faivirág* (Csapó 24) társneve is. További idegen nyelvi neve a fr. *marveille* (uo.), ar. *mokah* (EL.), afr. *laloentjie* (www.plantzafrika.com).

Egyes magyarázatok szerint a nemzetség latin szaknyelvi *Momordica* neve valószínűleg küllemére utal, a lat. *mordeo* 'harap' szóból származhat. Valójában azonban a lat. *momordicus* 'harapós, erős' melléknévből való, és a termés igen csipős levére utal. Megvolt a régi magyar botanikai szaknyelvben a nemzetség latinból származó *momortika* (Csapó 24) neve. A *balsamina* faji jelző pedig 'balzsamhoz hasonló, balzsamos' jelentésű (< lat. *balsamum*), a növény egyik gyógyászati felhasználásával kapcsolatos. Átvitt értelemben a balzsam 'lelki vigasz' jelentésű.

ceyloniegres *J. Dovyalis hebecarpa* (P. 361). Dúsán elágazó, örökzöld, kétlaki cserje vagy kis fa. Termése a törzsön kocsányon csüngő, gömbölyded bogyó.

A gyümölcs savanykás, zamatos íze az egresre emlékeztet, ez az összetett név alapja. Sri Lankán és Dél-Indiában honos a *Dovyalis hebecarpa*, a sziget régi *Ceylon* nevére utal a ném. *Ceylonstachelbeere*, a fr. *grosseille de Ceylon*, a sp. *grosella de Ceilan* (ENL.), az ang. *Ceylon gooseberry* (EL.), a fr. *grosseille de Ceylon*, a sp. *grosella de Ceilan*, a port. *groselha do Ceylão* és a sv. *Ceylon-kruisbes* (KL.) elnevezése is, a *ceyloniegres* terminus szó szerinti megfelelői. A spanyolban használatos *ciruelo de Ceilán* (uo.), azaz 'ceyloniszilva' neve is.

A latin szaknyelvi *hebecarpa* fajnév 'pihegyümölcsű' jelentésű. További idegen nyelvi neve a dán *ketambilla*, sp., or., sv., holl. *ketembilla* (uo.), ném. *Ketambilla* (ENL.), ang. *kitembilla*, *ketembilla* (W.).

korallcserje *J. Erythrina crista-galli* (MNöv. 108). Babszem alakú termései a spanyol gyarmati uralom idején kétes hírnévre tettek szert. Azt tartották, hogy a nők két-három babszem elfogyasztása után megfelelőeknek magukról, ruhájukat letépi, és minden elérhető férfivel kényszeresen, azonnal közöszlenni akarnak.

A növény magyar neve a ném. *Korallenstrauch* 'ua.' (PbF. 171) tükörfordítása. Hasonneve a *korallfa* (P. 147), társneve a virágzatára utaló *csörgősipkavirág* (uo. 148).

Linné nevezte el a nőnemű *Erythrina* névvel a nemzetséget, a vörös sügér görög hímnemű *erythrinosz* nevének ellenpárjaként. Mindkét terminus alapja a 'piros' jelentésű gör. *erythrosz* szó, a névadási szemlélet háttérében a jelölt növény skarlátpiros virágai és piros magvai állnak. A latin szaknyelvi binominális elnevezésben a 'kakastaréj' jelentésű *crista-galli* (< lat. *crista* 'taréj' és lat. *gallus* 'kakas') faji név alakleíró. Ez alapján keletkezett a ném. *Hahnenkamm* 'Erythrina crista-galli' (G. 185) szó szerinti megfelelő. A hátrafelé görbült termés a névadási szemlélet háttére, erre utal *tarajos korallfa* (P. 148) nevének előtagja is. Van ennek a növénynek a magyarban *kakastaréjfa* (uo.) társneve is, nyilván ugyancsak a latin faji jelző alapján. Ez utóbbi terminus ugyan egyéb növényeket is jelöl, a juharka nevéként egyrészt már régebben feltűnt a magyar írásbeliségben (R. 1881: N. *kokas-tora-fa* 'Rhus typhina' (Nyr. 1882: 332), 1894: *kakastaréfa* 'Acer campestre' (FöldrKözl. 67), másrészt szélesen elterjedt a nyelvjárásokban is (Nyr. 1902: 322; uo. 1899: 96 | ÚMTsz.). A névadás magyarázata hasonló lehetett, hiszen a név az *Acer campestre* hátragörbülő zászlós termése alapján keletkezett.

inga *J. Inga* (P. 401). A több mint 30 ingafaj Közép- és Dél-Amerikában honos élelmisznőnövény. A hüvelytérmekek belsejében bab alakú magok helyezkednek el, amelyeket szilárd burok vesz körül, és lédús, édes, zamatos pulpába vannak ágyazva.

A növény braziliai tupi indián *inga* (G. 307) neve a spanyolon keresztül több nyelvbe is átkerült; vö. sp., port., ném., ang. *inga* (EL.), ol. *inga* 'ua.' (KL.). Az *ehető inga* 'Inga edulis' (P. 401) név szó szerinti megfelelője az or. *инга съедобная* (KL.). A portugálban *ingá-cipó*, azaz 'kúszó-inga', a németben *Affenschwanz-Inga* (ENL.), vagyis 'majomfarkinga'.

Azonos etimológiai csoportba tartozik sp. *huaba*, *guamo*, *guama* (EL.) és ném., fr. *guaba* (KL.) neve. Az ang. *icecream-bean* 'fagyaltbab', a holl. *zoete boon* 'édes bab', az or. *кремовый боб*, 'krémes bab', a fr. *pois sucre* 'édes borsó' (uo.) jelentésű. További idegen nyelvi neve az or. *չայնիսկա*, holl. *switbonki* (uo.), sp. *guamo de mico* (ENL.), *pacay*, *guamo bejuco*, *rabo de mico*, port. *inga de metro* (EL.).

citromlevelű buzérszeder *J. Morinda citrifolia* (P. 430). A Rubiaceae (buzérfélék) család tagja. Délkelet-Ázsiából származik, trópusi területeken világszerte termesztik, gyakran elvadul. A fiatal terméseket Ázsiában nyersen fogyasztják.

A latin szaknyelvi *citrifolia* és a magyar *citromlevelű* faji jelző alapja a citrusfélékre jellemző átellenes állású levélzet. A *buzérszeder* összetétel pedig előtagjában a rendszertani családra, utótagjában a szederhez hasonló gyümölcsre, a sok összenőtt egyes termésre utal. A latin szaknyelvi *Morinda* nemzetségnévnek is a gyümölcs az alapja, a lat. *morum* 'eper' és az *indicus* 'indiai' szavakkal alkoták. Az angolban szintén van *indian mulberry*, *beach mulberry* (W.) neve. Magyar társneve is *morinda* (ENL.), nemzetközi szó; vö. ang., fr., ném. sp. *morinda* 'ua.' (uo.), litv. *morinda*, le. *morwa* (EL.).

A növény Hawaiiból származó ang. *noni* (W.) nevéből nemzetközi szó lett; vö. kat., holl., fi., fr. *noni*, észt *nonipuu*, tamil *nuna* (EL.). A *Morinda citrifolia* további idegen nyelvi neve a bengáli,

guarati, hindi, maráti *al, ach, bartundi, surangi*, ind. *mengkudu*, ma. *kattasपालवाम*, viet. *nhàu* (uo.), ang. *great morinda, cheese fruit* (PCN.), *dog dumpling*, mal. *mengkudu*, Balin *kumudu*, Jáván *pace* (W.).

nagylevelű csodamogyoró J. *Hamamelis virginiana* (P. 389). Észak-Amerikában és Kelet-Ázsiában honos lombhullató cserje. Gyógynövény, olajtartalmú magva ehető.

A *Hamamelis* nemzetség neve a *csodamogyoró*, illetve a *varázsmogyoró* (uo.), a ném. *Zaubernuß 'ua.'* (G. 279) tükörfordítása. A *Hamamelis virginiana* faj hasonneve a *varázsdíó, csodadíó, varázsfa* (MNöv. 201) és a R. 1894: *búbájdíó* (PallasLex.). Rászolgál a jelzőire. A csodamogyorót az amerikai indiánok varázsfának tartják, mivel a hideg évszakban, gyakran a hó alatt nyílik, ezért hívják *téli virágnak* (www.kertpont.hu) is. Villás ága a föld felé meghajlik, hitük szerint e kincsmutató vessző arra a pontra mutat, ahol a földben ásványokat vagy vizet reméltek, a fa téli virágzása és a magjainak szétszóródásakor hallható hangos pukkanások boszorkányos erők mesterkedései. Ugyanígyen a névadási szemlélet háttere az ang. *american witchhazel*, azaz 'amerikai boszorkánymogyoró', a fi. *amerikantakapähkinä*, vagyis 'amerikai varázsdíó', a le. *oczar wirginijski*, azaz 'virginiai boszorkány', a sv. *amerikansk trollhassel*, vagyis 'amerikai manómogyoró' (EL.), a holl. *toverhazelaar*, a lett *burylzdazdas*, azaz 'varázsmogyoró', az ész. *nõiapuu* 'boszorkánya' (www.ema.europa.eu), a ném. *Zauberstrauch* 'varázsbokor' (PallasLex.) neveinek az esetében.

A *csodamogyoró* összetétel *mogyoró* utótagjának az a magyarázata, hogy a rövid nyélen ülő levelek a mogyoró leveléhez hasonlítanak, az egész cserje összetéveszthető a mogyoróbokorral. Társneve az *őszi csodamogyoró* (P. 389), mert sárga, korallszerű virágai késő ősszel jelennek meg, és csak a következő évben hozza terméseit.

féregűzőfa J. *Madhuca longifolia* (P. 88). Gyorsan növő, lombhullató fa Nepálban, Indiában és Sri Lankán, elég nagy, húsos, zöld bogyókkal. A lakosság táplálkozásában elsősorban az ehető, édes virágok fontosak.

Nyilván a növény gyógyhatásával van összefüggésben ez az elnevezés. Az egzotikus *mahuafa* (uo.) társneve. Ez pedig az ang. *mahua 'ua.'* átvétele, a végső forrás a szanszkrit *madhuka 'ua.'* (G. 360), amely a 'méz' jelentésű *madhu* (uo.) (< *mádu* 'édes') szóból származik, és az édes ízű virágokra utal. Ebből való a latin szaknyelvi *Madhuca* nemzetségnév is, valamint az or. *мадука* (EL.), burmai *mahuya*, nepáli *mahuvaa* (ZP.), fr. *madhuca* (W.). Indiában használatos alakváltozata a *mahua, mahula, moha, mohua, mahwa, mowa, moa, mowrah, Maul, mohwro, mahuda, madhuca* (uo.). Az India különböző nyelveiben meglévő alakváltozatok szintén átkerültek más nyelvbe; vö. fr. *mowra* (www.termcat.cat), ang. *moa tree, moah tree, moah wood* (ZP.). Ugyancsak a nyersen vagy főzve ehető nedvdús, édes virágokra utal a fa ang. *honey tree* (uo.), *edible-flowered madhuca, moha flowers*, fr. *illipé à fleurs comestibles* (PN.) neve. A virágokból alkoholtartalmú italt is készítenek Indiában.

További társneve a magyarban a *vajfa* és a *kenőcsfa* 'Madhuca butyracea' (MNöv. 200). A régebbi lat. *butyracea* faji terminus szintén 'vajszerű' jelentésű. A *vajfa* a növény ang. *butter tree* (W.), azaz 'vajfa' nevének tükörfordítása. Megvan más nyelvekben is; vö. fr. *arbre à beurre* (uo.), ang. *butter-nut tree, indian butter tree, mabua butter tree, mowra butter tree* (ZP.). A termék neve az ang. *manwah butter* (www.henriettesherbal.com), *indian illipe butter*, fr. *beurre d'illipe*, ném. *indische Illipe Butter*, ol. *burro di illipe indiano*, sp. *mantequilla india del illipe* (ZP.). A *longifolia* faji jelző pedig a faj hosszúkás leveleire, míg a korábbi tudományos *Bassia latifolia, Illipe latifolia, Illipe malabrorum latifolia, Madhuca latifolia, Vidoricum latifolium* szinonimákban a faji név a széles levelekre utal; vö. még fr. *illipé à feuilles larges 'ua.'* (uo.), vagyis 'nagy levelű'.

A növény Indiában és Sri Lankán használatos *illuppai, illupe, ilupa, hippe* (W.), *elupa, illupe, illupi, katillipi* (ZP.) nevét ugyancsak átvette – a botanika latin szaknyelvén kívül – néhány nyelv (sokszor jelzős szerkezetben); vö. fr. *illipé, noix d'illipe*, ném. *indische Illipe*, ol. *illipe indiano*, sp. *illipe*, ang. *illipe nut, illupai, ippe* (uo.), *illipi, illupie 'ua.'* (www.termcat.cat), *elloopa-tree, illupie-oil plant* (www.henriettesherbal.com). Indiában számos édességet és csokoládét is árulnak *illipe* néven.

aranyribiszke J. *Ribes aureum* (P. 481). Hazája Észak-Amerika, illatos, szép virágai és a pirosas őszi lombszínözödés miatt dísznövényként is ültetik nálunk. Fekete bogyói kissé kesernyés ízűek.

Már korábbi növénynévszótárakban is felbukkan, 1911: *arany ribiszke* (Nsz. 258), 1966: ua. (MNöv. 23). Neve a latin szaknyelvi binominális terminus szó szerinti megfelelője. A virág szembe-
tűnő, szép aransárga színe a névadás szemléleti háttere. Hasonneve is *aranyvirágú ribiszke* (uo.).

A *Ribes aureum* leggyakoribb angol neve a *golden currant*, a németben *Gold-Johannisbeere* (W.), *goldgelbe Johannisbeere* (www.baumkunde.de). Mindhárom ugyancsak a növény virágainak színére utal, szó szerint 'aranyribiszke', illetve 'aransárga ribiszke' a jelentésük. Az *aranyribiszke* elnevezés további megfelelője a növény szbhv. *zloty januškowc*, le. *porzeczka złota* (W.), dán *guldríbs*, holl. *gele ribes*, fi. *kultaherukka*, lp. *gollejieret*, or. *смородина золотистая* (EL.), sv. *gullrips*, izl. *gullber rífs*, szlk. *ribez'la zlatá*, észt *kuldsõstar*, cs. *meruzalka zlatá 'ua.'* (LH.) elnevezése.

Társneve az angolban a *buffalo currant*, *clove currant* és a *Missouri currant* (W.), azaz 'bõ-
lány ribiszke', illetve 'szegfűszeg ribiszke', mert illata gyakran kifejezetten a szegfűszegre emlékeztet. Utóbbi 'Missouri-ribiszke' neve az egyik élőhelyére utal.

malabár-dió J. *Justicia* adhatoda (GyÉ. 550). Kelet-Pakisztánban, Kelet-Indiában, Malajziában honos örökzöld cserje. Gyógynövény.

A fajt Priszter nem szótárta. Magyar neve a növény ang. *malabar nut* (EL.) és ném. *Malabar-nuß*, valamint dán *malabarnød*, fr. *noix de malabar*; sv. *malabarnöt*, sp. *nuez de malabar*, cs. *právěnka malabarská* (LH.) nevének megfelelője. Az összetétel előtagja helynév, a Malabár-part India délnyugati partján fekvő, keskeny, part menti síkságon a Karnataka és Kerala államok között, Goától a déli Cape Comorin fokig terül el. A cserje további idegen nyelvi neve az or. *adamoda vazuka* (uo.), hindi *arusha*, *vasala*, ném. *indisches Lungenkraut* (EL.). A német terminus jelentése 'indiai tüdőfű', ennek magyarázata az, hogy a növény különféle légúti megbetegedések gyógyszerere.

A latin szaknyelvi *Justicia* nemzetségnév a skót kertész, James Justice (1698–1763) nevét őrzi. Az *adhatoda* faji név pedig a növény szingaléz *adhatohdud* (www.lookfordiagnosis.com) nevéből származik.

narancseper J. *Maclura pomifera* (P. 185). Narancs alakú sárgászöld álbogyót termő díszcserje vagy fa.

Társneve a *vadnarancs*, *oszázs narancs* (uo.). Ez utóbbi összetétel előtagja a cserje ném. *Osage-Orangen*, *Osagedorn*, ang. *osage orange*, fr. *oranger des osages* (EL.) nevével függ össze. Neveit narancsszínű, gömb alakú virágzatáról kapta, amely a virágtagaró levelek kiszélesedő csúscsától mozaikszerű, rajzoltos, feltűnően hasonlít a narancs héjához.

A latin szaknyelvi *pomifera* fajnév 'gyümölcsöt tartó, gyümölcsben gazdag' jelentésű, a *pomum* 'mindenféle gyümölcs' és a *-fer* 'hord, visz, tart' szavakból van képezve. A nemzetség *Maclura* neve pedig a skót származású amerikai geológus, William Maclure (1767–1840) nevét őrzi, aki Észak-Amerika földtani térképeit elkészítette. Megvan a magyarban a növény nemzetségnevének megfelelő *maklúra* (P. 185) társneve, több más nyelvben is használatos; vö. blg. *maklyra*, ro. *maclurã*, or. *маклюра яблонсконосная* (EL.). További idegen nyelvi neve a sp. *madera de arco*, *mora amarilla*, tör. *yalanci portakalağacı* (uo.).

kepel J. *Stelechocarpus burahol* (ENL.). Jáván honos fa, Délkelet-Ázsiában és Észak-Ausztráliában, mint ritkaságot Floridában és Közép-Amerikában is ültetik. A törzsön fejlődik gömbölyű vagy széles tojás alakú bogyoja.

Ónálló magyar neve még nincs, a fajt Priszter nem szótárta, Vörös Éva munkájában sem szerepel. A név a növény ang., ném. *Kepel* (ENL.) nevének átvétele. Nemzetközi szó; vö. fr., holl., ol., port., dán, norv., sv., fi., észt, cs., szlk., ro., tör., le., lett *kepel*, sp. *keppel*, or. *кепель 'ua.'* (KL.). A litvánban *paprastasis kepalius* (uo.), azaz 'sima kenyér' a neve.

naranyila J. *Solanum quitoense* (P. 185). A csucsfélék családjába tartozó trópusi félcserje. Az Andokban honos, és Latin-Amerika hegyvidékeken gyakran, az Óvilág trópusain ritkán termesztik.

A sp., ang. *naranjilla*, fr. *naranjille 'ua.'* (W.) megfelelője. A spanyolban 'kis narancs' jelentésű a szó. Társneve *lulo* néhány botanikai forrásunkban. A név az Ecuadorban és Colombóban

használatos kecsua indián *lulo* 'ua.' (W.) névből származik. Más nyelvbe is átkerült; vö. holl., ném., sp. *lulo* (EL.), sp. *lulum, lulun* 'ua.' (T.).

A latin faji névben Ecuador fővárosának, *Quitónak* a nevét találjuk, ebben az országban van a növény egyik fő termőterülete. A kisebb narancsméretű gyümölcsét hívják ezért *quitói narancs* (uo.) néven is; vö. ang. *quito orange* (EL.). A városnév megvan a növény sp. *naranjilla de quito*, fr. *morelle de quito* (uo.), ném. *Quitotomate* (T.) nevében is. Egyéb idegen nyelvi neve a holl. *gele terong*, litv. *apelsininė kauliauoogė*, sp. *naranjilla de castilla, nuqui, toronja* (EL.).

lőfüge *J. Carpobrotus deliciosus* (P. 164). Dél-Afrikában őshonos, de alkalmas éghajlaton sokfelé meghonosították. Ehető gyümölcsét gyűjtik, nyersen fogyasztják, vagy savanykás lekvárnak teszik el.

Dél-afrikai hazájában is így hívják, a mi *lőfüge* nevünk az afr. *paardefeige* 'ua.' (EL.) megfelelője. Társneve ott a gyümölcs ízére utaló afr. *zuurefeige* (uo.), az angolban is *sour fig* (W.), azaz 'savanyú füge'. Korábban a *Mesembryanthemum* nemzetségbe sorolták. Így szerepel 1966-ban nálunk is: *lőfüge* 'Mesembryanthemum' (MNöv. 112). A kristályvirág egyik társneve volt. A latin *Mesembryanthemum* elnevezés (< gör. *meszembria* 'dél'; *anthemon* 'virág') a növénynek azon a tulajdonságán alapul, hogy csak a déli verőfényben nyitja ki a virágait. Erre utal ném. *Mittagsblume* (PbF. 290), azaz 'déli virág' neve is.

A ma hivatalos latin szaknyelvi *Carpobrotus* nemzetségnevet pedig a növény ehető gyümölcse motiválja (< gör. *karposz* 'gyümölcs'; *brotosz* 'ehető'). A lőfüge idegen nyelvi neve az ol. *fico degli ottentotti*, a gyakori élőhelyére utaló ang. *freeway iceplant* (EL.) és *highway ice plant*, továbbá a *hottentot fig* ('hottentotta füge'), *ice plant* ('jégnövény'), *icicle plant* ('jégcsapnövény'), *strand ivy*, *cape fig*, *pigface*, *suurvy*, *hotnosvy* (W.) elnevezése. Ehető gyümölcsére utal or. *мезембриянтемум съедобный, карпобротус съедобный* és ném. *essbare Mittagsblume* ('ehető déli virág') (uo.) neve.

Könnnyen összetéveszthető közeli rokonával, a *Carpobrotus chilensis* (ang. *sea fig* [W.], azaz tengeri füge) fajjal. A *Carpobrotus virescens* Nyugat-Ausztrália endemikus faja, tengerparti cserje, a part menti mészkő sziklák között és a homokdűnéken terjed, élőhelyéről kapta ang. *coastal pigface* (uo.) elnevezését. 1812-ben Adrian Hardy Haworth adta *Mesembryanthemum virescens* szaknyelvi nevét (Synopsis Plantarum Succulentarum. London).

nektarin *J. Prunus persica* var. *nucipersica* (P. 186). Az őszibarack sima bőrű változata.

A görög mitológiában a *néktar* az istenek itala, amely halhatatlanságot kölcsönöz. Számos nyelvben alakult ebből a szóból a gyümölcs neve. Nemzetközi szó; vö. dán, sv., norv. *nektarin*, blg., or., ukr. *нектарин*, ang., holl. *nectarine*, alb. *nektarinë*, cs. *nektarinka*, fi. *nektariini*, gör. *νεκταρίνι*, hv. *nektarina*, ném. *Nektarine*, port. *nectarina*, ol. *nettarina*, szerb *нектарина* (W.), fr. *nectarine*, észt *nektariin*, sp. *nectarina*, jap. *nekutarina* 'ua.' (PN.).

Társneve a *csupaszarack*, *kopaszbarack* (P. 186), az őszibarackra jellemző molyhos szörzet hiánya miatt. Gyakran nevezik az angolban is *shaved peach* vagy *shaven peach*, azaz 'borotvált barack' vagy 'kopasz barack', továbbá ang. *smooth-skinned peach* és fr. *pêche à peau lisse*, vagyis 'sima bőrű őszibarack', illetve holl. *naakte perzik* (PN.), azaz 'csupas őszibarack' néven.

További idegen nyelvi neve a fr. *brugnon*, kí. *yóutáo*, tör. *şeftali* (W.) és az or. *слива абрикосовая* (EL.). Ez utóbbi 'barackszilva' elnevezésének az a (téves) származási elmélet a magyarázata, amely szerint e két gyümölcsfaj keresztezéséből keletkezett volna a nektarin.

HIVATKOZÁSOK

Arany 1860. *Arany János összes költeményei* (<http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/vs185306.htm>).

Boerner = Franz Boerner: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.

Csapó = Csapó József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis; <http://www.eol.org>).

ENL. = *Egzotikus növény lexikon* (<http://www.freeweb.hu/egzotikusnoveny>).

FöldrKözl. = *Földrajzi Közlemények*. Budapest, 1873–1948. 1953 –.

G. = Helmut Genaust: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.

GRIN. = *Taxonomy for Plants*. www.ars-grin.gov.

- GyÉ. = Szabó László Gyula: *Gyógynövények és élelmiszernövények A-tól Z-ig*. Melius Alapítvány honlapja (www.melius.hu/gyogy).
- Kautzsch 1921. Kautzsch, Emil: *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments*. Tübingen.
- Kereszty 1998 = Kereszty Zoltán: „Nézzétek a mező liliomait”. *Bibliai növények a hit és a tudomány fényében*. MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót.
- KL. = Kun Ákos: *Egzotikus gyümölcsök és zöldségek*. Album 7201 képpel (<http://kunlibrary.com>).
- Laczkó 1909. Laczkó Géza: Madame De Rothe halála. *Nyugat*. 1909. 23: 61.
- LH. = *Liber herbarum*. The incomplete reference-guide to Herbal medicine. (www.liberherbarum.com).
- MFüvK. = Diószegi Sámuel–Fazakas Mihály: *Magyar Fűvészkönyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Budapest, 1911.
- OD. = John Simpson–Edmund Weiner: *Oxford English Dictionary*. Oxford University Press, 1989.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PbF. = Rudolf Schubert–Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- PCN. = *Plants by Common Name*. James Cook University (www.public.jcu.edu.au).
- PN. = *Multilingual multiscrypt plant name database*. (www.plantnames.unimelb.edu.au).
- Scheiber 1953. Scheiber Sándor: Kívül arany, belül hamu. *Nyr.* 77: 138–139.
- T. = <http://terebess.hu/search.html>.
- Vörös:Egz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti–etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
- W. = Wikipedia (www.thefullwiki.org).
- ZP. = <http://zipcodezoo.com/Plants>.

RácZ János

Uwe Hinrichs: Handbuch der Eurologistik.¹ Herausgegeben von Uwe Hinrichs unter Mitarbeit von Petra Himstedt-Vaid, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010. 993 lap

Az Európai Unió 1990 után bekövetkezett bővülését követően a tudományok fejlődését egyre inkább az ugyanahhoz a standardhoz való igazodás, a kutatási eredmények nemzetközi cseréje és a kutatók közvetlen kapcsolatainak gyakoribbá válása jellemzi. E folyamat egyik eredménye az Európa-tudomány (europszisztika vagy eurológia) létrejötte, amelynek feladata jelen kötet szerint (is) az európai kultúrák, a történelem, a jog, a gazdaság, a technológiák és a nyelvek közötti közvetítés. Az említett folyamat nyelvi vonatkozásainak egyes részkérdéseit már számos, Európa nyelvi sokszínűségéről szóló kézikönyv és további kutatásokra ösztönző monográfia is feldolgozta, a *Handbuch der Eurologistik*hez hasonló részletességű munka azonban még nem látott napvilágot. Szinte áttekinthetetlenül gazdag irodalom foglalkozik Európával mint kultúrtérrel, azaz a különböző nemzeteknek földrészeitől kialakult általános képével is, a jelen kötet tanulmányai mindehhez logikus és rendszerbe foglalt anyagokkal, a nyelvek közvetítette világkép történeti és szinkron elemzésével járulnak hozzá annak az európai „szellemi egységnek” a megértéséhez, amelyről Gadamer találóan állapította meg, hogy „csak Európában jött létre az emberi tudásnak, tudás iránti igénynek olyan mély sokszínűsége és artikulációja, mint a vallás, a filozófia, a művészet és a tudás” (idézi Zieliński 2011: 206; az én fordításom, Ny. I.). Lényegében ez az alap gondolata jelen kötetünk szerkesztőjének, Uwe Hinrichs vezető tanulmányának is.

A negyvenkilenc tanulmányt tartalmazó kötetből a teljesség igénye nélkül csupán néhányat ragadok ki. Bevezető tanulmányában Uwe Hinrichs is hangsúlyozza, hogy a kötet az európai kulturális identitás gondolat tudatossá tételének és lehetőségéhez mérten konkrét meghatározásának jegyében született. Célja az európai nyelvek („*Europa-sprachen*” nem „*europäische Sprachen*”!), Ny. I.) közös sajátosságainak „diakrón-dinamikus” és szinkron perspektívában való leírása, valamint a nyelvi és nyelvészeti adatok kulturológiai interpretációja; Norbert Reiter meghatározása szerint: „Die Eurologistik ist die Wissenschaft von den sprachlichen Gemeinsamkeiten in Europa” (‘Az eurolingvisztika Európa nyelvi sajátosságairól szóló tudomány’ 3). Így ez az új diszciplína nem tekinthető az egyes nemzeti filológiák gyűjteményének, sem pedig egyfajta multilaterális kontrasztív nyelvészetnek, hanem egy meghatározott areában („in einem bestimmten Areal”) megvalósuló európai konvergencia definiálásaként és bemutatásaként értelmezendő. Az eurolingvisztika természetesen csak úgy érheti el célját, és úgy erősítheti meg státuszát az Európa-tudományok között, ha a nyelvek közös, „európai” jegyeinek ismertetését és elemzését a nyelvtudomány módszereivel végzi el, azaz konkrét, megfogható alapokra épít, amelyek ismeretében a nyelveket egymással összekapcsoló sajátosságok nem csupán megállapíthatók, hanem széles körben tudatosíthatók is. Ez az alap nem más, mint a „hagyományos” történeti szó-, alak- és mondattan, a frazeológia, a tipológia és az areális nyelvészet. Lényegében ezt tartalmazza Norbert Reiter említett tömör definíciója is. Az areális hasonlóságok és egyezések, sőt a különbségek is hasonló vagy definiálhatóan és így megismerhetően különböző világképet tükröznek, amelynek kölcsönös megértése valóban segítheti az európai identitástudat megőrzését vagy mélyítését, valamint egymás nyelvének és világszemléletének alaposabb megismerésére is ösztönözhet, továbbá a távoli jövőben talán megvalósulhat az európai többnyelvűség úgy, hogy létrejön az egyes nyelvcsaládok közötti, egymás nyelvén folyó kommunikáció, és ennek folytán az angol nyelv abszolút hegemoniája is megszűnik (2). (Erről más véleményen van Jürgen Trabant, aki a „kis nyelvek” [köztük a német] háttérbe szorulását, illetve használatának korlátozódását jövendőli; 887–96).

¹ ‘Az eurolingvisztika kézikönyve’.

Az elérendő konkrét tudományos célokot a bevezető tanulmány tíz pontban sorolja fel. Érdemes sorra vennünk őket, hiszen megvalósulásuk vagy legalábbis a munkálatok megindulása igazolhatná az új diszciplína szellemi alapját és kutatási céljainak realitását is. A konkrét célok tehát a következők:

1. egy közös európai identitás megerősítése,
2. közös kultúrtérség (Kulturraum) tudatának kialakítása,
3. az európai nyelvek és kultúrák sokféleségének közös örökségként való őrzése és ápolása,
4. a sokrétű kelet- és nyugat-európai nyelvi kapcsolatok kutatása,
5. az európai kétnyelvűség olyan felfogásának kialakítása, hogy az egyes nyelvcsaládon belüli és az egymás közötti kommunikáció is erősödjék, és ezáltal az angol nyelv abszolút egyeduralma is relativizálódjék,
6. az eurolingvisztikai tevékenység koordinálása,
7. Európa nyelvi világának pontosabb modellálása,
8. eurolingvisztikai projektumok kooperációval és médiabeli bemutatással való létrehozása,
9. az eurolingvisztika új diszciplinájának az európai tanulmányokba (European Studies) való beépítése,
10. konkrét lépések megtétele az eurolingvisztika felsőfokú oktatására, a hallgatók megfelelő anyagokkal való ellátása stb.

A felsorolt célkitűzések világosak, széles tudományos és társadalmi bázissal is számolnak, többségük azonban túlságosan általánosnak tűnik. A „kialakítás”, az „ápolás”, a „kifejlesztés”, a „modellálás” terminusok ezt a benyomást csak erősítik, noha nehéz lenne ezeket a cselekvést jelentő igékből képzett főneveket – amelyek egyébként rövid értelmezést is megérdemelték volna – más, konkrétabb jelentésűekkel helyettesíteni.

A bevezetőben megjelölt céloknak megfelelően a kötet hat tematikai egységre (fejezetre) oszlik:

1. Európa térsége (Raum Europa)
2. Az európai nyelvek (Die Sprachen in Europa)
3. Európai areák, nyelvtípusok és európai nyelvszövetség (Areal, Sprachtypen und Sprachbund Europa)
4. A nyelvi szintek (Die linguistischen Ebenen)
5. Nyelvpolitika, többnyelvűség és köznyelv (Sprachpolitik, Mehrsprachigkeit und Verkehrssprache)
6. Az eurolingvisztika háttere (Hintergrund der Eurolinguistik).

A tematikai tagolás részben hagyományos, részben általános (elméleti) lingvisztikai kérdéseket, illetve kutatási területeket, részben pedig szociolingvisztikai és (nyelv)politikai problémákat jelöl meg, és ez nagyjából megfelel a felsorolt tíz célkitűzésnek.

A már említett bevezető tanulmányában Uwe Hinrichs (Gadamer fentebb idézett summás megállapításával némiképp ellentétben) arra a következtetésre jut, hogy az európai identitás fogalma két fontos, aligha megoldható kérdést is felvet (19–20). Az első, hogy – a szerző szerint – ilyen identitás nincs is. Nem beszélhetünk ugyanis a kínaihoz, az arabhoz vagy az indiaihoz hasonló azonosságutadról, hiszen közös, átfogó európai történelem („große überdachende europäische *Erzählung*” [az én kiemelésem, Ny. I.] sem létezik. Lehet, hogy ez a megállapítás tetszetős, de óvatosabban lenne helyes elkalandozni olyan kevésbé ismert területekre, mint a kínai vagy az arab társadalmi azonosságutadat. Amennyiben valaha is létezett – folytatja Hinrichs –, sorsa a szétforgácsolódás (Zersplitterung), filozófiai és metafizikai dekonstrukció, vallási elkülönülés és megosztottság, történelmi balsors (das historische Desaster [Kolonialismus]) vagy politikai katasztrófa (világháborúk) lett. A második kérdés lényegében az elsőből következik, hogy tudniillik az új európai identitás a múlt identitásjegyeivel összeforrva majd csak a jövőben kristályosodhat ki („mit den Identitäts-Markern der Vergangenheit zu etwas Neuem verschmelzen wird”). Az európai kulturális identitás kérdése lényegileg tehát csupán részleteiben ragadható meg. Az európai kollektív gondolkodásban, Hinrichs szerint, a következő jellemző jegyek hagytak nyomot:

1. határhúzások, elválasztások, egyesítések, amelyek mélyen beleivódtak az európai gondolkodásba, mint a reformáció és a vallásháborúk, a 18. század óta zajló demokratikus forradalmak és velük együtt az állami és a nemzeti szuverenitás változásai, a piaci és ipari forradalmak stb.;

2. az olyan, Európára jellemző, tipikus kérdésfelvetések, mint a kulturális pluralitás;
3. végül pedig a történelmi tapasztalatok értelmezése és megfelelő végkövetkeztetések levonása.

A bevezetőt az első fejezet három tanulmánya követi (51–110), amelyek Európa területével, Európával és a Balkánnal („Europa und *sein* Balkan”; az én kurziválásom, Ny. I.) foglalkoznak Michael Mitterauer Európa történeti térsége szellemi arculatának és nyelvhasználatának főbb kérdéseit elemzi, Siegfried Tornow a nyugat-keleti határról ír, igyekezve többé-kevésbé földrajzilag is pontosan meghatározni Nyugat- Közép-kelet, Dél- és Délkelet-Európa határait. Végül Ulf Brunnbauer a Balkán kulturális és civilizációs jegyeit foglalja össze.

A kötet második fejezete (111–370) a „Die Sprachen in Europa” (‘Az európai nyelvek’) címet viseli. Az egyes tanulmányok a latinnal, a germán, a szláv, a finnugor, a balti nyelvekkel, valamint a baszk nyelvvel foglalkoznak. Különösen érdekes Christian Schmitt tanulmánya (Die Bedeutung des Lateins für die sprachliche Europäisierung ‘A latin jelentősége a nyelvi europaizálásban’, 137–69). Kiinduló megállapítása szerint a klasszikus latin a későbbi korok beszélői és írói számára is a kultúrkompetencia alapját jelentette, a középkori latin pedig az első európai egyetemek kommunikációs médiuma, valamint a nyugat-európai kereszténység nemzeteket is átfogó kommunikációs eszköze volt. Schmitt röviden jellemzi a klasszikus latinnak az újlatin nyelvekben betöltött szerepét, majd behatóan foglalkozik a latin nyelv történeti formáinak a nyugat- és közép-európai konvergenciára gyakorolt hatásával („Die historischen Formen des Lateins und ihr Beitrag zur mittel- und westeuropäischen Konvergenz”). Érdekesen mutatja be a latinizálás és a relatinizálás közép- és nyugat-európai következményeit. Szemléletes táblázatokban láttatja egyes latin (eredetű) képzőkkel alkotott terminusok újlatin nyelvekben való elterjedtségét (157), az orvosi szakszókincs elemeinek prefixumokkal való képzését, valamint konkrét példákon keresztül az európai nyelvekre gyakorolt újlatin hatást, például: lat. *botanicum* – ném. *Botanik* – fr. *botanique* – ang. *botanic* – sp. *botánico* stb. Konklúziójával teljes mértékben egyet lehet érteni: „A kultúratudományi és mindenekelőtt kultúrtörténeti kutatás számára elengedhetetlen a szakszókincsnek, mindenekelőtt az újlatin lexikának diakroniában való bemutatása” (162, az én fordításom, Ny. I.). A latin nyelv szerepét a kötet más tanulmányai is érintik. A fejezet többi tanulmánya a germán, a szláv, az újlatin, a finnugor és a balti nyelvekkel foglalkozik.

A harmadik, szintén terjedelmes fejezet (371–552) témája az areális nyelvészet, a nyelvtípusok és az európai nyelvsvövetség. Georg Bossong tanulmánya, *Typologie der Sprachen Europas* (‘Az európai nyelvek tipológiája’, 371–96) lényegében az európai nyelvekről való eddigi tipológiai ismereteket összegzi a nyelvcsaládok szerinti csoportosításból kiindulva, tehát genetikai alapszempont szerint. A nyelvsvövetség-kutatás bizonytalanságairól (Unsicherheiten) szólva több olyan vitás kérdést, illetve lehetőség szerint tisztázásra váró problémát sorol fel, amelyek vizsgálatában egymástól jelentősen eltérő álláspontok alakultak ki. Annyit érdemes megjegyezni, hogy az eddig viszonylag egyszerűnek és egyértelműnek tartott areális jegyeken túl (vö. újabban [egyebek mellett] Matasović, Ranko: *Uvod u poredbeno lingvistiku*. Zagreb, 2001: 56–62 és a hozzá tartozó szakirodalom) a számba veendő ellentétes álláspontokat (gegensätzliche Positionen) a következő főbb problémák köré csoportosítja: általános kritériumok, az area határai, ontológiai státusz, jelentés és értelmezés. Az egymástól eltérő (olykor ellentmondó) véleményeket is közli. A viták tárgyát képező dilemmák közül a genetikai rokonságot, a nyelvek és az izoglosszák számát, valamint az ismertető jegyek minőségét és számát emeli ki. Vajon teljesen irrelevánsak-e a genetikai rokonsági viszonyok, alkothat-e két nyelv nyelvsvövetséget, vagy szükséges hozzá három, esetleg több, elegendő-e egy nyelvsvövetség létrejöttéhez egyetlen izoglossza, vagy szükséges-e legalább három stb. Az aréák határai politikai és/vagy kulturális alapon húzhatók-e meg, vagy csupán az izoglosszacsomók kiterjedése mérvadó? Meghatározhatók-e egy nyelvsvövetség tagjai egyértelműen, vagy a hullámelmélet szerint centrumra és perifériákra tagozódnak? Ontológiai szempontból felvetődik az a kérdés is, hogy a nyelvsvövetségek természetes, történeti képződmények, vagy csupán a nyelvészek konstruktumai? A nyelvsvövetség értelmezését tekintve szükséges-e, hogy a kapcsolatok intenzívek és hosszan tartóak legyenek, vagy elegendő, ha kevésbé intenzívek és rövidebb időtartamúak; létrejöhét-e nyelvsvövetség véletlenszerű strukturális egyezések és egymástól független párhuzamos fejlődés alapján, avagy a közös sajátosságok szubsztrátumokra, illetve szupersztrátumokra mennek vissza? Értelmezhetők-e a nyelvsvövetségek a beszélők közössége és a tagnyelvek szociokulturális

és történeti kapcsolataiként, és rávilágíthatnak-e nyelven kívüli, történeti összefüggésekre, vagy a hasonló tulajdonságokat mutató közös területiség nem enged meg semmiféle visszakövetkeztetést a beszélőközösségek történeti kapcsolataira. A felsorolt kérdések megvitatása elméletileg megalapozottabbá teheti a nyelvi areák vagy nyelvszövevények értelmezését, sőt esetleg még olyan régóta és sokat kutatott nyelvszövevényekről is, mint a balkáni, tud majd újat mondani.

Érdekes Armin Hetzer délkelet-európai areálai foglalkozó tanulmánya *Sprachbund Europas – Probleme und Möglichkeiten* ('Az európai nyelvszövevény – Problémák és lehetőségek', 397–424). Ez az a terület, amelynek areáltipológiai magja a román, a bolgár, a macedón és az albán, tehát lényegében az, amelyet annak idején Trubeckoj is balkáni nyelvszövevénynek (*Balkansprachbund*) nevezett, és amelyhez Hetzer a magyart, a Romániában beszélt németet és a moldáviai orosz is hozzászámítja. Jellemző jegyeket, illetve kritériumokként már ismert jelenségeket sorol fel. A magyarra vonatkozóan az *apámnak a háza* 'meines Vaters Haus' szerkezetet említi, amelynek 'meinem Vater sein Haus'-ként való értelmezése a szerző szerint kérdésessé teszi, hogy ez areáltipológiai vagy a német köznyelvi vagy a balkáni nyelvhasználat folytatását jelenti-e. Részletesebb történeti kutatáson alapuló magyarázatot igényelne azonban (egyebek mellett) az indeklinábilis participium praesens elterjedésének kérdése a görögben, a szerbben (és természetesen a horvátban is). Magyarázatul Hetzer azt tételezi fel, hogy a ragozhatóság másodlagos jegy, és ebben az esetben csupán arról van szó, hogy a népnyelv lemondott az egyidejűséget kifejező participium jelzői használatáról, ez pedig areáltipológiai jellemző. Megjegyzem azonban, hogy a participiumok gerundiumokká való egyszerűsödése hosszán tartó folyamat eredménye volt, és jelzőként használt participiumokkal a legkorábbi időktől fogva a népnyelvben alig-alig találoztunk, nemigen volt tehát miről lemondani. Kiefer Ferenc az igazeszmélet kérdésével foglalkozik (*Central Europe: Aktionsarten*, 519–29).

A negyedik fejezet (553–738) tanulmányainak témáját Európa nyelveinek fonetikai, fonológiai, morfoszintaktikai, lexikai és frazeológiai sajátosságaival alkotják. Különösen érdekes Helmut Keipert a latin és görög alapú lexikális europeizmusokról írt tanulmányának (*Die lexikalischen Europäismen auf lateinisch-griechischer Grundlage* 'A latin–görög alapú lexikális europeizmusok' 635–60) további kutatásokra ösztönző fejtegetése, amelyben a szerző azt a folyamatot mutatja be három szakaszban, hogy a latint mint nemzetek fölötti kommunikációs eszközt a német nyelv történetében hogyan váltotta fel a népnyelvi kommunikáció. Az első szakasz a latin abszolút elsőbbsége (kb. 1700-ig), ám német nyelvi kifejezések ebben az időszakban is megfigyelhetők már a matematikai, a természettudományi, valamint egyes nem akadémiai, hanem alkalmazott tudományi területeken. A második szakaszt a latinnak és a németnek oktatási és publikációs eszközként való párhuzamos használata jellemzi (18. század), majd a 19. és a 20. században a német válik a kommunikáció, az oktatás és a kutatás nyelvévé is. Itt utalhatunk rá, hogy a latin használata, illetve bizonyos terminusok magyar nyelven való kifejezésének elvileg és gyakorlatban is hasonló jelenségei figyelhetők meg a magyarban is; elegendő itt Keszler Borbála (vö. pl. Keszler 2009a, 2009b stb.) orvosi szaknyelvi kutatásait említenünk. Igen tanulságos az, amit Keipert Arnold Heerennek egy 1810-ben megjelent tanulmányából idéz. A német és a közép-európai nyelvújítások korában Heeren figyelmeztet rá, hogy az anyanyelv nemesítésére irányuló eredményes törekvések semmiképpen sem vezethetnek a „tudós nyelv” (*gelehrte Sprache*) elhanyagolására, mivel az a nemzetközi kapcsolatok rovására mehet. Ez a megállapítás tudatosítja azt a dilemmát is, amely nálunk a 19. század közepén jelentkezett, és világszerte megfogalmazást nyert Toldy Ferencnek az 1858-ban megjelent *Német–Magyar Tudományos Műszótárhoz* írt előszavában, amelyben felvetette a kor nagy kérdését: „mennyiben lenne a purizmus elve alkalmazandó?”. Látja, hogy „az európai műszók [...] classicai nyelvkincsből vétettek, elég barbár képzésmóddal”, de hozzáteszi, hogy „amennyiben a román, germán és szláv nyelvek a classicaiakkal egy osztályhoz tartoznak, s ezekkel mind anyagi, mind alaki tekintetben tetemes közösséget és rokonságot vallanak”. Érezve a dilemmát, hozzáteszi, hogy a tanuló ifjúság érdekében helyes volna, ha a „köz műszó” ('nemzetközi kifejezés') mindjárt „vessék mellé” a megfelelő magyar műszót is (Toldy Ferenc i. m. III–VII.). Az anyanyelvek kifejezőbbé, gazdagabbá és szebbé tételére irányuló nyelvújítási törekvések tehát akarva-akaratlan mintegy ellelne dolgoztak a tudomány nemzetköziségének. Azt azonban, hogy ilyen nemzetközi nyelvre szükség van, az angol nyelv egyre általánosabbá váló használata mutatja, noha a jelen kötet, illetve a javasolt feladatok és tervek egyik határozott célja is az abszolút angol nyelvi hegemonia mérséklése. A 19. század eleji kérdés tehát ma is él, és – úgy tűnik – Toldynál (és kortársainál) jobb megoldás

még nem adódott. Úgy látszik, a nemzeti nyelvek (különösen a kisebbek) fejlesztése és a nemzetközi információs és kommunikációs eszköz használata közötti harc (?), ellentét (?) továbbra is fennmarad. A tanulmány, de az egész ismertetett kötet egyik legfőbb tanulsága, hogy érdemes lenne ezt a folyamatot az európai nyelvekben behatóbban megvizsgálni. Részeredmények mutatják, hogy a közép-európai nyelvekben számos rokon vonás figyelhető meg, különösen a német–cseh–magyar–szlovák–horvát areában.

Érdekes részproblémát vet fel Johannes Helmbrecht az európai nyelvek udvariasságot kifejező névmásainak vázlatos kutatásában (*Höflichkeitspronomina in Europa – Synchronie und Diachronie eines areáltipologischen Merkmals, 'Udvariasságot kifejező névmások Európában – egy areáltiológiai jegy szinkroniája és diakroniája'*). Kétségtküüli érdeme, hogy a kérdést szinkroniában, diakroniában és areáltipológiai szempontból is exponálja, úgy vélem azonban, hogy az érdekes és a mindennapi kommunikációt annak célját, lényegét érintően is befolyásoló „stratégiát” társadalomtörténetileg kellene megközelíteni. Azokban a nyelvekben, amelyek beszélőiben nagyjából azonos társadalmi érintkezési és viselkedési normák alakultak ki, a megszólítások a nyelvhasználók világképét fejezik ki, így magát a kommunikációs folyamatot alapvetően befolyásolják. Jól mutatják ezt (egyebek mellett) azok a kommunikációs viselkedések („stratégiák”), amelyekben sok közös vonás tűnik elő a magyarban és a horvátban.

A kötet ötödik fejezete a nyelvpolitikát, a többnyelvűség és a köznyelv jelenségeit vizsgálja. Különösen érdekes Joachim Grzega tanulmánya: *Mehrsprachigkeitskonzepte in Europa und Global English ('Többnyelvűségi koncepciók Európában és a globális angol', 795–804)*. A kérdést nyelvi, valamint nyelvidaktikai és nyelvpolitikai szempontból vizsgálja.

A hatodik fejezet (843–987) egyik legérdekesebb részét Jürgen Trabant már hivatkozott tanulmánya (*Europäisches Sprachdenken, 'Az európa nyelvi gondolkodás', 881–98*) alkotja, amely áttekintő képet vázol fel a nyelvről való gondolkodás történetéről, majd a záró fejezetben (894–6) befejezőként és összefoglalásként, a nyelvpolitikai realitásról írva, arra a végkövetkezetre jut, hogy az európai kultúrnyelveket maguk a beszélők fogják köznyelvi szintre degradálni, amelynek használata az otthonra, a privát életre szorítkozik majd. A „kis nyelvekről” szólva megállapítja, hogy „das deutsche ist eine »kleine« Sprache, weil seine Sprecher keinen Wert auf die Bewahrung des Deutschen in hohen Diskursen legen und damit den Status des Deutschen kontinuierlich schwächen” ('A német egyike az úgynevezett „kis nyelveknek”, mivel beszélői a magasabb szintű társalgásban a német megőrzésének semmiféle értékét nem tulajdonítanak, és ezzel a német nyelv státuszát folyamatosan gyengítik”; 895). Nem csupán ebből a megállapításból, de magának az egész impozáns kötetnek több célkitűzéséből is úgy tűnik azonban, hogy az objektív körülményektől függetlenül az egyes nyelvek beszélőin is múlik, mennyire akarják és így mennyire képesek megakadályozni, hogy anyanyelvük csupán az otthoni társalgás, a szűkebb értelemben vett privát szféra kifejezőeszközüvé degradálódjék.

Az eurolingvisztika kézikönyvét mint gondolatébresztő, új témákat és nézőpontokat felvető és az európai nyelvek lehetséges művelése és így jövője tekintetében nem egyértelműen borúlátó munkát hallgatónak, doktoranduszoknak és valamennyi, a nyelvtudomány különböző területeivel foglalkozó kutatónak is meggyőződéssel ajánlom.

SZAKIRODALOM

- Keszler Borbála 2009a. A magyar orvosi nyelv története (könyvfejezet). In: Bősze Péter–Laczkó Krisztina (szerk.): *A magyar orvosi nyelv*. Medicina Kiadó, Budapest. 87–118.
- Keszler Borbála 2009b. A nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv. In: Bárdos Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum?* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 189–98.
- Matasović, Ranko 2001. *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Matica hrvatska, Zagreb.
- Zieliński, Bogusław 2011. *Suvremeni hrvatski europski diskurzi. Kroatologia 205–22*.
- Toldy Ferenc 1858. *Német-Magyar Tudományos Műszótár*. Heckenast Gusztáv, Pest.

Nyomárkay István

akadémikus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Tanszék

N. Fodor János: Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, 2010. 159 lap – **N. Fodor János: A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526).** Magyar Névtani Értekezések 3. Budapest, 2010. 326 lap

A magyar névtani irodalom újabb két kötettel gazdagodott, amelyeket haszonnal forgathatnak mind a nyelvész szakemberek, mind pedig a névtudomány iránt érdeklődő olvasók. A két kiadvány együttes bemutatását több momentum is indokolja: a szerzőjük azonossága, mindkettő a 2008-ban készített PhD-értekezésének bizonyos része vagy annak javított és átdolgozott változata, illetve adatainak továbbfejlesztett feldolgozása. Valamint az, hogy a Magyar Névtani Értekezések sorozatában jelentek meg. Nem véletlen, hogy két egymás utáni számot kapott a terjedelmes anyag, hiszen a fentiekből következik, hogy a kiadványok korrelációban vannak, egymást jól kiegészítik.

Sorrendben haladva a személynevek rendszere az első, amely elsősorban a névtudomány elméleti kérdéseivel foglalkozik. Természetesen ahol csak lehetséges, kiegészül a szerző által gyűjtött névanyaggal, példákkal és az azokból fakadó problémákkal. A 15. század, valamint a 16. század első negyede a vizsgálat átfogott ideje, azaz 125 év. Éppen az a korszak, amely a magyar családnevek kialakulása szempontjából egyrészt azért érdekes, mert ezek a neveink éppen ekkor alakultak ki, rögzültek véglegesen, másrészt erről az időszakról alig van föltárás és közlés.

A kötetekkel a szerző célja az volt, hogy az általa gyűjtött adatokkal, azok több szempontú elemzésével kísérletet tegyen annak megválaszolására, hogy mikor és miért, de legfőképpen hogyan jöttek létre hazánkban természetes úton a magyar családnevek. Az első könyv négy fejezetre oszlik.

Az első fejezet általános onomasztikai és terminológiai kérdésekkel foglalkozik. Megállapítja, hogy a személynevek embereket jelölnek, de az egyes névfajták más-más funkciót töltenek be viselőik mindennapi életében. A műszóhasználatnál kapcsolatban utal Hajdú Mihály vitaindító írására, amely a Névtani Értesítő 2. számában jelent meg mintegy felhívásként, hogy a magyar névtudományban is szükség lenne egy speciális terminológiai szótárra. Sajnos ez mind a mai napig várat magára, nem valósult meg, ezért vannak bizonytalanságok és eltérések a hazai névtanosok körében. Maga a szerző is kénytelen az adott névanyaghoz és annak elemzéséhez a terminus technicusok közül a legmegfelelőbbeket kiválasztani, és ha kell, újat alkotni, hogy pontosabban lefedjék az egyes fogalmakat, típusokat. Többször hivatkozik Hoffmann István által a helynevek leírására kidolgozott modell fogalomhasználatára, amelyről maga is úgy nyilatkozik, hogy „a terminológiai probléma abból adódik, hogy a nyelvészeti/névtani fogalomhasználat keveredik a hétköznapi nyelvhasználattal” (15).

A második nagy fejezet a magyar családnevek kialakulását mutatja be. Összességében megállapítja, hogy a 15. század második felétől kezdve már teljesen általánossá válik a magyar társadalom minden rétegében a kétagú névhasználat. (Megjegyzem: az ismertetés írója még a 16. század végén is talált erre ellenpéldákat a Nyugat-Dunántúl egyházi anyakönyveiben.) Utal a korábban használt egytagú névrendszerre, a körülírásokra is. Ismert, hogy lényegesen eltérhet az írásbeliségben fennmaradt névforma, valamint annak a szóbeli megjelenése. Ezért is lehetséges az, hogy a családnevek kialakulásának idejével kapcsolatban több, egymástól eltérő vélemény alakult ki a névtanos szakemberek körében. Egyesek például nyugatról érkező jelenség hatásával magyarázzák családneveink hazai kialakulását. A megfigyelések szerint az Anjouk megjelenésével kezdődött ezeknek a neveinknek az elterjedése, és ez mintegy megmagyarázná az előző állítást is. Ezzel kapcsolatban a szerző nagyon találóan megállapítja: „Ha nem lett volna természetes igény a pontosabb azonosításra, akkor egy nyugatról jött »divatjelenség« nem ért volna el hatást. A belső funkcionális kényszer egybeesett az európai szokásrenddel, amely követésre alkalmasnak bizonyult” (19). Mindennek az alapja az, hogy a családnévvé válás fontos feltétele az öröklődés volt.

Ki kell emelni ebből a fejezetből egy nagyon találó gondolatsort, amelynek a lényege az, hogy az egyes nevek azonosításában az asszonynevek sok fontos és lényeges tanulsággal szolgálhatnak – írja a szerző. A névtannak ez a kis mellékága időben szinte mindig visszafelé mutatott, és a körülírások, megnevezések mindig egy korábbi névre, állapotra vonatkoztak. Ez idáig kevesen foglalkoztak ezzel a témával, főként a kései ómagyar korra és a középkorra vonatkozóan. Oka lehet talán az a tény is, hogy viszonylag kevés adattal rendelkezünk, és inkább csak feltételezéseket, mintsem következtetéseket fogalmazhatunk meg velük kapcsolatban.

A névrendszertani vizsgálatokról szóló fejezet összegzi az eddig megjelent diakrón és motívációs rendszerezéseket. Felhívja a figyelmet, hogy Ördög Ferenc és B. Gergely Piroska véleménye szerint elsősorban nem(csak) nyelvi, hanem pszichológiai szempontok alapján is kell vizsgálni, rendszerezni a névanyagot. A 74. lapon kezdődik az író által készített funkcionális-szemantikai elemzés. Itt újra hivatkozik a Hoffmann István által kidolgozott többszintes strukturalista modell elveire, illetve elemzések erre támaszkodik. Csupán felsorolásként említem ezeket: individuális, személyes, szociális, lokális, illetve konkrét dologhoz, entitáshoz vagy eseményhez köthető funkció.

Ebben a fejezetben mutatja be a személynevek rendszerének leírását az európai névkutatásban. Hiányolom, hogy e részből kimaradt két nagy csoport, így az újlatin és a szláv nyelvek névtani rendszerére történő hivatkozás. (Gondoljunk csak a horvát vagy a lengyel névtani kutatások eredményeire.) Ugyanitt kerül elő a német nyelvterületen szokásos lakóháznevek rövid bemutatása. E névtípus más országokban is általános. A legközelebbiek közül említem Szlovéniát vagy hazánk délnyugati csücskében a Vendvidéket és az Őrséget, ahol még ma is él ez a szokás.

A könyv negyedik fejezete a Felső-Tisza-vidék kései ómagyar kori családneveinek névrendszertani vizsgálata – ez vezet át valójában a későbbiekben ismertetett második kötethez. Az első része a családnevekről szól. Találón mutatja be az eltéréseket és az azonosságokat más magyar névanyaggal összevetve, illetve kiemeli a területi sajátosságokat a gyűjtött névanyagból (például a jellemző vezetéknevek: *Varró, Veres, Tar, Fodor*). Táblázatai jól áttekinthetőek, egyértelműek (100–2). A lexikális-morfológiai elemzésnél visszatér a névtani hagyományokhoz. Az egység részletes keletkezés-történeti elemzéssel zárul. Jóval rövidebb a folytatás, amely a vidék keresztnévanyagával foglalkozik. A megszokott 25 éves időszakok (nemzedékváltás) bemutatását szöveges értékelés követi. Könnyebb dolga volt a szerzőnek a férfinevekkel a számarányuk alapján (8177 férfi), viszont nehezebb a körülbelül csak 1%-ot kitevő 89 női névviselő esetében. Ez utóbbiak gyéresebb előfordulásának társadalmi-gazdasági okai voltak. A legtöbb név egyházi eredetű, de a férfiaknál még olvasható köznévi, azaz világi is: *Bakó, Beke, Györke* stb. Talán e tájra legjellemzőbb a *Benedek* és a *Balázs* keresztnév kiugró aránya. Őt női becenevet is megismerhetünk, a férfiak esetében ez azonban elmaradt.

Az első kötet zárása nagyon korrekt, minden szakmai elvárásnak megfelel. Ezeket a részeket csupán felsorolom: angol nyelvű összegzés, részletes hivatkozott irodalom, ábrák és táblázatok jegyzéke, valamint a tárgymutató.

A második kötet a címben pontosan említett szótár, amely közel harmincoldalas bevezetővel kezdődik. Épp ezért önmagában, az előző nélkül is teljes mértékben használható, önálló kiadvány. Az 1401 és 1526 közötti névanyagot primér vagy másolatban fennmaradt levéltári forrásokból gyűjtötte a szerző (MOL Mohács előtti gyűjteménye). A vizsgált terület a tágabb értelemben vett Felső-Tisza-vidék, ezen belül főként Szabolcs vármegye, amely a korabeli Magyarország egyik legnagyobb megyéje volt.

A szótár 10 440 adatot tartalmaz, amely 8735 személyt fed le (több esetben két vagy három megkülönböztető funkciójú név is ugyanazt a személyt jelölte). A címszavak száma 1972, az utaló címszavakkal együtt 2074 – azaz valóban teljes szótárt kitevő anyagot forgathat a felhasználó. A leírásokban több szempontot érvényesített az írója:

- a névalakokat adott személyhez köti, és egyben jelöli annak társadalmi helyzetét, hogy nemes vagy jobbágy-e,
- közli az előfordulás helyét, azaz a névalakokat lokalizálja, vármegyéhez, illetve településhez köti (itt mindig a korabeli, történelmi névformát használja),
- végül megadja az adatolás pontos idejét.

A három tényező együttes megjelenítésére nem találunk példát a korábbi névtani szakirodalomban. A szótárban körülbelül 1700 magyar közszói vagy tulajdonnévi eredetű családnevet olvashatunk. Ezeket öt nagy csoportba sorolja be (lásd a táblázatot a 14. oldalon). A magyar neveken kívül 133 idegen származású (szláv, román, német), 44 latin(os) névformát és nagyjából 100 föltáratlan eredetű/motívációjú nevet szótáraz. Mint fentebb említettem, jelöli a névviselő társadalmi helyzetét is, ezáltal az egyes társadalmi rétegek névanyagának vizsgálatára is lehetőség nyílik. A családnevek névadási indítékainál egy új, a korábbiaktól eltérő felosztást olvashatunk, amely pontosabban fedi le a vidék névanyagát. (Itt jegyzem meg, hogy egyes címszavaknál szűkíteni lehetett volna, és csak a legjellemzőbb motívációt megadni, például: *Tar, Járó, Major* stb.)

A szótáraknál megszokott „rövidítések és jelmagyarázat” megadása feltétlenül szükséges, mivel egyedi, és a használatot megkönnyíti.

A kötet zárása jelen esetben is minden igényt kielégítő és követendő. Ezek a következők: címszómutató, névvégmutató és településnév-mutató.

Összességében: ritka, teljesen új elgondolású, impozáns anyagot tartalmazó kötetek gazdagították névtani kiadványaink sorát. A hatalmas szakirodalmi háttér és annak állandó, összevető használata a szerző szakismeretét dicséri. Kitaró, alapos kutatómunkájának eredménye pedig még sok szakember és olvasó elismerését fogja kivívni.

Az ismertetések általában nem szoktak szólni a kötet(ek) könyvészetéről. A kiváló nyomda-technikával készült küllemből csupán egyet kívánok kiemelni: Zsiborás Gergő ízléses és találó borítóival öröm kézbe venni e szakkönyveket.

Fülöp László
ny. főiskolai tanár
Kaposvári Egyetem